

Vaskó Balázs: Le Bon társadalomlélektani rendszere*

Alig van többször és rendszeresen jogosabban használt idézet, mint Humenak ez az ismert mondása: „Ha a filozófus egyszer ráakad egy neki tetsző elvre, mely talán megmagyaráz számos természeti eseményt, kiterjeszti ezt az elvet az egész mindenségre és akár a legerőszakosabb és legabszurdabb okoskodás útján is minden jelenséget erre vezet vissza.” Hogy csak a legújabb időből vegyünk példát, Tarde szociológiai alaptörvényei, Ostwald energetikája, Pikler belátásos elmélete, Marx és Engels történelmi materializmusa, Freud egész öntudatlan lelkivilágunkat a sexualitásra visszavezető teóriája, Nietzsche túlzó individualizmusa mind igazolják Hume tételét. Ezt az egyoldalúságot azonban nem szabad hibául róni fel ezeknek a kiváló gondolkodóknak. Az ő feladatuk nem az, hogy tökéletes, megmásíthatatlan igazságokat hagyjanak hátra, hanem hogy termékeny, gondolatébresztő eszméket adjanak az emberiségnek, új összefüggésekre mutassanak rá, tételeik végső formulázását ráhagyva az epigonokra, akik ezt a munkát szintén el tudják végezni. De meg nem is lehet csodálkozni azon, ha egyoldalúságba esnek. Eltekintve attól, hogy minden emberben megvan a hajlandóság az általánosításra, az egyszerűsítésre, mely az ilyen

* Ezt a dolgozatát már jóval a háború kitörése előtt szerző a „Huszadik század szemináriumában” olvasta fel. Közben a harctérre került s egy orosz golyó huszonhárom éves korában kioltotta nemes fiatal életét. Ő maga tudta, hogy munkája itt-ott túlságosan vázlatos s talán némely következtetése elhamarkodott: a táborból írta, hogy munkáját tegyük félre, hazatérte után át fogja dolgozni. Most, hogy a sors ezt lehetetlenné tette, nemcsak kegyeleti szempontból adjuk ki a nagytehetségű és széles tudású ifjú tanulmányát, hanem azért is, mivel az sok értékes eszmét, megfigyelést és kritikát tartalmaz ama kérdések szempontjából is, melyek a háborús emberiséget ma különösen foglalkoztatják. Ezen alkalommal egész szerkesztőségünk mély fájdalomának adunk kifejezést fiatal társunk ilyen korai távozása felett, akinek erkölcs és szellemi tulajdonságait nagyra becsültük s akinek jövő munkásságától sokat reméltünk.

egyoldalúságnak okozója, figyelembe kell még venni azt is, hogy a tömeg konzervatív s ha valaki egy új gondolattal lép elébe, sokáig kell annak küzdenie, míg meg tudja győzni igazáról. Szembe kell szállania a közönnyel, saját ügye agitátorának kell lennie, aki másokat is meg akar téríteni. A pártküzdelemben, a vita hevében pedig az ember néha tovább megy, mint hideg megfontolás mellett menne s eszméjét minél határozosabban, minél meggyőzőbben akarva kifejezni, túlzásba esik. Így van Le Bon is. Ő is talált egy ilyen elvet, mely sokat megmagyaráz s ő is beleesik abba a hibába, hogy vele akar mindent megmagyarázni. Ez az eredeti elv, melyre egész rendszerét építi, lelki világunk tudattalan, érzelmi rétegének nagy szerepe és jelentősége a társadalmi élet lelki megnyilvánulásaiban. Le Bon voltaképp természettudós, aki szenzációs laboratóriumi kísérletei és távol keleten tett utazásai révén lett híres, legújabban azonban tömeglélektani műveivel keltett feltűnést s sikerét mutatja az a körülmény is, hogy nem egy munkája már a huszadik kiadáshoz közeledik. A magyar szociológiai irodalom még nem igen vett róla tudomást, — leghíresebb műve is csak pár hónapja lett lefordítva nyelvünkre, miután már megjelent az európai kultúrnyelveken kívül török, arab, japán stb. nyelven, — s ezért, azt hiszem, nem hiábavaló munka, rendszerét főbb vonásaiban vázolni.

*
* *
*

Le Bon első társadalomlélektani műve *Lois psychologiques de revolution des peuples*, melyben a hírhedt s már-már eltemetett faji elméletet eleveníti fel, nem abban a Gobineau-féle, az embereket fizikai jelek alapján osztályozó alakjában, hanem inkább az újabb Chamberlain-iskola szellemében. Nem osztályozza a fajokat valamely képzelte jegy alapján örökös, szinte a világ teremtése óta fennálló kategóriákba, mint a régi faji „tudósok”, hanem úgy veszi őket, amint a történelmi idők folyamán kialakultak, álljanak bár alkotóelemeiket tekintve a legheterogénebb elemekből. Az ilyen történelmi fajokat azonban már élesen elválasztja egymástól az ő sajátos faji szellemük alapján, melyet csaknem olyan állandónak tart, mint a testi szervezeteiket.

Ez a faji szellem szerinte néhány alapvető eszmén nyugszik s idővel oly erős lesz, hogy egy-egy nép kultúráját teljesen determinálja. Bármilyen külső gazdasági és politikai körülmények közé kerüljön is egy nép, lelki világának ez az alapstruktúrája keveset változik, a külső behatások annak csak másodlagos jelenségeit érintik. Nem a környezet az, amely megváltoztatja a fajt, hanem a faj lelke az, mely annak összes életviszonyait meghatározza. A lelki élet egyik legtipikusabb termékét, a művészetet véve példának, nyomon követhetjük, mint alakul az át az ókori népeknél a különböző faji szellemnek megfelelően, midőn egy faj átveszi azt a másiktól. Az egyiptomiaknál, ahonnan tulajdonképp kiindult a művészet, híven

visszatükrözi a faj vallásos szellemét, mely az életet kevésre becsüli, halottai és istenei számára azonban elpusztíthatatlan, rengeteg lakóhelyeket épít, titokzatos obeliszkekkel, misztikus szfinxekkel, melyek mind a másvilági életre emlékeztetnek. Mi lesz már most a sorsa ennek a művészetnek azoknál a népeknél, melyek átveszik? Az etiópiaiaknál, egy alsóbbrendű népnél, üres, lélektelen utánzásba sülyed, míg a görögöknél, egy magasabb tehetségű népnél, hosszú idők múltával ugyan, de mégis egy teljesen kiforrott, a görög szellemnek megfelelő magas művészetet látunk, mely hű kifejezője a görög ember optimistább világfelfogásának, mely nem a másvilágnak, hanem a földi életnek él. Ez a művészet a szép emberi test ábrázolásában éri el fejlődésének csúcspontját.

De nemcsak az ókorban, hanem a jelenben is megfigyelhetjük a faji szellem hasonló megnyilvánulását. Különös nyomatékkal említi Le Bon a latin és angolszász szellem közti nagy különbséget, mely legjobban a politikai életben tükröződik vissza. A latin népeknél voltaképp minden párt, bármilyen elvetet valljon is, egyet akar: az állami beavatkozás kiterjesztését, a cárizmust, akár szocialista, akár monarchista formában. Éppen ennek az ellentéte van Angolországban. Ott minden párt arra törekszik, hogy minél kevesebb befolyást engedjen az államnak a magánéletbe. Az egyéni kezdeményezés a főelv. Ebből arra következtet Le Bon, hogy lehetnek bármilyenek a külső politikai viszonyok, a nép szelleme azért nem fog megváltozni, sőt az fogja átalakítani a politikai szervezetet. Mutatja ezt a különbség az északamerikai Egyesült Államok és a délamerikai latin köztársaságok közt. Itt is, ott is köztársasági a forma, az államokban uralkodó szellem azonban más a faj szelleme szerint. Az angolszász Északamerika erősen individualista s ezért boldogul is, míg a déli latin államok folytonos anarchiában élnek.

A természet hasznos berendezése, hogy ezek a faj szellemét alkotó eszmék, melyek az egyeseknél a lélek tudattalan rétegében vannak, csak nagyon lassan változnak, mivel egy fajon belül az emberek gondolkodásában és érzületében bizonyos egyöntetűség fejlődik ki. Ezen egyöntetűség teszi lehetővé, hogy hasonlóan cselekedjenek, mivel az emberek cselekvését nem pillanatnyi ötletek, hanem lelkük mélyébe beidegzett eszmék s érzelmeik határozzák meg. Ha ez a gondolat és érzelembeli közösség megszűnik, vége a faj kultúrájának. A népek fejlődése nem intelligenciájuktól, hanem jellemüktől függ.

Finom vonásokban jellemzi Le Bon az egyes fajok lelki sajátosságait és sok érdekes megfigyelést nyújt, azonban sajnos, mar itt konstatálható nagy általánosító hajlama, mely későbbi munkáiban mindjobban kidomborodik s amely őt sokszor oly abszurd eredményekre viszi. Beleesik ő is a faji tudósok közös hibájába, hogy t. i. a faji szellemet valami abszolút, változhatatlan, a környezet hatása alól kivont kategóriának véli pedig a legújabb kutatók világosan kimutatják, hogy a faj és a faji

szellem is alá van vetve a milió mindent átalakító hatásának. Téves eljárás, valamely nép művészetét tisztán faji tulajdonságokra vinni vissza, mivel a faji szellem is szoros kapcsolatban áll az illető nép gazdasági, éghajlati és kulturális viszonyaival. A tudományos magyarázat nem elégedhetik meg a legközelebbi ok megjelölésével, hanem a dolgok legmélyebb okát tartozik kutatni, amely még kikutatható. Egy nép művészetének vizsgálatánál tehát a klimatikus viszonyokból, a gazdasági struktúrából, az általános kulturviszonyokból kell, mint alapból kiindulni, ha nem akarunk egy ismeretlent egy másik ismeretlennel magyarázni. S ha így járunk el, azt látjuk, hogy e nemzetek művészete nem annyira fajok, mint inkább klimatikus, földrajzi, gazdasági és kulturális viszonyok különbözősége szerint alakul, amit pl. bizonyítanak Grosse vizsgálatai, aki azt találta, hogy az alacsonyabb kultúrfokon a legkülönbözőbb fajoknak hasonló művészetük van. Az eszkimók és a négerok művészete alig tér el egymástól azonos gazdasági viszonyok mellett.* Faji filozófiát ma már csak legfeljebb abban a formában lehet művelni, amint azt Sombart teszi. Hogy a zsidóknak a kapitalizmushoz való különös hajlandóságát megmagyarázza, először objektív tényezőket sorol fel s ezekkel igyekeznek azt megokolni. Csak mikor ezek az objektív tényezők elégteleneknek bizonyulnak, folyamodik sajátos faji tulajdonságok felvételéhez.

Amint a művészetnek és a faji szellemnek a viszonyáról kifejtett nézete téves, úgy téves a politikai viszonyokról, a kormányformáról vallott felfogása is, továbbá az a merev szembeállítás a latin és angolszász fajoknak. Az államformát illetően kétségek nélkül nem szabad annak jelentőségét túl sokra tartani, mivel az csak megnyilvánulása nem ugyan a faj szellemének, — ahogy ezt *Le Bon* gondolja — mint inkább a gazdasági erőviszonyoknak, hatását azonban mégsem szabad teljesen elhanyagolni, mivel sokszor látjuk, hogy bár egy új politikai alakulat kifejlődéséhez már megvolnának a gazdasági feltételek, az még sem tud kialakulni, mivel a fejlődésnek útját állják a régi rend még fennálló ideológiái. Ezeknek mesterséges elhárítása sok energia-pazarlástól mentheti meg a társadalmat. A latin és angolszász fajok közti különbséget illetően pedig szintén áll, amit az imént a fajokról általában megállapítottunk, hogy t. i. nem szabad azokat oly ridegen elválasztani egymástól s a környezettől függetleneknek tekinteni őket. *Le Bon* szerint a latinok dekadenciában vannak, míg az angoloké és germánoké a jövő. Ez először is nem áll a maga merevségében, hisz Franciaország csak az ipari téren maradt el a németek és az angolok mögött, Olaszország pedig még ezen a téren is arányosan halad velük. Ha pedig a magasabb kulturviszonyokat, a szellemi és szociális

* Magasabb fokon természetesen ez az összefüggés mindinkább meglazul, mivel a művészetre ható tényezők száma folyton növekedik s a környezettel való szoros összefüggése meglazul.

haladást tekintjük, úgy nincs semmi okunk Le Bon pesszimista nézetét vallani a latin fajokat illetően. Hogy az a faji szellem milyen változó dolog, mutatja az az átalakulás, melyen az angol és német szellem ment át a 19. században. Míg ma a közérkölcsterén Anglia áll szinte az első helyen egész Európában, addig száz év előtt majdnem az ellenkezőjét lehetett volna mondani. Az a híres német energia és szorgalom csak a legújabb időben keletkezett, valamint az az erős patriotizmus, sőt sovinizmus is mind a két tény kapcsolatban első sorban a népesedési és a gazdasági téren történt változásokkal. De ha mindezek dacára mégis hanyatlást észlelnénk a latin népeknél, úgy azt inkább lehet még klimatikus viszonyokból is magyarázni, mint faji alacsonyabbrendűségből. A történelem azt mutatja, hogy a kultúra szinte egyenes vonalban halad délről észak felé, melegebb vidékekről hidegebb klíma alá. Alacsony kultúrfokon, amikor még csak kevés eszközzel rendelkezik az ember, csak meleg éghajlat alatt tud megélni, hol könnyű a táplálékszerzés. A primitív eszközök tökéletesedésével azonban a könnyű táplálékszerzés még könnyebbé válik s így az ember erő kifejtése kisebb lesz megélhetése érdekében. Ezért látjuk, hogy az ó-kor délidéki népei kezébe a kultúra a középkorban a latinok, majd az új korban a germánok kezébe megy át. Ezeknek a visszamaradt vagy hanyatló fajoknak felrisszításra van szükségük s ezt Le Bon is lehetségesnek tartja egy észszerűbb nevelési rendszer meghonosításával.

A nagy, termékeny gondolat az egész munkában annak a kiemelése, hogy minden nemzet vagy faj kultúrája egy-két alapvető, egyszerű eszmén alapul, mely közös minden ahhoz a nemzethez vagy fajhoz tartozó egyén tudatalan lelkivilágában. Ez képezi azután azt a közös alapot, melyen találkoznak egymással a legmagasabb s legalacsonyabb értelmiségű elemei valamely kultúrának. Ha nincs meg ez a közös alap vagy meglazul, akkor mindig hanyatlás következik be, amint azt korunkban is észlelhetjük. Korunk szellemi haladásával nem tart lépést az erkölcsi és kulturális fejlődés, ami nagyrészt annak tulajdonítható, hogy a régi nagy ideálok, melyeket őseink szentnek tartottak, a vallás, a tekintély, a haza eszméi meggyengültek s még nem alakult ki olyan, minden ember előtt szent ideál, mely a régieket pótolhatná s egy újabb, magasabb kultúra alapjául szolgálhatna. Az ilyen közös ideálok kialakulása azonban szellemi haladásunkkal mind nehezebbé válik, mivel az emberek gondolkozása pozitívabb, észszerűbb lesz s ideálnak csak olyat fogad el, ami a tudományos gondolkodással nem kerül összeütközésbe. Az ilyen eszméknek viszont nincs meg az a szuggesztív, magukkal ragadó erejük, nem tudják az embert úgy lenyűgözni, mint a hiszékeny s naiv középkor nagy eszméi, melyek bár irracionálisak, de oly hatalmas vonzóerejük voltak hogy létre tudták hozni a kereszténységet, a keresztes háborúkat, a reformációt.

A mondottakból látjuk, hogy Le Bon-nak ez a munkája nem tartalmaz valami sok eredetit. Egy megdöntött tan védelmezőjének lép fel s érdeme inkább az, hogy mint akció az ellen a túlzó felfogás ellen, mely újabban különösen Finot személyében keletkezett a faji elmélettel szemben, hozzá fog járulni ahhoz, hogy ez a kérdés mielőbb véglegesen tisztázva legyen. Már ebben a munkájában megtaláljuk azonban a magját annak a gondolatnak, melyen összes későbbi munkái épülnek; ez: a tudattalan lelkivilágnak tulajdonított nagy jelentőség. Ez a gondolat a következő munkájában van részletebben kifejtve a *Psychologie des foules*-ban.

A tömegek lélektanát vizsgálva arra az eredményre jut, hogy a tömegben az egyén elvész, akarata megsemmisül s a sok egyéni akarat helyén egy új tömegakarat, egy új kollektív lélek keletkezik, mely a tömeg alkotó egyedei tudattalan lelkivilágának elemein épül fel. Ez az új lélek nem egyenlő az alkotó elemek lelkitartalmának összegével vagy középarányosával. Hasonlattal élve nem keverék keletkezik, hanem vegyület. Ennek a tömegelemek keletkezését nem Le Bon figyelte meg először. Már előtte is végzett hasonló kutatásokat az olasz antropológiai iskola egyik kiváló tudósa Sighele s sokat észrevett azokból a tényekből, melyeket Le Bon ír le. Az első összefüggő, rendszeres tömegelelektant azonban Le Bon adta s így méltán fűződik hozzá a tömegelelektan tulajdonképeni megalapításának dicsősége.

Le Bon tömegelelektanát magyar nyelven való megjelenése alkalmából már a *Huszádik Század* április havi számában részletebben ismertettem, ezért most csak a főbb szempontok kidomborítására szorítkozom. Le Bon a tömegek lélektanának lényegét a következő sorokban fejt ki: „A lélektani tömeg legkülönösebb vonása az, hogy bármilyenek legyenek is az egyedek, melyek alkotják, bármilyen hasonló vagy különböző legyen is életmódjuk, foglalkozásuk, jellemük és intelligenciájuk, az az egyetlen tény, hogy tömeggé alakulnak át, egy bizonyos kollektív lelket ad nekik. Ez a lélek teljesen elütő módon érezteti, gondolkoztatja és cselekedtetni őket attól, melyen érezne, gondolkozna és cselekedne mindegyikük, ha egyedül van. Némely eszme, némely érzés csak tömegben levő egyedeknél keletkezhetik s alakulhat át tette. A lélektani tömeg egy alkalmi lény, heterogén elemekből alakulva egy adott pillanatban, épúgy, mint egy élő lény sejtei egyesülésükkel egy új lényt hoznak létre, melynek jellemvonásai nagyon különböznek az egyes sejtek jellemvonásaitól.” Lélektani tömegeknek az olyan tömegeket nevezi ő, melyeknek alkotó elemei egy közös inger hatása alatt vannak, míg egy, például a piacon véletlenül összeverődött csoport nem mutatja fel a lélektani tömegek jellegzetességeit. Az ilyen, Le Bon leírta lélektani tömeg keletkezése minden nap megfigyelhető. Kisebb utcai felkelések, sztrájkok alkalmával sok érdekes példára akadunk, a legklasszikusabb példákat azonban

az egész világtörténelemben a francia forradalom nyújtja, amelynek epizódjai a lélektani tömegek összes sajátosságait mutatják. Jámbor, békés polgárokat látunk itt a tömegszuggesztió hatása alatt vérengző vadállatokká válni, szelíd emberek, kik magánéletükben a légynek se ártottak, tökéletes lelki nyugalommá küldik társaikat csapatonként a halálba, mikor a konvent tagjai lesznek. Hogyan lehet ezt megmagyarázni? Sighele itt méz valami homályos gyilkolási ösztönt vesz fel s annak a tömegszuggesztió hatása alatt való felébredésével igyekszik magyarázatot adni, továbbá utal a rosszak nagyobb aktivitására szemben a passzív jókkal, ami szerinte szintén oka a tömeg alacsonyabb erkölcsiségének. Le Bon magyarázata már sokkal pontosabb, amennyiben a lélektan azon fontos tételére támaszkodik, hogy lelkivilágunk nagy része a tudattalan rétegében nyugszik. Ez a tudattalan, mely egy nemzetnél vagy fajnál évszázados fejlődés következtében bizonyos hasonlóságra tesz szert annak minden egyes képviselőjében, képezi azt az alapot, amelyre a nevelés és kultúra bizonyos külső mázt tud ugyan vonni, de amely mögött mindig megmarad a primitív ember minden állatias, brutális ösztöne, mely csak alkalomra vár, hogy lerázhassa a civilizáció ráarkta bilincseket. Ilyen alkalom kínálkozik akkor, amikor csoportban vagyunk együtt. Ott eltűnnek a különbségek, melyek a mindennapi életben az egyik embert tudóssá, a másikat iparossá teszik, ott csak egy fajnak egyforma egyedei állnak szemben egymással, akik vak ösztöneik szerint cselekszenek.

Ennek egyik főoka abban rejlik, hogy a tömegben az egyén már a pusztá szám következtében is elveszti felelőségének érzetét. Az egyes ember tudja, hogy a büntető törvény legkisebb megsértéséért lakolnia kell. A tömegben azonban nem kell félni a büntetéstől. Ott szabadon lehet garázdálkodni, mivel a büntettségben való részvétele nehezen puhatolható ki. Hozzájárul ehhez az utánzással való elterjedés, a vezetők nagy befolyásoló szerepe, akik úgy tudják szuggerálni a tömeget, hogy az vakon követi őket s mintegy hipnotizálva, az érdekeivel legellentétesebb cselekedetet is képes elkövetni. A tömeg leginkább hajlamos büntettek elkövetésére, mivel azok felelnek meg legjobban tudattalan ösztöneinek, kellő szuggesztió hatása alatt azonban képes a legnagyobb hőstetteire is, mint azt a történelem mutatja, melynek sokszor legfényesebb lapjait a tömegek hőstettei teszik.

Ezeket az elveket, melyeket Le Bon itt kifejti, későbbi munkáiban társadalmi tünetmények magyarázatára használja fel, ahol már élesebben mutatkozik egyoldalúságuk, míg a szorosan vett tömegelektanban többé-kevésbé megfelelnek a tényeknek, legfeljebb itt-ott kiegészítésre szorulnak. A modern szociológusok közül különösen Tarde, korunk egyik legmélyebben járó elméje, vitte lényegesen közelebb a megoldáshoz a tömegelektan kérdését. Nagy haladás nála, hogy ő már élesebben disztigvál a tömegeket illetőleg s megkülönbözteti a szorosan vett tömeget

a foule-t a közönséget, a *public*-et* Az előbbin Le Bonnal együtt ő is egy közös eszmétől irányított, egy helyen összegyűlt embercsoportot ért, míg közönségnek nevezi azt a szellemi kapcsolattal összefűzött emberösszességet, amilyent például egy újság vagy író olvasóközönsége, egy mozgalom hívei stb. alkotnak. A közönség lényegesen különbözik a tömegtől. Míg erre nagyfontosságú az alkotó elemek faja, származása, addig az előbbi mindinkább független lesz attól; míg a tömeg hamarabb kerül pillanatnyi hatás befolyása alá, addig a közönség sokkal számítóbb, hidegebb, józanabb. Ennek oka főleg a vezetők szerepének különbözőségében rejlik a tömegnél és közönségnél. Míg a tömeg vezetője, például egy szónok, hang, gesztus, mimika segítségével sokszor úgy magával tudja ragadni hallgatóit, hogy azok vakon követik, addig egy vezércikkírónak, aki egy közönséghez beszél, nem állnak ezek az eszközök rendelkezésére, mivel hallgatói szét vannak szórva, nem látják sem őt, sem egymást.

Ez a különbség a tömeg és közönség között nagyon fontos, mivel itt van a gyökere mindannak a tévedésnek, melyet Le Bon társadalomfilozófiájában elkövet. Ő nem látja ezt a különbséget tisztán, minden mozgalmat, a szorosan vett tömeglélektan álláspontjából ítél meg s a tömegre megállapított törvényeket alkalmazza például egy olyan mozgalomra is, mint a szocializmus, mely pedig semmi esetre sem tekinthető tömegnek, inkább a Tarde-féle közönséggel rokon. Jellemző Le Bon felfogására, hogy azt mondja, korunk a tömegek kora, mellyel szemben méltán nevezi azt Tarde a közönségek korának. Mindennapi tények igazolják, mennyire hanyatlak a tömegek jelentősége, míg a közönségeké nőttön nő. A nagy francia forradalom idején az utcákon hömpölygő, a dologtalan Párizs legalacsonyabb néposztályaiból összeverődött csőcselék volt a helyzet ura, az terrorizálta a törvényhozást, míg ma egy, a parlament előtt összegyűlt tüntető tömeg egyáltalában semmi befolyással nincs a politikára; egy erős, egységes közvéleménnyel szembekerült kormány helyzete azonban előbb-utóbb tarthatatlan lesz.

A másik lényeges kibővítés a tömegek intelligenciájára vonatkozólag érte Le Bon elméletét. Míg ő nem magyarázza meg kellőleg, mért van az, hogy míg a tömegek érzelmeiket tekintve oly változékonyak, oly befolyásolhatók, addig intelligenciájuk szinte mindig egy nívón áll: Sighele fő oknak azt tartja, hogy míg az érzelmi állapotok szuggerálására külső mimikai jelek és gesztusok nagyon hatásos eszközök, addig az értelmi közlésnél ezeknek szinte semmi jelentőségük sincs. Ehhez még hozzátesszi Tarde, hogy az értelmi átplántálás nehézségének az eszmék és gondolatok nagy komplikáltsága az oka. Érzelmekben a legkülönbözőbb műveltségű emberek is nagyon egyformák, mindenkiben megvan azoknak szinte teljes skálája s csak a külső behatástól függ, hogy a legkülönbözőbb embe-

rekben rokon hangok rezdüljenek meg. Ész és ész, tudás és tudás közt azonban mérhetetlen távolságok vannak, amelyeket rövid idő alatt áthidalni lehetetlen.

Alapvető tanainak lerakása után Le Bon a szocializmust veszi vizsgálat alá, hogy rajta alkalmazza módszerül tömeglélektani tételeit. Két munkát is szentel ennek a kérdésnek, a *Psychologie du socialisme* és *Psychologie politique et le défense sociale* címűeket, melyek a bennük foglalt érdekes és értékes megfigyelések dacára is lehetetlen s abszurd állításokat tartalmaznak. Míg a modern szociológia a legnagyobb pontossággal és objektivitással igyekszik felkutatni a szocializmus gazdasági és társadalmi okait s míg mindinkább világos lesz még a nem szakember előtt is, hogy a szocializmusban nem egy csomó izgató által felbújtott tömegnek az elégedetlenkedését kell látni, hanem hogy az egy a kapitalista társadalom termelési viszonyaiból szükségképpen fakadó s tudományos érveket mozgósító tan: addig Le Bon nem lát benne egyebet egy vallásnál, mely szerinte épp oly irracionális, mint a többi vallás s éppen ezért van oly szuggesztív ereje a tömegre. A tömeg képtelen elviselni a valóságot, képtelen ellenni illúziók nélkül, szüksége van reményre, vallásra. Hajdan megelégedett a másvilágon leendő boldogság reményével, ma azonban már nem elég neki ilyen bizonytalan kilátás, ma már a földi életben akar boldog lenni, egy olyan vallás kell neki, mely földi üdvözülést helyez kilátásba s ezt teszi a szocializmus. A szocializmus presztízse azonban nem fog oly soká tartani, mint a többi vallásoké, mert míg ez utóbbiak ígéreteik megvalósítását egy másvilágba tolták ki: addig a szocializmus ezen a földön akarja azt beváltani, még pedig a közel jövőben. S minthogy ezt nem fogja tudni megtenni, hívei hamarosan hűtlenek lesznek hozzá.

Nagy súlyt helyez Le Bon a szocializmus kérdésénél is a faji különbségekre s igyekszik kimutatni, hogy a szocializmusnál is a faj szelleme adja meg a döntő befolyást. Élesen elválasztja az angolszász és latin szocialista ideált. Míg az angoloknál az ő individualizmusuk szociális mozgalmukra is rányomta bélyegét, amennyiben munkásaik igyekeznek vitás ügyeket lehetőleg önállóan elintézni munkaadóikkal s az államnak csekély befolyást engednek: addig a franciáknál faji szellemüknek megfelelően, mely híjával van minden önálló kezdeményezési képességnek, a szocializmus abban áll, hogy lehetőleg mindent az állam vállára tolnak. Az végez minden fontos teendőt, nekik csak a gépies munka elvégzése marad, melyet úgy, ahogy ellátnak. Ennek meg is van a káros hatása. Minél nagyobb valamely közösség, minél kevesebb összefüggés van az egyéni teljesítmény és jutalmazás között, a munka produktivitása annál jobban csökken. Minek erőltesse meg magát az ember, mikor az állam egyformán fizeti munkásait akár jól dolgoznak, akár nem! Ennek az a következménye, hogy minél inkább tágul az állam hatalmának a köre, minél jobban beleavatkozik a pol-

gárok magánviszonyaiba, annál inkább szembetűnnek a káros következmények. A legtöbb francia vállalat, mely míg magánkézben volt, a legnagyobb virágzásnak örvendett, állami kezelésbe jutva hanyatlásnak indult. Ennek a mindinkább terjedő szocialista szellemnek tulajdonítja Le Bon azt a dekadens állapotot, melyben szerinte az összes latin államok vannak s közeli pusztulást jósol nekik szemben a német és angol államokkal, melyek folyton hatalmasabbakká lesznek. Ez a bomlasztó bürokrata szellem nemcsak az anyaországokat teszi tönkre a latinoknál, hanem még a gyarmatokat is, melyek úgy el vannak árasztva tisztviselőkkel s hivatalnokokkal, hogy államuk rájuk fizet, míg az angolok számára egy-egy gyarmat valóságos aranybánya. Csupán a szindikalizmust részesíti Le Bon egy kissé enyhébb bírálatban, amennyiben az nem akarja az állam hatáskörét annyira kiterjeszteni s a termelést kisebb szindikátusokra bízni, melyekben a munka produktivitása nagyobb. A priori veszedelmesnek tart minden mozgalmat, mely a munkabérek emelését célozza, mivel egy új fenyegető veszedelmet lát megjelenni a látóhatáron, amely szerinte egész nyugati kultúránkat tönkre teheti, s ez: kelet konkurrenciája gazdasági téren.

Eddig Európa rengeteg termelését csak a keleti piacok felkeresésével tudta elhelyezni, a keleti államok azonban a nyugati kultúra elterjedésével kezdenek belejutni a kapitalista stádiumba. Kelet tud termelni s hozzá oly olcsón, alacsony munkabérei következtében, hogy Európa nem képes vele versenyt tartani. Ez a keleti konkurrencia egyelőre még csak abban fog nyilvánulni, hogy Európa el fogja veszteni keleti piacait, egy magasabb fokon azonban a mai helyzet ellentéte áll be. Kelet fog nyugatnak importálni, még pedig oly olcsón, hogy a nyugati termelők, kik nagy munkabért fizetnek, nem fognak tudni védekezni ellene. Ez a gazdasági eltolódás nagy változást fog előidézni a nemzetközi viszonyokban. Minthogy az import keletről nyugatra Európába vasúton olcsóbb lesz, mint a tengeren, a nyugati nagy tengeren szállító kereskedő államok elvesztik közvetítő szerepüket s helyettük Szibéria lesz a világ legnagyobb kereskedő és közvetítő országa, mely szinte egyedül fogja lebonyolítani a kelet és nyugat teljes áruforgalmát.

Ezen konkurrencia ellen nehezen lehet védekezni, a védvám csak ideig-óráig segít. Még azok az államok, melyek termelése elég lesz a saját fogyasztásukra, kedvezőbb helyzetben lesznek, így Franciaország. A sűrű lakosságú kereskedő államok azonban, mint Anglia, nehéz helyzetbe fognak kerülni s teljes energiájukra lesz szükség, hogy meg tudják állni helyüket. Minden attól függ, hogy ellent fognak-e tudni állani a szocialista aspirációknak. Ha a szocialisták győznek, úgy romba döntik az államot. A szocializmus tehát ellenkezik a természeti törvénnyel, a munkabéreknek nem szabad emelkedniök, sőt csök-

kenniük kell. Ezért mondja Le Bon: „*Il semble fort probable que les travailleurs traversent un age dor qu'ils ne reverront pas*”^{*} Ez a mondat, valamint az alábbi idézet kitűnően jellemzik Le Bon egész felfogását a munkáskérdésről s minden emberbaráti mozgalmáról: „*Il faut craindre la peste, mais redouter beaucoup plus encore les philanthropes*”^{**}

A szocializmus lélektanának vizsgálatánál Le Bon mindenestre sok érdekes és mély megfigyelést tesz, sok meg szívlelendő tényre figyelmeztet, egészben véve azonban tévesen ítéli meg e mozgalmat. Ő a szocializmusban csak vallást lát, egy utópisztikus, világjavító rendszert, tehát csakis az ideológiát veszi figyelembe s elfelejti vizsgálni az ennek megfelelő gazdasági alapot. Igaz ugyan, hogy a szocializmus a nagy tömeg számára nem más, mint egy új vallás és igaza van, mikor ennek a vallásnak terjedését a tömegnél az utánzásból s a vezetők presztízséből magyarázza. Azonban téved, mikor ezt a szocializmus tudományos művelőire is átviszi. Igaz, még a tudósoknál is nagy szerepet játszik az egyéni hajlam, a vérmérséklet világfelfogásuk kialakulásánál, ez azonban nem olyan kizárólagos, legalább is a legtöbb esetben, hogy az ész teljesen háttérbe szorítaná. Nem szabad tehát abból, hogy a tanulatlan nép érzelmeit vakon követi, hasonlóra következtetni a magasabb értelmiségű embereknel is s minden szocialistában egy elvakult, fanatikus félőrület látni, mint Le Bon. Annál kevésbé, mivel épen a tudomány legkiválóbb képviselőinél, a legnagyobb meglátású szociális íróknál akadunk a szocializmusnak nemcsak elméleti híveire, hanem lelkes agitátoraira is. Kell ezért valami mélyebb tudományos alapjának is lenni ennek a mozgalomnak, mely objektív megfigyelésen alapul. S itt rejlik ebben a kérdésben Le Bon legnagyobb tévedése, hogy a szocializmust, mint vallást vizsgálva s annak kinövéseit bírálva azt hiszi, hogy egyúttal kivégezte most már azokat a mély társadalmi okokat és lelki szükségleteket is, melyekből a szocializmus táplálkozik. Ha alaposabban vizsgálta volna a tényeket, ha a gazdaságtan terén is oly tudással és megfigyelő képességgel rendelkeznék, mint a lélektanban, úgy megértette volna, hogy a szocializmus mint vallás, mint mozgalom csak az emberi agy által konstruált képe annak a gazdasági átalakulásnak, amely a kapitalista társadalomban egy évszázad óta végbemegy s mely abban nyilvánul, hogy a kooperáció minél nagyobb kiterjesztése s az állami beavatkozás növekvő térfoglalása válik szükségessé épen annak a szabad versenynek az érdekében, amely a kapitalista társadalom alapköve volt. Ez a fejlődés, a kooperáció és állami szabályozás, ép oly szükségszerűen megy végbe, mint ahogy annak idején például a közép-

* „Nagyon valószínűnek látszik, hogy a munkások jelenleg egy aranykort élnek át, melyet nem fognak többé viszontlátni.”

** „Félni kell a pestistől, de még sokkal inkább az emberbarátoktól.”

kori termelési módból a kapitalista termelési mód kialakult. Tehát csak mosolyra készíthet az a figyelmeztetés, melyet Le Bon a mai kultúra híveihez intéz s amellyel úgy látszik, az egész szociális kérdést megoldani akarja. „Elérkeztünk ahhoz a döntő időponthoz, amikor mindenkinek apostolnak kell lennie, hogy megvédje a társadalom épületét a szektáriusok pusztító barbarizmusa ellen. Ez utóbbiak győzelme gyorsan az általános pusztuláshoz, a polgárháborúhoz és az inváziókhöz vezetne. Megvédeni a hazát, küzdeni az anarchizmus ellen oly kötelesség lett, amely alól egyikünknek sem szabad magát kivonnia.” Le Bon tehát azt hiszi, szembe lehet szállni a fejlődés tőlünk független vagy nagyon keveset függő menetével s erre a célra elégségesnek tartja a maga szózatát. Pedig amint a kapitalizmus kelekezése elején semmiféle propaganda nem lett volna képes megakadályozni annak teljes kialakulását: úgy most is hiú törekvés, megakarni gátolni azt, hogy a gazdasági fejlődés oly irányban haladjon, amelyet annak törvényszerűsége elébe ír. Az ideológiáknak pedig csak annyiban vehetjük hasznát, amennyiben felismerve a haladás szükségszerű irányát, ezt a haladást az ideológiák segítségével előmozdítjuk, az akadályokat útjából elhárítjuk. Ha vele szembe helyezkedünk, úgy vállalkozásunk kudarca elkerülhetetlen.

Van sok Le Bon megfigyelései közt, melyek csakugyan igazak s melyeket nem szabad figyelmen kívül hagyni. Tagadhatatlan, hogy az állami üzemekben a produktivitás kisebb, hogy tehát az állam tevékenységének kiterjesztésével a társadalom termelése csökkenne. Ezt a veszedelem azonban ellensúlyozni fogja a kisebb szindikátusokban való termelés, melynél a munkás szorosabb kapcsolatba jön munkája eredményével. De még feltéve azt is, hogy a termelés aránylag kisebb produktívusú lenne, ez még nem volna elég ok arra, hogy miatta az egész rendszert elítéljük, mivel a másik oldalon nyert előny felérne evvel az aránylag kicsiny veszteséggel. Már a mai termelési mód mellett is, amely pedig teljesen rendszertelen s nem a tulajdonképeni termelésre, hanem a profitszerzésre irányul, helyes elosztási rendszer mellett tudnánk annyit termelni, amennyi elég volna minden dolgozó ember közepes ellátására, tehát a kollektív termelés produktívusának némi csökkenése nem okozna hiányt, tekintetbe véve különösen azt a nagy energiamegtakarítást, amelyet egy szervezett termelési mód behozatala a társadalomra nézve jelentene. Le Bon túlságosan kapitalista szempontból ítél meg mindent s aszerint osztja dicséretét vagy gáncsait, amely mértékben valami nagyobb vagy kisebb hasznot hajt. Az ember elvégre nem tisztán *homo oeconomicus*, vannak magasabb terek is, ahol az egyéni ambíció és kitűnni vágyás kielégítést találhat a gazdasági téren túl is s az individualizmus keresztülviteléhez nem okvetlenül szükséges, hogy a magunk érvényesítése végett másokat még a pusztá létfeltételektől is megfosszunk.

Ugyancsak túlzott az az aggodalom is, amelyet Le Bon a keleti versennyel szemben táplál. Túlzott először azért, mivel az újabb kutatók, Brassey, Schoenhof, Brentano kimutatják, hogy az alacsony munkabér még nem jelent olcsó termelést, sőt sok esetben épen a legmagasabb munkabéreket fizető vállalatok a legversenyképesebbek. Le Bon adatai tehát legfeljebb kivételes esetek lehetnek, nem pedig általánosan uralkodó törvény. De még feltéve azt is, hogy úgy van, mint ő állítja, még akkor sem oly veszedelmes a nyugat helyzete. Kelet ugyanis nagyon messze van még attól a kultúrfoktól, amelyen versenytársunk lehetne s ha majd közeledni fog ahhoz a fokhoz, akkor a termelés tökéletesedésével majd ott is emelkedni fognak az életigények s el fog tűnni az a nagy különbség a termelési költségekben, mivel a kínai kuli sem fog megelégedni egy marék rizs napibérrel; kifejlődik ott is a munkásmozgalom, ki kell fejlődnie a szocializmusnak, épen azért, mivel az nem vallás, mint Le Bon hiszi, hanem egy szükségszerű velejárója a kapitalizmus bizonyos fejlődési fokának.

Le Bonnak abból a föltevéséből, hogy a szocializmus vallás, most egy újabb kérdés merül fel. Ha a szocializmus csakugyan vallás, ha a szocialisták annak csak fanatikus hívői, akár műveletlenek, akár intelligens emberek, akkor meg kell magyarázni, miként lehetséges az, hogy művelt emberek is rabjai lesznek ennek a vallásnak holott annak tételei irracionálisak. Ennek a különös lélektani jelenségnek megmagyarázására egy külön könyvet szentel *Les opinions et les croyances*-t, melyben arra az eredményre jut, hogy az emberek véleményeinek és meggyőződéseinek kialakulásánál négyféle logika szerepel: érzelmi, kollektív, misztikus és értelmi logika. Ez a négy logika egymástól független, az első három az öntudatlan lelkivilágon uralkodva, míg az értelmi logika a tudatos lelki tényéknél játszva szerepet. Allítását Le Bon történelmi adatokkal igyekszik igazolni, fejtegetései azonban itt sem meggyőzőek. Nagyon érdekesek azok a fejezetek, amelyekben a modern okkultista és spiritiszta mozgalmat ismerteti, sok világhírű tudós nevét sorolva fel, akik rabjaivá lettek ennek a babonának. Ezekre a példákra azonban egy törvényt építeni nagyon elhamarkodott eljárás, inkább kivételeknek kell őket tekinteni. Részletesebb analízisük valószínűleg okát tudná adni a legtöbb esetben az érzelmi és értelmi elemek ezen ellentétességének. Így maga Le Bon is mondja, hogy Lombroso, akit a spiritisztták közt felsorol, csak öregségére lett áldozata ennek a tannak, tehát valószínűleg akkor, mikor már nem volt teljes birtokában előbbi szellemi képességének. Régebben, amikor a tudományos magyarázatok nem voltak még kielégítőek egyes természeti tünetmények magyarázására, akkor könnyebben megtörténhetett, hogy az emberek gondolkodásában ilyen ellentétek állhattak fenn. A tudomány előrehaladásával azonban lehetetlen észre nem venni azt a tendenciát, hogy mindinkább az ész lesz az

uralkodó a lelki világ mikénti alakulásánál s minden érzelem, minden dogma, mely a helyes belátással, a tudományos logika eredményeivel ellentétben áll, folyton veszít erejéből s kénytelen alárendelni magát és alkalmazkodni az észhez. Túlzó Le Bon állítása, hogy minden vitatkozás meddő a világnézetek felől, mivel azt nem az ész, hanem az érzelem határozza meg az embereknél s hogy képtelenek vagyunk bármit is igaznak tartani, aminek igazsága meggyökeresedett érzelmeinket sértené. Eltekintve attól, hogy napjainkban is szinte a szemünk előtt mély változás megy végbe aránylag rövid idő alatt nemcsak egyes emberek, hanem egész osztályok, egész generációk világfelfogásában, a történelemből is számtalan példát idézhetünk, melyek határozottan Le Bon ellen tanúskodnak. Gondoljunk csak Jouffroy-nak, e kiváló francia filozófusnak önmaga leírta kínos vergődésére, amely közt régi, szinte lelkéhez nőtt hitét mégis legyőzte, vagy a nagy Renanra, aki Franciaország egyik tradícióihoz leghívebb vidékéről származva, sokáig maga is pap akar lenni, de alig jön Párizsba, tanulmányai néhány év alatt annyira megfosztják hitétől, hogy nemcsak pap nem lesz, hanem ellenkezőleg, egyike azoknak, akik az egyházra a legsúlyosabb csapást mérték.

Végül *La revolution française et la psychologie des revolutions* című munkájában a forradalmakat, első sorban a francia forradalmat analizálja Le Bon s arra az eredményre jut, szemben a történelmi fatalistákkal, hogy a forradalom kitörése rendszeresen nem valami végzetes törvényszerűséggel bekövetkező, elháríthatatlan esemény, melynek az adott viszonyok közt okvetlenül be kell következnie, hanem, hogy az a legtöbb esetben valamely tömegsuggeratív hatása alatt jön létre, sokszor a legkicsinyesebb okokból; a tömegforradalom, ha a kellő feltételek megvannak, óriási méreteket ölthet, azonban még ezek megléte mellett is a kormány erős fellépése, egy tábornok hidegvére képes elfojtani a legveszedelmesebb felkelést is. Ez a könyve is gazdag érdekes megfigyelésekben, szellemes gondolatokban, de be nem bizonyított állításokban is, s mint minden műve, úgy valószínűleg ez is hozzá fog járulni a benne felvetett kérdés jobb megértéséhez.

Bár nem tartozik szorosan vett szociológiai munkáihoz, megemlíthető még egyetlen pedagógiai munkája, a *Psychologie de l'éducation* számos szociológiai vonatkozásánál fogva. Ez is tipikus Le Bon könyv. Mottója a szerző eme jellemző mondása: *l'éducation est l'art de faire passer le conscient dans l'inconscient**. Itt is feltaláljuk a tudatos és tudattalan éles szétválasztását, a latinok és angolszászok merev különválasztását. Itt is korholja honfitársait rossz nevelési rendszerük miatt, mely azt tartja egyedüli feladatának, hogy az agyat mindenféle haszontalan ismeretekkel tömje meg, míg az angolok, nagyon helyesen,

* „A nevelés az a művészet, mely a tudatost a tudattalanba átviszi.*

keveset törődnek az elméleti tudással s inkább az életre nevelik fiaikat s a jellemfejlesztésre fordítják a legfőbb gondot. S meg is van ennek az eredménye. Az angolok fegyelmezettek, kitarók, teli energiával, vállalkozó szellemmel, erős kollektív egoizmus-sal s faji szolidaritással, amik oly félelmetes ellenfélle teszik őket: míg a franciák ép ellenkezőleg gyenge akaratúak, fegyelmezetlenek, egyéni érdekeiket fölébe helyezik a faj érdekeinek. Ha a franciák változtatni akarnak ezen, úgy a jellemfejlesztésre kell több gondot fordítaniuk s kiküszöbölni az iskolából azt a sok középkori lim-lomot, amely ahelyett, hogy az életre nevelne, elbutítja a növendékeket. Erősen támadja a latin és görög oktatását a középiskolában, mely nyolc évi gyötréssel nem tudja annyira vinni, hogy a növendékek kikerülve az iskolából, egy ismeretlen auktort el tudjanak olvasni s ha azokat az írókat is, melyeket olvastak, igazában meg akarják érteni, akkor kénytelenek elővenni egy fordítást, mert az az óráról-órára, nagy kinnal való elolvasása néhány sornak csak arra való, hogy grammatikailag megértsék azt a pár mondatot, de nem arra, hogy tartalmát is megértsék s élvezni tudják. De még ha megértik is, mit nyernek vele? Egy jó modern könyvből többet s jobbat lehet tanulni, mint az összes görög s római klasszikusokból. Azok a híres, általános eszmék, melyeket oly fennen hangoztatnak, csak frázis, melynek ürességét egy alaposabb vizsgálat kideríti. Erkölcsöt, jellemet kell nevelni az ifjúságban, a tudományokból pedig csak azt kell adni, ami az életnek szól s úgy, hogy a gyakorlat mindig megelőzze az elméletet. A tudattalanba kell belerögzíteni a tudást, mert mit ér az olyan felületes tudás, amit csak a vizsgán tudunk, másnap már nem. Különösen érdekes még az az eljárás, amelyet *Le Bon* a nyelvtanulásra ajánl. Itt is elítél minden grammatikai *chinoiserie*-t s azt tanácsolja, hogy ha egy nyelvet meg akarunk tanulni, vegyünk egy munkát azon a nyelven, lehetőleg olyat, amely érdekel s próbáljuk olvasni, összehasonlítva azt folyton egy hű fordítással. S így szóról-szóra, mondatról-mondatra menve lassankint rájövünk a szavak jelentésére, a ragokra, a végzetekre s mint a gyermek anyanyelvét, megtanuljuk azt a nyelvet, anélkül hogy grammatikát még csak láttunk is volna.

*

Le Bon munkáinak eme futó átpillantása után is láthatjuk, hogy azokban a legeredetibb, legtermékenyebb gondolatok a legdurvább félreértésekkel s tévedésekkel váltakoznak, hogy *Le Bon* rendszerének alapja hibás, mivel a tömeglélektan törvényeit akarja alkalmazni oly jelenségek magyarázására, melyeknek sokszor semmi közük sincs azokhoz. Csak ezen alapvető tévedés következtében történhetett meg, hogy a társadalomfejlődésre oly pesszimista perspektívát állított fel, amely ellenkezik azzal az evolúcióval, melyet a történet felmutat. Mint a történeti iskola, úgy ő sem talál semmi pozitív elvet, sem hatá-

rozott irányt, amelyben a társadalom fejlődését előre lehetne látni. Szerinte nincs a történelemben semmi rendszer, semmi észszerűség, nem más az, mint láncolata az örökös tévedéseknek és esztelenségeknek. „Az ész teremti meg a tudományt. Az érzelmek vezetik a történelmet.” Ez a jelígeje a politika lélektanáról írt könyvének. Eppen az ellenkező eredményre jut tehát, mint Pikler Gyula, pedig mindketten lélektant alapon vizsgálják a haladást. Melyik már most az igaz a két felfogás közül? Mi a fejlődés mozgató oka? Az ész-e vagy az érzelmek? A felelet nem lehet kétes. Mert honnan tudnók megmagyarázni azt a hosszú fejlődési utat, melyet a társadalom megfutott, ha oly ridegen szétválasztjuk az ész és értelem birodalmát s tagadjuk, hogy befolyása van ismereteinknek a történelem menetére? Mi is hozhatta volna létre a nyugati civilizáció kultúrállamait, ha nem a folytonos belátás, belátása annak, hogy bizonyos változtatásokkal jobban tudjuk kielégíteni elemi és kulturális szükségleteinket, mint a régi állapotok mellett? S minek a segítségével láttuk volna ezt be, ha nem a tudománynak, a generációról-generációra átöröklődő tudás és tapasztalat összeségének segítségével?

Ha a társadalom dinamikáját nézzük, ha a fejlődés egymás után következő fázisait hasonlítjuk össze, lehetetlen igazat nem adnunk Pikler Gyulának. Legfelebb annyiban szorul belátásos tana kiegészítésre, hogy ez a belátás nem megy olyan könnyen és simán végbe, mint ő állítja. A fejlődés iránya nem egy egyenes vonal, amelyen a belátás állandóan előre halad, hanem egy zeg-zúgos, majd előre haladó, majd visszatérő vonal, ahol az egyenes irányától való eme eltéréseket azok a belátás-gátló körülmények, mint a tömegszuggesztió, presztízs, hagyományok stb. képezik, melyeket Le Bon nagyon helyesen vesz észre. Az ő fejlődéstanának azonban az a hibája, hogy ezeknek a zavaró körülményeknek túlzott jelentőséget tulajdonít s a történetnek nem egész folyamát, hanem annak csak egy rövid szakát tekinti. Így bizony sokszor megtörténhetik, hogy egy-egy rövidebb korszakban majdnem semmi fejlődést sem látunk. Ha azonban a történelem egész menetét, vagy annak hosszabb korszakait vesszük figyelembe, úgy okvetlenül észre kell vennünk, hogy a stagnáló, sőt visszafejlődő, örökös forradalmakkal s általános felfordulással teli korszakok után kialakul végre mégis egy magasabb társadalmi állapot, amely nemcsak a közvetlen őt megelőző állapottal, hanem ezen a visszafejlődést megelőző korról szemben is haladást jelent, fel tud mutatni valami kikristályosodott eszmét vagy intézményt, mely alapul szolgálhat egy magasabb kultúrának.

Ezek a Le Bon leírta, haladás-gátló, irracionális tényezők szerepe azonban folyton csökken, csökken abban a mértékben, amely mértékben tért foglal az ész az érzelmek, a tudomány a hagyományok s babonák felett. Csökken továbbá a közönségek, egyesületek, szervezetek térfoglalásával a tömegek felett,

amelyek ma már voltaképp nincsenek is, míg az előbbiek mindjobban behálózzák az egész társadalmat. Az egyén nem áll többé egyedül, hanem számtalan közösségnek tagja, érdekei annyira össze vannak bogozva a másokéival, hogy lassankint nem sértheti már meg másoknak érdekét anélkül, hogy magának is ne okozzon kárt. Ekkép ez a mindig növekvő bogozódottsága az egyéni viszonyoknak meg fogja teremteni azt az érdekszolidaritást, mely a béke legfőbb biztosítója s így létre fogja hozni azt a világbékét, amelyet a békeapostolok minden prédikációja nem tud megteremteni. Ennek a társadalmi struktúrának mint ideológia meg fog felelni az az állapot, amelyet Tarde mint a fejlődés legmagasabb fokát jelöl meg; az „univerzális ellenkezés” áthaladva a primitív társadalmak örökös harcainak, a kapitalista kor gazdasági versenyének fázisán, elérkezik a harmadik korszakba, a szabad vitatkozás korszakába, amely meg fogja valósítani a legmagasabb fokú szabad versenyt: a szellemi képességek szabad versenyét.

Farkas Gejza: Háborús mezőgazdasági szemle

1915 január—június

lső háborús mezőgazdasági szemlénk megírása óta ismét egy felet fordult az év óramutatója és még mindig nem változtathatjuk meg a címet, nem adhatjuk vissza a mezőgazdasági szemlének a hozzá illő békés megjelölést. A háború az 1915. év delelőjén még nemcsak, hogy meg nem szűnt, de még végéhez sem látszik közeledni; azok az optimisták is hovatovább elhallgattak, akik a tavasszal még valamely váratlan békekötés reményében ringatództak.

Sok minden megszűnt, megakadt a háború mindent lenyűgöző lidércnyomása alatt a forgalom, az ipar, a szellemi munka a társadalmi élet terén. De a mezőgazdaság nem volt ezek közt: emberi létünknek ez az alapja még a váratlanul hosszan elhúzódó háború alatt is csak épen szenvedett, de működésében meg nem akadt, még csak meg se rendült. Sőt, miként még látni fogjuk, előhaladásában, fejlődésében sem ért feltétlen visszaesést, még némely ponton épen a háború szükségleteiből merített nevezetes indítékokat további javításokra, tökéletesbedésre, minden más tényezőtől függetlenítésre.

*

Részben a háborús bonyodalmak, de részben a hadműveletektől független körülmények, természeti csapások folytán időlegesen elvesztette a mezőgazdasági termelés nem egy értékes területét. Az természetes, hogy a hadműveletek főszínterein, ama lengyel, belga és francia területeken, amelyeken heteken, sőt hónapokon át megszakítás nélkül állt a gyilkos harc, nem lehetett szó mezőgazdasági termelésről. Soká is fog tartani, amíg például Flandriának hadászati okokból mestersegesen víz alá borított területeik ismét a régi, vagy a réginél is szebb gazdasági élet fog folyni. Hogy a területen kívül a mezőgazdaság egyéb segédeszközeiben: így az épületekben, szerszámokban, anyagokban, állatokban mennyi kár esett a hadszíntereken, ezt ma még megközelítőleg sem lehet kiszámítani, erre nézve csak némi halovány sejtést enged egy-egy olyan statisztika, mint az, mely szerint az oroszok keleti Poroszország aránylag kis területén betörésük alatt 33.553 épületet pusztítottak el.

Ahová a harc zaja el sem hallatszott, ott is sokhelyt termelés-korlátozásokra kényszerítette a mezőgazdasági termelőket a szükséges anyagok beszerzésének és a termények elszállításának nehézsége, az állatlétszám lefogyása, kiváltképpen pedig az emberi munkaerő megfogyatkozása. Leginkább meglátszott ez egyes, különösen sok munkát igénylő vetemények, így a cukorrépa területén, mely egy statisztika szerint Németországban 31,9, Ausztriában 29,3, Magyarországon 42,7%-kal csökkent tavalyhoz képest. Mindenesetre feltűnő, hogy a csökkenés aránylag nem nagyobb a megszokott lengyel vándormunkásai nagy részétől ezidén megfosztott Németországban és hogy ily nagy épen Magyarországon. Úgy látszik, a fejlettebb ipar rendkívüli időben mégis csak számbavehető munkaerőtartalékokat tud a mezőgazdaság rendelkezésére bocsátani. Arról nincs adatunk, mennyivel csökkent a répatérlet Oroszországban, ahol még a rendszerint Némethonból hozatott vetőmag is hiányzott.

Az egyes terményterületeknek a hadviselő államokban észlelt leszállításával szemben áll ama területek nagyarányú kiterjesztése a háború viharaitól biztos távolságban levő világtájakon. Így csak egy adat: az északamerikai Unióban a búza vetési területe 22, a zabé 12, az árpáé 13% gyarapodást mutat, amivel szemben csupán a lenmagnál jeleznek 14% visszaesést. Az őszi vetésterülete Canadában is emelkedett 33, Keletindiában 11%-kal. De még a hadviselő országokban, sőt még a hadszínterek közelében is mondhatni mindenütt megtettek mindent, hogy a rendelkezésre álló területet úgy, ahogy lehet, kihasználják, sőt az egyelőre elveszett területeket más, addig a termelésbe be nem vontak sorra vétele útján pótolják. Ennek keresztülvitelére kényszerítette az államkormányokat már a hadviselés kölcsönös kiéheztetési taktikája, illetőleg az ez elleni védekezés szükségése is. A paragon maradt területek a rendes munkálkodás minden nehézsége dacára kivétel számba mennek; a rendes ekebarázdák és vetések sokhelyt egészen a lövészárkok szomszédságáig elhúzódnak. A hadviselő felek úgy a saját, mint az ellenséges területen mindent elkövetnek a mezőgazdasági munka folytatásának biztosítására: az ellenségtől megtisztított területét mindegyik nagyarányú segítő ténykedésekkel igyekeznek ismét munkálkodásra kész állapotba hozni; a föld népével szemben még a hódító ellenség is jóbarát képében jelenik meg, aki építőanyag-, vetőmag- és állatsegélyt bocsát rendelkezésre, katonamunkásokat kölcsönöz, ingyenes orvosi segélyről gondoskodik stb. Ahol még ezúton sem lehet a megszállott és a gránátok által épen fel nem tűrt területeket hasznosítani, ott vígan megindul a harc-vonalban épen el nem foglalt katonák kertészkedése, tehenészete és egyéb gazdálkodása. A hadisákmánynak viszont egyik legbecesebb részét képezik az elfoglalható és elszállítható mezőgazdasági gépek, eszközök, készletek.

Az ország belsejében is egyre-másra fedezik fel a mezei, sőt kerti termelésre alkalmas, eddig azonban figyelemre nem méltott földdarabokat. A városok körzetének bérpalota sorokra váró parlag-területeit nagylelkűen kerti vetemények termelésére adják át tulajdonosaik, hasonló sors éri a katonai gyakorlóterek egy részét; az állami

erdőket megnyitják a legeltetés számára. A haszonbérelőket felmentik az ugar szerződési kötelezettsége alól, viszont a birtokát bérbeadó tulajdonost is felhatalmazzák arra, hogy amennyiben a bérlő parlagon hagyná a földet, azt maga vehesse művelés alá. Sőt Ausztriában minden földbirtokost kényszerítenek földjének munkáltatására, esetleg más által az ő költségén munkálásának tűrésére. A hatóságok egyszerre csak észreveszik, hogy az úttestek sokhelyt túlságosan szélesek, tehát oldalaik igen jól bevethetők. Persze nem mindenütt mindennel: a legfőbb, a hadászati érdek olyan korlátozásokat is megkíván, mint az, mely szerint bizonyos vasútvonalak mentén ezidén nem szabad az ellenséges embertömegek elfedésére alkalmas kukoricát termesztetni.

* * *

Németországban most egy művészi festmény sokszorosítottmánya forog közkezen: egy karján sebesült katona, aki üdülő szabadságidejét gyümölcsös kertjében félkézrel is szorgalmasan dolgozva tölti el. Ez a kép legjobban szemlélteti a mezőgazdaság mai helyzetét: vérveszteségek által gyengítve, emberanyaga javától megfosztva még mindig munkaerőt kell találnia megnövekedett feladatainak teljesítésére. És ez sikerül neki, ha nem is mindenütt tökéletesen, nem minden sajnálatos zökkenés, érdekösszeütközés nélkül.

Ez, miként már előbbi háborús szemlémben jeleztem, elsősorban a mezei nép szorgalmának és segítőkészségének köszönhető; a családi birtokot vagy bérletet minden hadbavonult gazda hozzátartozói olyan jól ellátják, amint ez fogalmaik szerint épen lehetséges: a szomszédokat is sok esetben kisegítik. De ez mégsem volna elég, nem vezethetne az egész rendelkezésre álló földnek, vagy legalább legnagyobb részének a parlagon maradáستól való megmentésére, ha az állam nem gyakorolná erőteljesen szabályozó hatalmát. Kivált a nagyobb birtokok üzeme szünnék meg sokhelyütt; hiszen a némi birtokkal rendelkező, de rendes körülmények közt a szomszédos nagyobb birtokoknak bér-munkásokat is szolgáltató parasztcsaládok ma, legmunkabíróbb tagjaik hadbavonulása után, sajátjukra kénytelenek szorítózkodni, még kisbérleteket sem vállalhatnak, ha az uradalom történetesen ilyenekkel kínálja meg őket.

A baj elég nagy, de a segítségnek is nem egy eszköze kínálkozik. Itt van mindenekelőtt a még meglevő, de a munkavállalástól egy vagy más okból húzódozó mezőgazdasági munkások megnyerése. Itt van a hadak által megszállt területekről elmenekült lakosok munkába állítása. Itt van a hadműveletekben épen nélkülözhető katonák szabadságolása, esetleg mezei munkára hazarendelése. Itt van a hadifoglyok alkalmazása. Itt van végül az emberi erőnek géperővel való pótlása. Mondhatjuk mindegyik irányban megtett mindegyik hadviselő kormány minden lehetőt; a magyar kormányra sem lehetne ráfogni, hogy ebben elmaradt volna. Am a rendkívüli munkaerőszükséglet biztosítása oly megkapó, érdekes részleteket vetett felszínre, hogy ezeknél kissé hosszabban is kell időznünk.

1. A munkaképes, vagy legalább annak vélt lakosság mezei munkára szorításában talán sehol nem mentek olyan messzire, mint

nálunk. A nagy gazdák minden kívánságát ugyan e részben még a magyar kormány sem teljesíthette, csak egyes főszołgabiráók és egyéb helyi hatalmasságok mentek odáig, hogy az emberi cselekvési szabadság elvének teljes megtagadásával elrendelték, hogy kiki ott tartozzék munkába állni, ahol tavaly dolgozott, aki rendes lakóhelyén kívül keres munkát, azt eltoloncolják, a béresek szolgálati szerződéseit még a törvény korlátain belül sem mondhatók fel „nyomós ok” nélkül. Itt-ott a munkabér maximálásával is megpróbálkoztak, amivel bizonyára nagy mértékben felköltötték más vidékek nagy agráriusainak irigységét, akik siker nélkül törekedtek hasonlóra. Pedig nagylelkűen még a legutóbbi három év bérátlagánál 20%-kal magasabb maximál-bérekbe is belenyugodtak — ezt a kulcsot fogadta el a kormány a közmunka készpénzbeni díjazásánál is — holott az élelem 100%-kal drágult meg amaz évek óta. A különféle agrár kívánságlapok a munkáskérdésben a legsiralmasabb vergődést és eszmeszegénységet árulták el: a mai rendkívüli időkben sem tudtak más kívánalmat kieszelni, mint amit azelőtt talán kevésbé erőszakosan hangoztattak: minél több hatósági kényszert a megajánlott feltételek mellett munkába állni nem hajlandó mezei proletárok ellen, az amúgy is nagyon alacsony korhatárra szabott, rövid tartamú iskola-idő további megnyirbálását, különféle ingyenes erők rendelkezésre bocsátását. Természetesen „méltányos feltételek”-ként jelölték meg. Az olykor talán csak képzeletükben létező munkakerülők ellen a vad gyűlöletnek olyan kifejezéseivel törtek elő, melyekkel megmutatták, mennyire közel hozza egymáshoz a föld a vele foglalkozók gondolkodását jó és rossz értelemben. Az alföldi aratósztrájkok idején a leszerződni makacsul vonakodó munkásnak az volt a szavajárása, hogy „majd eltart valaki” és ha ez az eltartás elmaradt, a legvadabb gyűlölettel fordult az eltartóul kiszemelt földesúr, vagy államhatalom ellen. A mostani háború alatt viszont azok a nagygazdák, akik nem tudták maguknak megfelelő áldozatok árán a nélkülözhetetlen munkaerőt megszerezni, arra számítottak, hogy „majd dolgozik nekünk valaki” és jaj a falvakban még meglátható munkásoknak, jaj az államnak, ha ez a számítás csütörtököt mond!

Az államkormány különben annyit tett a nagybirtokok munkásszükségletének biztosítására, lekötésére, amennyit csak tehetett. Kihirdette, hogy a hadbavonultak itthonmaradt családtagjai, ha nem állnak bérmunkába, holott ezt családi viszonyaik a helyi hatóságok véleménye szerint megengednék, elvesztik állami segélyüket; ellenben akik munkába állnak, tovább élvezik azt mintegy jutalomdíj gyanánt, még ha munka keresetük teljesen feleslegessé tenné is a további segélyt. A hadimunkákra bevonható férfiaknak tudtára adták, hogy a harctérre rendelik őket, ha itthon nem állnak bérmunkába, míg az ellenkező esetben mentesítik a terhesebb hadimunkák alól. Végre törvényes felhatalmazással mezei munkákra kirendelhetőnek nyilvánították a közerőt; (1914. L. te. 5 §.) így az elé a választás elé állítva a még itthon levő mezőgazdasági munkásokat, még a nőket is, hogy vagy a gazdák által megajánlott bérek mellett végezzenek el bizonyos

munkákat, vagy majdan szinte ingyenesen. Egyetlen foglalkozási csoporttal szemben sem képzelhetők el olyan a régi jobbágságra emlékeztető rendszabályok, mint aminőket a mezőgazdasági bérmunkássággal szemben javasoltak, sőt keresztül is vittek.

A börtönök ajtait is megnyitották, hogy a rabokat mezőgazdasági munkára küldhessék. Végül az iskolákat is valóban idő előtt becsukták, még a középiskolákat is, hogy ezek tanulói is mehessenek olyan felügyeleti és egyéb munkákra, aminőkre épen képesek.

A munkaerőnek a mező részére való felszabadításában különben az egyház is résztvett; főpapok pásztorlevelekben engedték meg a vasárnapi munkát és szorították minél rövidebb és kevésbé alkalmatlan órákra az istentiszteleteket.

2. Az ellenséges hadak által megszállt területekről elmenekült emberanyag munkába állításáról nem sokat mondhatunk. Százezrével időztek a belgák Hollandiában, Franciaországban és Angliában, a galíciaiak Ausztriában és Magyarországon. De a mezőgazdaságon karjaik erejével nem sokat lendítettek, pl. Franciaországban 60000 odamenekült belga mezei munkás közül csak 3000 kötött munkaszerződést: a többinek, úgy látszik, jobban esett, ha „eltartja őket valaki” különben az ily jövevényeket a gazdák is érthető bizalmatlansággal fogadták; más az, valakit megsajnálni és neki alamizsnát adni — ismét más reabízni termését, gazdasági felszerelését, bért ígérni neki egyelőre ismeretlen értékű munkateljesítményért. Ausztriában a kormányznak egyenesen azzal kellett a gazdákat egyes menekültcsoportok munkába állítására bátorítani, hogy valóságos parasztokról, mezei munkásokról, nem pedig boltjukból elmenekült szatócsokról, italmérőkről van szó.

3. A katonák szabadságolását és munkába rendelését hadvezetőségünk úgy a tavaszi, mint az aratási munkák alatt a lehetőséghez képest gyakorolta. Minden kívánalomnak ugyan e részben nem tehetett eleget, hiszen a sajátképeni hadszíntérről senkit sem engedhetett haza, csak épen a háttérületről. Miután a szabadságidők úgy sem tarthattak két héten túl, már a szabadságrabocsátás idejének kiválasztása is gondot okozott; a tavaszi szabadságolásokat el kellett halasztani, mert az eredetileg tervezett időben a beállott nedves időjárás miatt lehetetlen lett volna a munka. Mindenesetre dicséretet érdemel, hogy a legkevésbé pótolható gazdasági gépkezelők mellett elsősorban a családi gazdaságaikban dolgozni akaró katonák szabadságkéréseit vették figyelembe; nem egy derék harcosunknak jelenthetett a két heti otthondolgozás egy darab menyországot a háborús élet végnélküli, pokoli kínjai közepett.

4. A hadifoglyok munkába állítása a mostani háború alatt, mely annyira kivont az országokból minden vasat bíró embert, valóságos természeti szükség volt; ezért alkalmazták és alkalmazzák is minden hadviselő országban. Sokhelyt ugyan elég nehezen indult meg ez a ténykedés; így nálunk a fogolytáborokban uralkodott kedvezőtlen egészségi állapotok miatt fogolymunkásokat sokáig sem kiadni, sem kérni nem mertek; a nyár elejéig nálunk mindössze 57000 hadifoglyot kértek mezei munkákra a több százezerből. De még a

kért és kiutalt foglyoknak munkahelyükre utaztatása is haladékok szenvedett a szabad közlekedési vonalak és eszközök hiánya miatt.

Nagyobb gazdáinkra nézve a hadifogoly munkások kiutalása ott, ahol ez lehetségessé vált, egy megbecsülhetetlen értékű ajándékot jelentett, miután 6 filléres kincstári díjakon felül bért fizetniök nem kellett, csakis a foglyok étellemezéséről kellett gondoskodniok, sőt ha községek kértek foglyocsoportokat, ezek még a 6 fillerre sem voltak kötelesek, még a hadikincstártól étellemezési térítést is vehettek igénybe. Ennek dacára a gazdák között, mielőtt még fogolymunkásaikat meglátták volna, szinte ideges félelem uralkodott a foglyok és a hadikincstár igényeitől az ellátásra nézve. Kötve kötötték ki, hogy az ellátás legyen „egyszerű”, különösen pedig a munkaidő tartson „napkeltétől napnyugtáig”, sőt olyik gazda szerint „napnyugta utánig”. Némelyik kitűnő lelkiismerettel a foglyok által a katonai hatóságnál tehető panaszoktól félt. Mindezzel szemben épen csak Oroszországból jelentették, hogy a mezőgazdasági bérmunkájukból ők komolyan elégedetlenek a hadifoglyok bérlenymó versenyé miatt.

Ahol azután nálunk az orosz hadifoglyok a mezőkön megjelentek, csakhamar megszerették őket, mert szorgalmas, ügyes, szelíd munkásokat ismertek meg bennük. Viszont ők is csakhamar megbarátkoztak új környezetükkel. Alighanem másutt is így volt ez; a hadifogolymunka a nemzetközi testvériség iskolája lett, mert megmutatta, mennyire egymás mellett és egymásért dolgozhatnak azok, akik néhány tíz kilométerrel tovább tömegesen gyilkolják egymást. Még a társadalmi osztályok korlátait is a közös hadakozásnál tökéletesebben ledönthette a közös mezei munkálkodás; a Bajorországban szénát gyűjtő hadifogoly francia Rotschild alighanem mint egy különösen üdítő fürdőidényre fog egykor visszagondolni „paraszt” napjaira. A foglyok túldolgoztatása, túlságosan nehéz munkákra kényszerítése, a lakosság által való bántalmazása az elérhető hírek szerint szerencsére csak szórványosan fordult elő a háborús világban.

5. Az emberi erőnek géperővel való helyettesítésére erőteljes kísérleteket tettek, kivált Németországban, de helyenként hazánkban is. Szántó- és aratógépeket bocsátottak a gazdák rendelkezésére, lehetőleg könnyítették az ilyenek beszerzését és szállítását. A munkaerőhiányon ugyan gyökeresen ezek az intézkedések sem segíthettek; hiszen a gazdasági gépek előállítását és elszállítását is nagyon megnehezítették a háborús közlekedési bajok; a szükséges pótgéprészek, tüzelő- és egyéb segédanyagok sem álltak mindenütt kellő mennyiségben rendelkezésre. A benzin és kenőolaj ára mesésen, helyenként több mint 400 százalékkal felszökött, a kévekötingépekhez használt manila-zsineg pótlása pedig a közeledő aratás egyik legsúlyosabb gondját képezte. A hadi célokra elrequirált fogatoknak pedig még az ára is nagyon késedelmesen térült meg, pedig az áron másikat venni sem volt könnyű.

Az eddig felsorolt intézkedésekben egész sorát láttuk azoknak az ajándékszerű segélyeknek, melyekben elsősorban a nagybirtok részesült, miután csakis ez lehetett képes az állam részéről megajánlott előnyöket igénybe venni. Ilyen ajándék már a gépszántás és

aratás alkalmatossága is, melyet szétszórt kis parcellákon bajlódó birtokosok alig élvezhetnek. Ilyen a hatósági nyomás alatt munkába álló katonáhozátartozók továbbsegélyezése, ami a gazda által fizetett munkabér állami kiegészítésével egyértelmű. Ilyen különösen a hadifogolycsoportok majdnem ingyenes átengedése, mely bár a községek útján a kisebb üzemeknek még kedvezőbb feltételek alatt áll rendelkezésére, de azért mégis leginkább a valódi nagybirtok veheti igénybe: az, mely idegen munkások nagyobb tömegeinek beállítására már be van rendezve.

Nehogy azonban valaki azt higgye, hogy a felsorolt kedvezmények minden gazdát megszabadítanak munkás bajaitól és kivált minden nagybirtokost tőkepénzessé is tesznek! A mostani közlekedési viszonyok mellett mindenféle kedvezmény csak annak használ, aki épen igénybe is veheti, másnak legfeljebb a nyálát folytatja. Mindennek dacára nálunk és hihetőleg másutt is a háború alatt igen sok gazda nem képes munkaerő híján földjének azt a művelést, állatjának azt a gondozást megadni, amelyet szeretne és nem egy nagybirtokos nem látja hasznát az ölébe hulló olcsó munkaerőnek, mert üzemét előbb, a háború első hónapjaiban nem folytathatta rendesen; magyarán mondva, hiába kap bármily olcsó aratókat az, aki nem vehetett eleget. Még az is előfordul, hogy az ingyenes hadifogoly munkások is drágáknak bizonyulnak nagy gyógykezelési költségeik és — ruhaszükségletük révén, mely régi egyenruházatuk lerongyolódása után parancsolólag beáll. Ebből legalább megláthatják nagyagráriusaink, mennyire nem túlzottak más években sem a munkások által igényelt bérek, mennyire elfogy azok értéke a munkások élelmezésére, munkában elnyűtt ruházatának pótlására.

Érdekes különben, hogy még a legnagyobb munkaerőszükséglet alatt is értesültünk olyan munkáscsoportokról, melyek hosszabb időn át eredmény nélkül kerestek munkát és a nagybirtok legnagyobb kedvezményezése idején is fenmaradt egy-egy oly visszasság, mint az, mely szerint a nem katonai szolgálatra, hanem hadimunkára elvitt gazdasági cseléd hozzátartozóit a gazda minden állami hozzájárulás nélkül volt kénytelen eltartani.

A munkapiac bajait különben legérzékenyebben talán két, a háborúba legalább még akkor bele nem keveredett ország érezte meg: az amerikai Unió és Olaszország. Amerikának legnagyobb részét nélkülöznie kellett a gazdaságát éltető európai emberáradatot; a bevándorlás 1914 augusztus 1-től 1915 április 30-ig 319.867 — az előző év megfelelő szakában 1,060.586 lélek volt. Emiatt Olaszországgal ennek az európai háborúba beavatkozásakor állítólag egyezményt is kötött az Unió, mely szerint a területén élő hadköteles olasz alattvalók közül csak az menjen haza a zászlók alá, aki erre önként vállalkozik; a többi maradjon tovább Amerikának dolgozni. A másik épen Olaszország, melynek mezei proletariátusa a világháború kitörése után nem mehetett el szokásos vándormunkájára és mint egy munkátlan, ellátatlan tömeg valóságos veszedelemként gomolyodott össze Itália kék ege alatt. Vajjon nem-e ezen tömeg elvezetése, katonasorban a hozzátartozókra is kiterjedő állami ellátás-

hoz juttatása volt-e egyik indító rugója a gyászos olasz hadbaavatkozásnak?

A háború kitörésével különben épen magyar mezőgazdasági munkásnépünk között egy sajátságos, cinikus malthuziánus bölcselkedés kapott lábra. „Bár mindig tartana a háború; sohasem volt ilyen jó sorunk” — mondják némelyek. És mások a háború kitörését azzal üdvözölték: „Nem lesz annyi szegény ember, többet kap a munkájáért az, aki megmarad”. — Szomorú tanújelei a gazdasági előhaladás, boldogulás lehetőségét nem látó földrabszolgák eszejárásának!

* * *

A most folyó háború alatt a mezőgazdaság sok fájdalmas kérdése között a legégetőbb a forgalom kérdéstömege. Az eddigi fejtegetésekből már kiviláglott, hogy még az anyagpótlás és munkaerőszerzés nehézségei is igen nagyrészt a forgalmi nehézségekben bírták gyökereiket. A forgalom bajai legérezhetőbben mégis a kész termények értékesítése, elszállítása, a fogyasztóhoz juttatása körül mutatkoztak. Ennek már azért is be kellett következnie, mert a gazdasági életnek ezt a területét a hadviselő felek nyíltan harci területnek jelentették ki és a mezőgazdasági terményforgalom irányítása, korlátozása útján igyekeztek egymás lakosságát éheztetni, fojtogatni, részint saját népüket az ellenség ily merényletei ellen védelmezni.

A terményforgalom a háború eleje óta nem mutatott rendes képet és minél tovább folyik a világháború, annál inkább szaporodnak mindenfelé, még a semleges országokban is a ki- és átviteli tilalmak, ezekkel szemben igaz, a vámfelfüggesztések is. Még az országok, belsejében is nehezítik a becsben annyira megnőtt élelmiszereknek egyik községből a másikba szállítását: példa erre a Magyarországon életbelépett szállítási igazolvány-kényszer. Akik a harctéren mint szövetséges testvérek küzdenek egymás oldala mellett — az élelembeszerzés terén többé-kevésbé kíméletlen versenytársaknak bizonyulnak, akik a keserű szavakat sem kímélik egymástól. Ilyenek voltak Wien polgármesterének és más osztrák gazdasági tényezőknél nyilatkozatai, akik Magyarországot ellen valóságos jogigényt támasztottak a megfelelően olcsó élelmezésre azon a címen, hogy Magyarország állandóan a maga számára igényli az osztrák fogyasztó piacot.

A középeurópai államokban körülbelül elérkeztünk az állami gabonaegyedárúsághoz, mely ugyan épen Magyarországon eléggé szelídített alakban jelenik meg. Bárhogy vélekedjünk a gazdasági koncentrációnak erről a sajátlagos esetéről, mégis nagyszerűnek kell találnunk az olyan szervezetet, mint a német *Kriegsgetreidegesellschaft*, melyet a világ eddig látott legnagyobb kereskedelmi vállalkozásának tartanak, amennyiben 3—4 millió tonna gabonát kezelt 7—800 millió márka értékben. Az állam nálunk is megalkotta a haditermény részvénytársaságot, miután már előzőleg megszüntetett volt minden terményelővételt és a kész termények igen nagy részét lefoglalta. Ez alkalommal a gazdasági intéző körök két tanulsággal lettek gazdagabbak. Az egyik, hogy kisebb, szétszórt terménykészletek begyűjtése kivált a tulajdonosok ellenállása esetén igen nehéz és nem fizeti

meg a reáfordított munkát és költséget. A másik, hogy a legözpontosítottabb állami bevásárló gépezet sem nélkülözheti egy kellően kiépült kereskedelmi, forgalmi szervezet közreműködését; az államok mindenütt kénytelenek voltak beszerzéseiknél a hivatásos terménykereskedők munkásságát igénybe venni; a kellő közraktári szervezet hiánya pedig épen nálunk keservesen érezhető lett.

Az államok háborús forgalmi intézkedései között a legnagyobb kihatású a Németbirodalomnak február 18-án életbe lépett nyilatkozata volt az angol tengervidék hadi területté tételéről, az ott mutatkozó bármely nemzetiségű hajók és rakományok lefoglalhatóságáról, megtámadhatóságáról. Ez az intézkedés, bár épen nem szüntette meg a brit szigetország forgalmát, mégis felszöktette benne a tengeri szállítási és biztosítási díjtételeket és ezekkel együtt a terményárakat. Viszont Angolország szállítójánál, nevezetesen Amerikában terményárcsökkenést idézett elő. Nevezetes, hogy a Dresden német cirkáló elsüllyedését a tengeri biztosítási piac azonnal díjtétel-leengedéssel jelezte.

A hadviselő felek által támasztott mesterséges szállítási nehézségek a legnagyobb idegességet az északamerikai Unióban támasztották, melynek hús-, de kivált gyapotszállító a legnagyobb kedveltséggel nézték, hogy Anglia hajóhada előlük a német piacot elzárni igyekszik; a gyapotérdekelték államuk kormánya útján ki is erőszakolták, hogy Németországba a háború alatt is szállíthassanak. Egy hatalmas semleges állam gazdasági vezető tényezőit a mai feszült helyzetben egyik hadviselő fél sem haragíthatja végképen magára.

Sajátságos helyzetbe került a háború által Svájc. Mint semleges állam, teljes joggal elvárhatta volna, hogy népének élelmezését egyik hadviselő fél se nehezítse; ám a négyesszövetség minden zsák liszt-nél, mely a svájci határt átlépte, azt a gyanút támasztotta, hogy nem megy-e a becses jószág Svájcra át Németországba. Kivált Olaszország felé kellett az alpesi köztársaságnak a már bevagonozott árukészletek keresztülbocsátása miatt nagyarányú alkudozásokat folytatni; végre már csak árúnak ugyanannyi árú ellenében kicserélésére maradt meg az engedély.

Ami különben Olaszországot illeti, nem látszik alaptalannak az a több helyről hangoztatott vélemény, hogy volt szövetségesünknek hitszegő háborúját azért is kellett megindítania, mert ellenségeinknek a Németországot és minket körülfogó élelmezéslázó gyűrű teljessé tétele végett, szükségük volt az olasz átviteli területnek a háborúba bevonására és ezért ellenkezése esetében a tenger felől elzárták volna Itália mezőgazdasági behozatalát és az éhségnek szolgáltatatták volna ki népét, többi közt fentebb már említett majd milliónyi mezőgazdasági vándormunkását is, akik az idén nem mehettek el szokott keresetükre. Ezen adatok szerint tehát Olaszországot tulajdonképpen kedvezőtlen mezőgazdasági helyzete, népe élelmezésében és munkaereje alkalmazásában a külföldtől való függése hajtottá volna bele a háborúba.

Eléggé tanulságos Románia forgalmi politikája. Ez a királyság gabonafeleslegekkel rendelkezik, melyeknek kivitelét nem tiltja meg

egészen, csupán a haszon nagy részét foglalja le államkincstára számára nagy kiviteli vámokkal. A forgalmat leginkább vasúti kocsik rendelkezésre bocsátásával, vagy megtagadásával szabályozza; míg a mezőgazdáknak saját termésüknek Magyarországra szállítására elegendő kocsit engedélyezett, addig a közvetítő kereskedőktől megtagadta a szállítás eszközeit. Ez a rendszabály óriási aránytalanságokat idézett elő az egyes helyek terményárai között — az árpa, mely Brailában 58 lei volt, a magtárakban csak 25 leit ért, az új tengeri ára a kereskedőknél 15—16, a gazdáknál 32 lei, a határon már 36 — és leginkább a nagygazdáknak vált hasznára, akik az összegyűjtő kereskedők közbelépése nélkül is képesek voltak termésüket vagonrakományszámra elszállítani.

Nagymérvű és főleg a kistermelőkre nézve hátrányos ár-aránytalanságokat különben másfelé is megfigyelhettünk. Így azt olvastuk, hogy az orosz paraszt ma némely helyütt a forgalmi nehézségek miatt alig feleárát kapja terményeiért annak, amit tavaly elért; a közvetítői haszon 100%-ról 500-ra szökött fel. Keletindiában az angol kormány nagy gabonarequiráló ténykedése feljajdulást idézett elő a termelő gazdák közt, akik csak azért kérvényeztek, hogy az árhaszonnak legalább egy részét hagyják meg nekik.

A háború sok gyásza között némiképen örvendetes tényként említhetjük meg kereskedelmi mérlegünk javulását. Ez természetes folyománya az emelkedett terményáraknak és a külföldi fényüzési behozatal kimaradásának; némi segítséget nyújt közigazdaságunknak a háború terheinek viselésére. Nevezetes, hogy az 1914. évben kivitelünk szarvasmarhában, nyers bőrökben és zsiradékokban még emelkedést tüntet fel 1913-hoz képest.

Végül álljon forgalmi rovatunkban a békés munkának egy évfordulója is: 1915 február 15-én telt le a Panama-csatorna forgalmának első feléve. A legfőbb átviteli cikkek ez idő alatt gabona, salétrom, szén, kőolaj, fa, gyapot voltak — tehát igen nagy részben mezőgazdasági cikkek.

A mezőgazdaság létcélja tudvalevőleg a közélémezés; ennek kielégítőbb vagy silányabb volta mutatja meg, hogy a mezőgazdaság egy bizonyos helyen és időben mily mértékben felel meg hivatásának. Háború alatt is ugyanez a mezőgazdaság próbája; épen csak, hogy súlyosabb és szigorúbb, mint békés években.

A hadvezetőknek a hadseregek kellő élelmezése mindenkor egyik legnagyobb és olykor legnehezebb feladata. A mostani hadjáratban a polgári lakosság élelmezése majd ugyanazt a gondot okozta az államkormányoknak, mint a hadbavonult seregeké. El kell ismerni, hogy az egymásután lepergő háborús évnegyedek alatt a kormányok sokat tanultak és tavasszal már sokkal rendszeresebben láttak hozzá a várható élelemszükséglet kiszámításához, a lehetséges megtakarítások és pótlások kiméréséhez, az egész élelmiszerfogyasztás adagolásához, mint ahogy erre összel képeseknek mutatkoztak.

Miként várható volt, a legalaposabb munkát e részben is a németek végezték. Kiszámították, hogy $66\frac{1}{2}$ millió embernek 9 kiló kenyérgabonafogyasztás mellett 598.000 tonna kell egy hónapra. Ez a mennyiség rendelkezésre is állott; tehát szigorúan megakadályozták minden, havi 9 kiló gabonán, illetőleg 7,2 kiló liszten túlmenő fogyasztást; a gabona árát azonban ismételten leszállították. A birodalom sertésállományát rövid idő alatt közel 10 millió darabbal leszállították, nehogy a hízók az emberek elől egyék el a lisztanyagot; a leolt sertések húsának mindenféle eltartható alakba hozására a községeket kötelezték. Eredmény: június elején kijelenthették, hogy az élelmezés kérdése, melyre Németország ellenségei kiéhezhető hadjáratuk megindításakor olyan nagy reményeket építettek, megoldottnak tekinthető.

Számítottak azonban ellenségeink is. Kivált Anglia kormánya volt az, mely folyton nyilvántartotta gabonaforrásai közül azokat, melyeket a háború, vagy valamely elemi csapás ki nem kapcsolt és gyarmataiban az anyaország vásárlási monopóliumát jelentő forgalmi korlátozásokkal biztosította a szükséges termékmennyiséget. Olaszországban már hónapokkal a mi megtámadásunk előtt hadikenyér volt.

Nálunk január 7-én jelent meg a várva-várt gabonár-maximálási kormányrendelet, melyet elég gyorsan követtek a különféle fogyasztás-korlátozó és forgalomszabályozó rendelkezések. Mint gabonatermelő országnak szégyenszemre nemcsak magasabb árakat kellett megállapítanunk, mint másutt a legtöbb helyen; ezt még indokolhatta, hogy saját szükségletünkön fölül ezidén még Ausztriáét és Németországét is nagyobb mértékben kellett ellátnunk, mint rendes években. Hanem még kevesebb gabonát is utalhattunk lakosságunk egy-egy fejére; míg szövetségeseinknél mindenütt 7,2 kilogramm lisztet számítottak egy emberre havonként, addig nálunk az alap 6 kilogramm volt — a túlnyomóan kenyéren élő falusi lakosság számára, igaz, 14 kiló.

A lisztmennyiséggel együtt meghatározták annak minőségét is, arányokat állapítottak meg, melyek szerint a búza- és rozsliszt, tengeri és árpaliszttal keverendő. E részben nálunk különösen két kormányintézkedés keresztülvitele okozott nehézséget. Az egyik, mely szerint március 1-től kezdve Budapesten minden kenyérben 50% tengeri-lisztnak kellett lennie, ennek tűrhető végrehajtására malmaink és sütődéink annyira nem voltak előkészülve, hogy a kormánynak el kellett halasztania a rendelet keresztülvitelét és bevallania, hogy maga sem számított azonnali megvalósíthatására. A másik ily rendelet az, mely szerint a béresek terményjárandóságát is egyharmadrészben pót-gabonában tartoztak a munkaadó gazdák kiadni az értékkülönbözet pénzbeli kiegyenlítése mellett. Ez is sokhelyt teljesen keresztülvihetetlenné mutatkozott a béresek ellenállása és amiatt, hogy a gazdák nem is rendelkeztek az előírt pótanyagokkal.

A kormányok minden szabályozó tevékenysége sem tudott különben most minden zökkenést és aránytalanságot megszüntetni. A drágaság nőttön-nőtt, kivált az ármaximálásnak alá nem vetett tej, tojás és főzelékekben; e részben csak a tavaszi idény előhaladása hozott némi könnyebbséget. A szabott árú termények pedig olykor egyáltalában nem is voltak a kellő mennyiségben kaphatók; az

elcségboltok előtt egyre-másra játszódtak le a régibb inséges évek leírásaiból ismert jelenetek. A marhavásárokon rendszerint nagy volt a felhajtás, de az árak mégis magasak maradtak, mert mindenki mint biztos vevőre számított a hadikincstárra. A wieni háziasszonyok sertés-hús-bojoktja nem volt képes a sertéshúsárt lejjebb szorítani, ellenben az élelemfelvásárlók és drágító közvetítők részben a galíciai menekültek soraiból oly számban és oly mohósággal lepték el a monarchia nagyvárosainak piacait, hogy a hatósági büntetőrendelkezések alig-alig tudták hatásukat ellensúlyozni. Az értékeesebb élelmicikkek, hús-félék drágulását a lóhús és alsóbbrendű húsalkatrészek árának emelkedése is követte; az ilyen paçal-tüdőféle táplálék feldrágítására is alakultak érdekszóvetkezetek. Általában, legalább nálunk a szegény emberek tápláléka drágult meg talán legnagyobb arányban; így egyes vidéki helyekről azt az értesítést nyerhettük, hogy a burgonya ára 300%-kal, a zsír 150%, a hús 120%, a tojásé már csak 100%-kal emelkedett. A drágasággal szemben a székesfőváros akciói: a sertéstelep létesítése, idegen fagyasztott hús behozatala, zöldség és kivált burgonya-árúsítása elégtelennek bizonyult; időnként még fel is mondta a szolgálatot, mert pl. a forgalomba került városi burgonya minősége ellen igen sok panasz merült fel.

Drágaságról, sőt éhínségekről különben a világ igen sok részéből értesültünk, még oly országokból is, melyeket a világháború forgataga elkerült (Mexico, Kína). Jellemző, hogy valóságos éhség-zavargásokra a hadviselő államok közül éppen Oroszországban került legelőször sor — tehát a hadviselők közül leginkább mezőgazdasági területen. Hírelt is, hogy az orosz bankok egy valóságos gabona-trösztöt létesítettek, mely árdrágító céllal nagyban folytatta a gabona elrejtését, melyet a parasztok talán az éhségtől való félelmükben kicsiben megkezdettek volt. E mellé az adat mellé érdekeségében méltán sorakozik az, hogy Olaszország némely helyein a mezei munkások zavarogtak a kenyérgabona drágasága miatt. Tehát ott legkevésbé áll az, mintha a mezei munkás élelmét természetben rendesen megkeresné és úgy ha még némi eladni valója marad, a gabona magas árában a nagygazdákkal együtt lenne érdekelve.

Ha a magyar kormány rendelkezéseit a majd mindegyiket bezáró „két hónapig terjedhető elzárás és 600 koronáig terjedhető pénzbüntetés” dacára nem tudták az egész vonalon keresztülvinni, ennek még legvigasztalóbb esete az, mikor az emberek nem tértek át az előírt rosszabb minőségű kenyérré, mert nem is volt pótlisztjük, ellenben a jobb fajtából még csak maradt. Néhol külön előírással, sőt ennél is rosszabb kenyereket sütöttek az ellenőrző hatósági közegeknek való megmutatás végett — míg fogyasztásra egészen más kenyér szolgált.

Az élelmezés kérdése eddig, a háború első gazdasági évében leginkább a meglévő készletek helyes beosztásának kérdése volt; mostantól kezdve már inkább az új készletek előteremtésének, a pótlásoknak kérdése. Azt ma már mindenfelé elismerik, hogy a termés tavaly világszerte rossz volt. A *London Grain Reporter* szerint pl. a világ búzatermése 1912: 485.253, 1913: 502.677, 1914: 459.610

quarter volt (á 218 klg.). Egy olasz statisztika 97 millió métermázsza gabonahiányt tüntetett fel a világgpiacra nézve. Nálunk is már nyíltan írnak a tavalyi „katasztrofális” termésről.

A pótlás gabonában még csak elég jó lehetőségeket mutat. Kivált a maximális terményárak fokozatos leszállítását megelőzőtt hivatalos termésbecslések tartalmaztak biztató adatokat. Egy osztrák számítás szerint a monarchiának havonként és fejenként 9,6 kilogramm lisztfogyasztás mellett az egész évre 74,6 millió q. gabonára lenne szüksége; ezzel szemben azonban nem kevesebb mint 33 millió q. többletre számíthat Galícia teljes figyelmen kívül hagyása mellett. Meg is jelent június 24-én az új magyar gabona maximál árrendelet, mely a januárihoz képest m. e. 5—10% olcsóbbítást jelent és egy további lépést tesz az árak egységesítése felé, amennyiben azokat már nem járásonként, hanem vidékenként szabja meg.

Kevésbé egyszerű persze az állatok és állati termékek pótlása; az állatállomány csak évek alatt érheti el a nagy pusztítás előtti állományt, mikor pl. Pestmegye lóállományának 40, szarvasmarháinak 30%-át elvitték vagy eladták; a tejtermelést különösen nehezítette a takarmány és ápoló munkaerő árának felszökése, mely miatt a szerződéseik által termékeik régi áron eladására kényszerített gazdák annyira nem találták meg számadásukat, hogy nem egy helyütt felhagytak a tejgazdasággal és vágóhidra vitték teheneiket a jövőbeni közélémezés nagy kárára.

A háború által felidézett keserves kényszerűség különben leleményesekké tette az embereket új és új anyagoknak a táplálkozás céljaira való bevonásában is. Csak a szalmalisztre, nyerscukorra, nyersélesztőre, virághagymára mint kenyérgabonapótlékra kell gondolnunk, hogy a feltaláló elme ezen sajátosságos és bizony nem mindig szerencsés vergődéseiről fogalmat szerezzünk. Egészségesebb ezme a házi szemének szétválogatása és részben takarmányozás, baromfi- etetés, más részben trágyázás céljaira felhasználása. A legérdekesebb azonban a húsfogyasztás nagymértékű megszorítása. A húsról mint kizárólag értékes tápanyagról elterjedt babonát az újabb orvosi tudomány hiába döntögette; még önérzetében is megalázva érezte volna magát az a jobb módú polgár, aki egy nap legalább kétszer nem ehetett volna húst. Most a háborús élelmezés nehézsége egyszerre csak rávezette az embereket, hogy a sok hús nemcsak nem szükséges az egészség és erő fenntartására, de egyenesen ártalmas is. Svájcban a katonák húsadagait részben sajttal helyettesítik. Még Angliában, a marhahús fogyasztásukra büszke beef-eaterek hazájában is a német takarékosági elvek követését ajánlgatták. Ausztria és azután Magyarország kormánya pedig hetenként két „hústalan napot” rendel el, sőt egészségi érvekkel még többet is ajánl. A háború előtt az agrár és húsiparos közvélemény felháborodásában felordított volna, ha egy kormány a húsfogyasztás megszorítása mellett mer állást foglalni — most a Délvidéki Földművelők Egyesülete kívánta a marhaállomány kímélése végett még a katonaság húsfogyasztásának is megszorítását. Érdekes lesz a háború után látni, mily mértékben maradnak meg a háború alatt felvett józan és takarékos táplálkozási

szokások; hogy egészen el nem fognak tűnni, erre a polgárság nagy részének meggyengült keresete nyújtja a legteljesebb biztosítékot.

* * *

A közéletmezés kérdéstömegébe vág bele — garabonciás diák-ként — az alkoholkérdés is. A szesz ördöge a mostani háborúban valamennyi hadviselő félnek közös ellensége volt és pedig olyan erős ellensége, amely ellen egyik sem ért el teljes eredményt.

Nálunk még az agráriusok is kívánták a korcsmák vasárnapi zárvatartását, mert ezúton reméltek több munkaerőhöz jutni. Ilyen fél-rendszerrel elégedtek meg az egész vonalon. A szeszgyártást alig korlátozták, sőt megengedték a szeszgyáraknak „romlott” tengeri beszerzését és az állati takarmányul is jó melász szeszé erjesztését; emellett a gyümölcsfelesleggel rendelkező községekbe állami mozgó pálinkaüstöket irányítottak. A legnagyobb gabonaszükség idején a kenyérpótlóvá előlépett árpának malátává feldolgozását csak épen a tavalyi mennyiség 70%-ára korlátozták. A háborús zavarok által fenyegetett területekről a borkészleteket biztosabb helyeken levő állami pincékbe mentették; a katonaság részére tovább is vásároltak bort és pedig sokkalta nagyobb áron, mint aminőket a termelők elérni szoktak. Hasonló módon jártak el Ausztriában és Németországban is; csak épen egyes részletekben kímélték valamivel kevésbé a szeszérdelkséget.

Ez az érdekltség a háború folyamán nagyszerű üzletekhez jutott. A bornak, valamint a sör és pálinka nyersanyagainak a katonaság céljaira való lefoglalása, illetőleg felvásárlása kitűnő ürügyet szolgáltatott a meglévő és még előállítható szesz italmenyiségek árának emelésére. Egyes területeken egészen különös konjunktúrák is merültek fel; így Bukovinában, ahol az oroszok ott időzésekör kipisztították a pálinkakészleteket, de nem az elvermelt nagymennyiségű burgonyát és cukorrépat. Mikor azután az oroszok elvonultak és a lakosság „rendes” életmódjához visszatért, az oroszok által szintén gyengéden megkímélt szeszfeldék alig győzték a nagy mennyiségben és az elszállítás nehézsége miatt olcsón is felkínált nyersanyagot kitűnően eladható pálinkává feldolgozni. A magyar államkormányának legalább az írható javára, hogy a szeszárak maximálása alkalmával a maga számára foglalta le a szeszfeldék nyereségének javarészét.

A szesz csapása ellen legkomolyabban két ellenséges hatalom vette fel a harcot: Anglia és Oroszország. Mindjárt megjegyyezhetjük, hogy többi közt ez a harcuk is vereséggel végződött. Angolországban a nagy Lloyd George a szeszellenes törvényjavaslatok egész sorozatát nyújtotta be, melyeknek fő rendelkezései 1. a korcsmák nagyobb ellenőrzése, 2. pálinkának csupán orvosi rendelethez kiszolgáltatása, 3. a könnyebb sörök terjesztése, 4. a bor nagyobb adója. A királyi család az alkoholelles mozgalomban jó példával elől akarván járni, kitiltotta asztaláról a szesz italokat; ám ezen az úton már a parlament sem követte; az alsóház *honorable* tagjai nem tudtak az alkoholos italoknak a büfféből való kizárására nézve megegyezni. Az angol

munkásság egy része pedig egyenesen becsületsértést látott abban, hogy részegeskedéssel gyanúsítják és éllemezési rendjét, a szesz oldaláról legalább, hatóságilag szabályozzák. Ezért, meg azután az angol szesziparba fektetett 168 millió font sterling (kb. 4 milliárd korona) kedvéért azután szépen levették az alkoholjavaslatokat a brit parlament napirendjéről. Oroszországban a kormány — főjövedelmi forrásának hősi feláldozásával — betiltotta a pálinkaégetést és árusítást, amivel eleinte el is érte az állami gyárak munkateljesítményének jelentékeny, állítólag 30—50%-os emelkedését. Azonban a túlerélyes kormányrendszabály csakhamar tömérdek titkos szeszfőző keletkezésére vezetett — egyetlen szibériai kormányzósaágban 50-nél több ilyen fedeztek fel — és a háború nyomorúságaitól és izgalmaiktól elcsigázott idegzetű emberek, ahol éppen szeszhez nem jutottak, más nem kevésbé káros eszközökkel, így ópiummal és szerencsejátékkal szerezték meg az élet és halál égető kérdéseitől jótekonyan elvonó külön izgalmat. Így az orosz kormány is kénytelen volt szesztiltó rendelkezéseit visszavonni.

Az alkoholkérdésben tehát a háborúnak eddig csak egy eléggé becses eredménye van: a világ azon meggyőződése, hogy az alkoholfogyasztás megszüntetése ha ma nem lehetséges is, de kívánatos lenne. Azon a hosszú úton, mely a szeszellenes mozgalom eszményi végcéljához vezet, ez sem lekcinsylendő lépés.

Becsülettel megfelelt a mezőgazdaság hivatásának, mint az államok szilárd alapja; ezt az egész vonalon elmondhatjuk. Kevesebb erővel nagyobb feladatokat oldott meg, mint máskor és a sebeket, melyeket a hadak útja ütött rajta, szintén nem várt mértékben kezdte kipótolni még a hádjárat alatt. Némely gazdasági ág, pl. a méhészet a háború alatt is folytatta békés fejlődését; más ágak, miként erre még reá fogunk térni, éppen a háború által érezhetővé tett szükségletből merítették új, nem várt lendületet. A szövetkezeti hálózat többi közt hazánkban is tovább épült. Még a gazdasági tanulás, szaktanfolyam-hallgatás sem szűnt meg teljesen.

A nemzetek hadviseléséhez eledeleken, lovakon és mindenféle anyagokon kívül embereket is a mezőgazda népesség szolgáltatott legnagyobb számban és bizonyára nem legutolsó minőségben. Még a katonái szabad toborzására berendezkedett Nagybritannia is saját ipari népessége kontingenséhez képest nagyszámú és talán legelszántabb csapatait kapta Canadából és más mezőgazdaságot űző gyarmataiból.

A háború által a mezőgazda népességre zúdított súlyos megpróbáltatások különben kitűnő alkalmat szolgáltatottak ezen népesség jellemének tanulmányozására; úgy, ahogy az egyes ember valódi, nem betanult jellemét is élete kivételesen nehéz óráiban ismerhetjük meg legjobban. Csak két kis vonás álljon itt. A parlagi gazdálkodáshoz szokott emberek nemtörődömségéről még most, a világháború alatt sem hallgattak el a panaszok; sem a nagy haszon kilátása, sem a haza iránti kötelesség folytonos emlegetése nem bírhatták rá

a régi munkaeljárásokba besutultakat, hogy még meglevő erejükhöz képest a rendszerinti rossznál valamivel jobb munkálást adjanak földjeiknek. Olyanok is akadtak, akik a kínálkozó pillanatnyi haszon után kapzsi módon kinyújtották kezüket, az első áremelkedések után piacra vitték haszonállataikat, vetőmagjukat — azután meg, mikor a pótlás többszörös áron sem volt lehetséges, siránkozásban és segítség kérésben merültek ki. Ezzel a szomorú képpel örvendetesen ellentétes egy másik. A gazdák fogataival együtt a hadsereghez elvitt cselédek mondhatni sehol sem éltek a lopás és szökés nem egyszer kínálkozó alkalmával; ha csak lehetett, jól megőrizve, becsülettel visszahozták a kezük alá bocsátott jószágot — akár csak a „rideg legények” a régi pásztorvilágban, akik olykor bizony loptak, orrvadásztak és tilosban legeltettek, de a reájuk bízott jószág elsikkasztását vagy csak elhanyagolását sem tudták volna különleges, a városi emberektől sajtóságosan eltérő becsületérzésükkel összeegyeztetni.

A hadviselő országok kormányai nem is veszítették el szem elől mezőgazdasági népességüknek, jövőbeni győzelem-reményeik egyedüli biztos zálogának fejlesztését. Mindenütt a nemzeti birtokos földmunkáló elem előnyben részesítéséről hallunk — igaz, sokhelyt a más nemzetiségű, ellenségnek feltételezett földnép rovására. Oroszország nyugati kormányzóságaiából a keleti országrészekbe telepítenek minél több német földművest; ezeknek már azt sem akarják megengedni, hogy saját zárt falvakban lakjanak. Csupán Volhynia kormányzóságából 63000 deszjatin német birtok „liquidálásáról” értesülünk. Ellenben a háborúban kiszolgált katonáknak, valamint az állandóan megszállni remélt szláv területek lakóinak nagyarányú parcellázásokat helyezték kilátásba a nagy, kivált a zsidó birtok rovására. A porosz képviselőház is újra megszavazta a telepítési költségvetést; nem német, különösen lengyel alattvalóit jövőben csak épen a háborúban szerzett érdemeik arányában óhajtja kímélni. Az Oroszlengyelország területén tett német foglalások egyik első ténye az u. n. donatio-birtokok lefoglalása volt; ezek oly földek, amelyekre az orosz kormány az 1863-iki lengyel felkelés leverése után tette kezét, hogy hívei között kiossza; most az orosz kézen levő donatio-földek ismét gazdát cserélnek, mert a német kormány csak a történetesen németek, vagy lengyelek kezén levő ily birtokokat hagyja meg. A bukovinai harcok egyik jelensége volt némely rutén parasztok birtokfoglalása román szomszédai rovására az orosz megszállás alatt; erre azután a mi seregeink újbóli bejövetele után szigorú megtorlás következett.

A valódi nemzeti birtokpolitikát különben nálunk is elodázhatatlanná tette a háború. Tisza miniszterelnök a háború érdemes veteránjait lehetőleg saját gazdasághoz kívánja juttatni. Azonban mindezek a biztató előjelek senkit ne csábítsanak a jövő birtokalakulás túlrózsás megítélésére; hozott a háború sok olyasmit is, ami már nem is a meglevő nagybirtokok fenntartásának, hanem a föld további, egészségtelen összpontosításának szolgál. Az elpusztult, gazdasági felszerelésüktől és esetleg vezető munkaerejüktől megfosztott kisebb gazdaságokat könnyen összevásárolhatják azok, akik a háború által

nyújtott meggazdagodást esélyeket mint szállítók elég ügyesen kihasználták. A bankok, mint hitelezők kezébe került birtokok siralmas kezeléséről és a végleges elidegenítés felé sodródásáról is elég szomorú hírt hallottunk a háború alatt.

A mezőgazdasági és ipari érdekellentét a háború alatt sem hallgatott el teljesen, bár az államkormányok messzemenő szabályozó tevékenysége mellett nem is érvényesülhetett oly nagy mértékben, mint békés viszonyok között. A gazdák most is panaszkodtak a malmokra, hogy nem adnak még utalványra sem korpát, a szeszyárakra, hogy elszedik a takarmányul szolgáló anyagokat, a mezőgazdasági üzem segédanyagait szállítókra, hogy maximális árak által nem korlátozva túl nagy mértékben sarcolják meg a gazdákat, a közvetítő kereskedőkre, hogy a részben még olcsón megvett termények árát felverik és ezáltal a fogyasztóközönség bőrére olyan nyereséget vágnak zsebre, amelyért a beavatatlanok a termelő mezőgazdákat irigylik. A mezőgazdasági és ipari hitelszövetkezetek szétválasztásának kérdése is újból szóba került az *O. K. H.* ezidei közgyűlésén és most már hajlandóság is látszik a kormánynál a kérdésnek a mezőgazdasági érdekeltek kívánsága szerinti megoldására.

Túlságosan tragikus fejleményekre mindez nem vezetett; a mezőgazdák a Németországban most is emlegetett „zöld lobogó” alatt kieszközöltek a maguk javára olyan kormányintézkedéseket is, mint pl. az, mely Magyarországon február havában érvénytelenített már előbb megkötött tengeri-üzleteket. A cukorgyárak és répatermelők közötti árkérdések eldöntésére felállított bíróságnak igen kevés dolga akadt, mert a felek a sok kölcsönös panaszkodás dacára mégis csak békén megegyeztek. A vámpolitika tekintetében sem különböztek túlságosan szét a mezőgazdasági és ipari tőke-érdekeltek; az agráriusok ugyan már jó előre sürgették a vámfelfüggesztések azonnali megszüntetését, amint ez csak lehetségessé válik, de a jövőre nézve készséggel hajlandóknak mutatkoztak az ipari védvámok támogatására — természetesen az ipari érdekeltek vizsontszolgáltatatainak feltétele alatt.

Némi elvi eltérés látszott mégis kialakulni a gabonamonopólium kérdésében. Eleinte, amíg még a nagyrészt kereskedői kézen levő tavalyi termés uralkodott a piacon, az agráriusok az állami egyedárúság mellett voltak, míg a kereskedelmi érdekeltek a szabad forgalom mellett. Mikor azonban az új termés közeledett, melynek árát már a mezőgazdák verhetnék volna fel a maguk javára, már ezek lettek a minél szabadabb forgalom szószólóivá.

Sok szó esett a kormányok forgalomszabályozó és munkaerő-szerző rendeletei folytán „szocializmus”-ról, melybe a háború folytán fülüg belekerültünk volna. Valóban, a különféle államkormányok nem egy intézkedése emlékeztetett valamely phalanstére-állam szervezetére; helyenként nálunk is úgy látszott, mintha ezentúl mindenki ott és annyiért tartoznék munkába állni, ahol és amennyiért kirendelik, hitelt csakis államilag ellenőrzött intézetekből kaphat, terményeit csakis az állam által meghatározott helyen és áron értékesítheti, sőt

még fogyasztásra is csak azt szerezheti be olyan mennyiségben s minőségben, amit és amint ezt a közhatalom megengedi. Azonban ebből a háború alatt összetákolt ideiglenes phalanstéreből hiányzott a szocializmus főismérve: az egyenlőség és a termelő eszközök közossége. Sőt az egész rendszer a létező vagyonok összetartására, esetleg még gyarapítására irányult; a birtokos és tőkés, aki a háború alatt is vagyona és személyzete számához adagolt mennyiségben vehette igénybe az állam által kezelésbe vett segédeszközöket, e mellett még teljesen szabad kezet nyert arra, hogy a tőle függő munkásság fölötti uralmát már a háború alatt, de a háború utánra is megszilárdítsa, kiterjessze.

A most folyó háború lényegére nézve bizonyos, hogy nem látják az egész igazságot azok, akik azt az ipar háborújának *Industrie-krieg*-nak kívánják tekinteni. A német ipari érdekeltség összecsapott az angollal, de az orosz mezőgazdaság is a némettel és magyarral. Orosz kijelentések szerint a háború „Oroszországnak Németországtól való gazdasági felszabadításáért” folyik; a Dardanellák megnyitásának főkövetkezménye az orosz gabonának a földközi tenger mellékére való özönlése lenne. Ez a lehetőség még az amerikai Unióra nézve is kellemetlen versenyt jelentene; ezért nem is ment ez a hatalom ellenségeink támogatásában oly messzire, mint azt a háború némely szakában, így a „Lusitania” elsüllyesztése után várhattuk volna. Románia, Bulgária, mint mezőgazdasági kivitelre dolgozó államok mindenféle erős befolyásuk dacára sem vetették magukat a szintén agrár Oroszország karjaiba, mert előnyösebb reájuk nézve az iparos fogyasztó piacot jelentő Németországgal és Ausztria-Magyarországgal való megegyezés. Az orosz-lengyel ipari kerületekben a mezőgazdasági fogyasztópiacot jelentő orosz birodalomtól az ipari versenytárs Németországhoz és Ausztriához való átmenetel eszméje régi nemzeti hagyományok dacára époly kevéssé támasztott túlságos visszhangot, mint az Ausztria borszállítójaként élő Déltirolban a fajrokon, de veszedelmes bortermelő versenytárs olasz királysághoz való átszatolás gondolata.

A háború lezajlása utáni időre is természetesen megindulnak már az államok nemzetközi egyezkedő tervezetesei a mezőgazdasági terményforgalom terén is. Új hajójáratok keletkeznek Amerika és az entente országai között; új kereskedelmi hajórajokat szereznek be egyenesen az amerikai gabonának, húsnak és gyapotnak Európába szállítására. Németországban Európát szeretnék gazdaságilag megszervezni az amerikai Unió ellen, melyet a mostani háború nemcsak megnövekedett erejű versenytársává, de még hitelezőjévé is tett Európának. Egyelőre legtöbbet tárgyaltak a maguk kebelében és egymással Ausztria-Magyarország és Németország különféle gazdasági érdekeltségei; a februári bizalmas mezőgazdasági tanácskozás, melyről jellemző módon a cseh nemzetiségű mezőgazdák elmaradtak, sokáig emlékezetes marad. A tanácskozásokra eleinte sokan azzal az érzéssel mentek, hogy egy középeurópai vámegegyesülés elkerülhetetlen; egy ily nagy új közös vámterület megalkotása azonban túlságos sok érdekbe ütközött, hogy azonnal megvalósíthaták volna. Tehát egyelőre

csak kellően kiszámított rendkívüli előnyök kölcsönös felajánlásáról esik szó.

Örvendetes jelenség a nemzetközi életet elborító sok szomorú tény közt: hogy a római mezőgazdasági intézet még az olasz királyság hadbakeveredése után sem szüntette be működését. Hírszolgálatá ugyan nem lehet kielégítő akkor, amikor hadászati okokból még az időjárásjelentéseket is megakasztják. De az intézet mégis dicséretesen fentartja munkásságának kereteit akkorra, amikor majd a lezajlott háború gazdasági tanulságainak feldolgozásában fog számára igen nagy tér kínálkozni.

A tanulságok egy részét ugyan az államok kormányzói már most kezdik látni és nagyban fogadkoznak, hogy hasznosítani is fogják azokat. Azonkívül, amit fentebb a nemzeti birtokpolitikáról mondtunk, a nemzeti termelési politika is előtérbe lép. Mindenütt azon törik a fejüket az emberek, miképen tehetnék országukat a külföldi behozataltól függetlenebbé nemcsak a gabona- és hús, de a ruházati anyagok, olajok, fűszerek, egyszóval minden képzelhető mezőgazdasági termék tekintetében. Különféle javítási tervek merülnek fel, hibák válnak érezhetőkké: Angolország rájön, hogy mezőgazdasági termelését a jelenlegi háború után és a következő előtt okvetlen fel kell emelnie, több országban, így nálunk rémülten veszik észre, hogy olyan cikkekben is függünk a külföldtől, amelyeket itthon igen jól előállíthatnánk (vetőmagok, rostnövények), hogy tisztán célszerűtlen cséplőberendezéseink miatt évenként csak a mi gabona-termésünkben 1 millió q vész kárba. A célszerűbb termelési módok, különösen a géphasználat terjesztése, mely a háború alatt megindult, a béke megkötése után előreláthatólag már feltartóztathatatlan lesz. A németek, akik eddig a harctéren a legtöbb győzelmet aratták, a mezőgazdaság terén is győzőknek és a világ tanítómestereinek érezhetik magukat. Franciaországban nem minden káröröm nélkül állapították meg, hogy mennyivel fősvényebben él, de emellett mennyivel pongyolábban dolgozik a francia földműves, mint a német; minket pedig azzal biztatnak, hogy még mi is vihetjük valamire, mert hiszen a magyar mezőgazdaság teljesítőképeségére nézve ott áll, ahol a német az 1879—1884. évtödben; az osztrák meg épen az 1906—7. német színvonalat képviseli.

Kiváltképen más értéke lesz a háború után az embernek úgy a saját, mint a mások szemében. A háború rokkantjainak legalább részben munkaképesekké tételére és keresethez juttatására a mezőgazdaságban is előkészületek történnek; a hadban elesettek árváit parasztszaládokban való felneveltetés útján igyekeznek munkásanyagként a mezőgazdaság számára biztosítani. Az országos testnevelési tanács szükségesnek tartja a falusi ifjúság rendszeres katonai előgyakorlását a katonaköteles korig, sőt azon túl is egészen a 42. évig. Ahol a háború viharai elpusztították a falvakat, mindenütt szorgos gondnal igyekezzenek az állami és társadalmi segítő tevékenységet úgy irányítani, hogy a falvak területe ne csak lakatlan pusztaság ne maradjon, de a községek lehetőleg szebben, rendesebben, célszerűbben épüljenek fel, mint azelőtt (Ausztia).

Nem tartozunk azok közé, akik a háború pusztításai fölött bánatukat egy magukra erőltetett optimizmusba akarnák fojtani és azt próbálják magukkal és másokkal elhitetni, hogy a háború után minden szebben fog előhaladni, mint hogyha a háború elmaradt volna. Ily vigasztalásokra mi képtelenek vagyunk; azonban azt mégis megnyugvással kell látnunk, hogy a háború nem mindent pusztított el, sőt nemcsak pusztított, hanem indítékot adott új, a réginél talán nem is mindenütt rosszabb építőmunka tervezésére.

Jászi Oszkár: Imperializmus és pacifizmus

Vágó József a vámunió kérdésében Dániel Arnolddal folytatott polémiájába úgy melleleg a pacifizmus problémáját is belekeverte, de a mesebeli sanda mészáros módjára voltaképen nem Dániellel, hanem velem vitatkozik, kiszakítva egy-egy mondatot ama gondolatsorokból, melyeket e folyóirat hasábjain a vámunió politikai védelmére állítottam fel. Természetesen az ilyen hevenyészett és kapkodó polémia nem alkalmas ilyen bonyolult kérdés tisztázására, miért is én más módszert akarok követni s igyekezni fogok e vitát elvi alapokra visszavezetni s azok keretében reflektálni a Vágó József egyes megjegyzéseire. Persze egy rövid cikk keretében s a vitatkozásnak ma megadott politikai lehetőségei mellett a dolog természeténél fogva csak egy nagyon vázlatos képet nyújthatok, fentartva magamnak azt a jogot, hogy egyes tételeimet kellő alkalommal tovább fűzzem és kiépítsem. És erre a munkára valóban nagy szükség van, mert kevés közéleti problémát borít olyan konfúzió, mint az imperializmusét. A kispolgári és az úgynevezett szabadgondolkodó közvéleményben például divat az imperializmust egyszerűen a katonai erőszakkal azonosítani s azt hiszik, hogy bármely törekvést az „imperialista” szóval diszkreditálni lehet. Erre maga Vágó nyújt egy igen érdekes s bizonyos körök lelki átéléseibe drasztikusan bevilágító példát. Dániellel vitatkozva a Németországba irányuló magyar borkivitel lehetőségeiről, ezt a tervet „a német sör- és pálinkapiacra való imperialisztikus betörésnek” minősíti. Egy olcsóbb vagy megfelelőbb cikkel egy drágábbat vagy kevésbé megfelelőt kiszorítani, tehát e körök nyelvén imperialisztikus politikát jelent, mely, mint ilyen, heves *Unlustgefühl*-ökkel van összekötve bizonyos ideológusoknál. Ezt a törekvést, mint imperialistát kell diszkreditálni. Holott minden gondolkodó ember előtt nyilvánvaló, hogy ebben az úgynevezett imperialista törekvésben rejlik a gazdasági haladás alapvető rugója, mely abban áll, hogy a termelési költségeknek egyre fokozódó leszállításával a drágább cikket olcsóbbal szorítsuk ki, avagy a kevésbé alkalmas alkalmasabbal helyettesítsük. Ez az „imperialista betörés” minden dolgozó ember közös érdeke, mert végeredményben azt jelenti, hogy egyre kevesebb munkával és egyre jobban leszünk képesek szükségleteinket kielégíteni, egyre több energia-főléssel fog rendelkezésünkre állani magasabb-

rendű erkölcsi, tudományos és művészeti szükségleteink kielégítésére. Így lehet csak az emberiség egyre szabadabb és függetlenebb. A mai rettenetes magyar állapotok például (melyekben nem szabad valami új jelenséget látni, hanem már a békében fenforgó pathologikus viszonyoknak további eltorzulását) csak azért lehetségesek, mert különböző uzsorásaink — úgy a föld-, mint a kartelluzsorások — lehetővé tudták tenni, hogy a rájuk nézve kedvezőtlen, de a fogyasztókra nézve oly kedvező „imperialista betöréseket” meggátolják. Ezeknek az állapotokban az eredménye, hogy minden egyes monopolista verseny nélkül ül a maga termelési ágán (vámok, kartellek, tarifapolitika, konvenciók s mindenféle adminisztratív nyomás vagy *Liebesgabe*-k segítségével) s a fogyasztók legszélesebb körei nyomorban sínylődnék. És ez az állapot nemcsak az általa okozott testi sebek miatt felbőszítő, de még felháborítóbb amiatt, hogy országunk lelki és kulturális fejlődését is aláköti. Minden mesterségesen megdrágított mezőgazdasági vagy ipari cikk végeredményben azt jelenti, hogy a fogyasztó az uzsorásának (mert ez a politikai eszközökkel előidézett drágítás nem kevésbé uzsora, mint a magángazdasági kényszerhelyeztetel teremtett, bár többnyire ordó, képviselőség és udvari tanácsosság szokott nyomában járni!) fizetett kierőszakolt többletérték erejéig képtelenné válik magasabb kulturjavak fogyasztására. A magyar társadalom ijesztő kulturális elmaradottsága nem kis részben alapszik a magyar fogyasztónak ezen az irtózatossá megsarcolásán. A magyar uzsoraszervezet minden energia-főlötsleget elvon a néptől, mely a külföldön a könyvtárak, a művészeti élvezetek és az erkölcsi függetlenség irányában haladhat. Ebből a nézőpontból kell megítélni a Standort-indikáció nélküli iparfejlesztés jelszavát is, melyet a magyar demokrácia egykori harcosa Dr. Gratz Gusztáv bocsátott világgá. Mit jelent a telephelyelőnyöktől független iparfejlesztés követelése? Azt jelenti, hogy a hiányzó telephelyelőnyöket védővámokkal helyettesítsük. És mit jelent ez a javaslat? Azt, hogy a fogyasztóval fizetessük meg a hiányzó előfeltételeket. Ez csinos iparfejlesztés volna s List és Carey megfordulnának sírjukban, ha hallanák, hogy törpe epigonok mit csináltak az ő hatalmas nemzeti védővamos ter-
vükből! Ezek a nagy gondolkodók és nemes emberek ugyanis a védővampolitikát a következő megfontolásokra alapították: vannak fiatal országok, melyekben ugyan fenforognak az iparfejlesztés összes fontos előfeltételei, de mégsem képesek ipart fejleszteni, mivel átmenetileg nem bírják a régiebb államok versenyét. Nem bírják dacára megfelelő Standort-feltételeiknek azért, mert a régiebb államok teljesebb technikai felszereltséggel, széles piaccal, régi és kitűnő munkásanyaggal termelő iparágai le fogják versenyezni a zsenge nemzeti ipar első szárnypróbálgatásait. De ha átmenetileg megvédjük a fejlődő ipart, addig míg kellő technikai felszereltséget és jó munkásanyagot teremt magának, míg képes lesz piacot szervezni: aránylag rövid idő múlva egy életképes, mert világszerte árákon termelni tudó, vagy legalább is a komparatív termelési költségek elve szerint lukratív ipart hoztunk létre, mely nemcsak az illető ország, de az egész emberiség nagy közös érdeke, mert a reális termelőerők

örvendetes gyarapodását jelenti. Nyilvánvaló, hogy a List-Carey elméletnek homlokegyenest ellentéte a Gratz-Vágó-féle elmélet, mely települési indokoltság nélkül, merőben a fogyasztók sarcolására alapítja az iparfejlesztést. Mert kérдем akad-e elemi közgazdasági ismeretekkel rendelkező ember, aki elhinné nekik, hogy a Standort ellenére a német, az angol, az amerikai világversennyel szemben a legkisebb kilátás is fenforog arra, hogy a kevéstőkékjű, szűkpiacú, korlátolt technikai tapasztalati! s amellet telephátrányokban is szenvedő magyar ipar valaha is képes legyen világszertei árak mellett termelni. Ha pedig nem képes rá, ez csak azt jelenti, hogy az iparfejlesztés hazug örve alatt állandóan a kapitalisták zsebeit tömjük a fogyasztók rovására, meggátolva ama valóban életképes iparágak kialakulását, melyeknek virágzása nemcsak egyeseknek, de a fogyasztóknak is érdeke. List ezt az igazságot már oly tisztán látta, hogy időbelileg is meghatározza, körülbelül mennyi idő alatt kell a védett iparnak világgazdasági színvonalra fejlődni, vagyis, hogy a védvám meddig lehet jogosult. Ezzel szemben a védővám mindenütt uzsoravámmá fajult s a legnagyobb profitra dolgozó iparágak azok — miként Henry George klasszikus vizsgálatai kimutatták — melyek a „nemzeti ipar egyre nagyobb védelmét” harsogják.

Ez a kis exkurzió csak azért volt szükséges, hogy az imperializmus szóval való gyakori és olykor mulatságos visszaélésekre figyelmeztessenek.

*

Az imperializmus nem is merőben gazdasági, hanem sokkal általánosabb jelenség: minden élőnek amaz alapvető lelki törekvésében áll, hogy egyéniségét kiterjessze, hatalmi körét fokozza, jóllétét és aktivitási lehetőségeit emelje. Utalok e tekintetben az Ernest Seillières nagyjelentőségű vizsgálataira, melyekkel e szellemes írónak sikerült a gazdasági, a politikai, a vallásos és a művészeti imperializmust az emberi léleknek ugyanarra a fundamentális törvényére visszavezetni, melyet a filozófiában különösen Hobbes, Schopenhauer és Nietzsche helyeztek éles megvilágításba. Már most minden élőnek — úgy egyénnek, mint csoportnak, osztálynak, vagy államnak — ez a természetes *élan vital*-ja ép úgy lehet a haladásnak, mint a reakciónak, a pusztításnak, mint a teremtésnek forrása. A kultúra és a demokrácia feladata épen az, hogy az Attila-féle imperializmust egy alkotó és fejlesztő népies imperializmussá gyúrja át. Sőt bátran állíthatom — s az emberi léleknek minden mélyebb ismerője igazat fog adni e tételnek — hogy minden valamit érő emberi törekvés általánosságra és egyetemességre tör. Minden nagy gondolat, nagy tett, vagy nagy érzés imperialisztikus, abban az értelemben, hogy minél nagyobb körre igyekszik kisugározni. Az elzárkózó gazdaság, vallás és jog mindig erőtlenség, dekadencia, vagy visszaélés jele. Innen minden valamit érő elmének természetes törekvése, hogy univerzális hatásokat érjen el a saját terén. Innen például a Marx büszke megértése, sőt rokonszenve az imperialisztikus törekvésekkel, mert kiérezte, hogy a Nagy Sándorok, a Napóleonok erőszakában is több a haladás és a szabadság, mint a múlt erőinek gyáva partikularista elzárkózottságában.

Már most a gazdasági imperializmus ennek az alaptörekvésnek csak egyik oldala: jelenti minden gazdasági szervezet természetes törekvését, hogy üzemét, piacát kiterjessze. Minthogy pedig a gazdasági szervezet sehol sem lép fel megfelelő politikai formák nélkül s minden politikai forma legfőbb erejét épen a keretében kifejlődött gazdasági erőkből meríti: a gazdasági imperializmus együtt jár a politikai imperializmussal, még pedig rendszerint úgy, hogy a politikai szervezet egyengeti a gazdasági kiterjesztésének útjait, melynek fejében attól újabb politikai erőforrásokat — több adót és több katonát, nagyobb művészeti és vallási presztízst — kap.

Az imperializmus tehát nem új jelenség, hanem oly régi, mint maga az emberi történelem. Csak külső formái változnak a termelési tényezők, a technikai tudás, az alkotmányjogi lehetőségek, az általános kulturállapotok átalakulásai szerint. Legdurvább formájában pusztá rablás (új vadászterületek elhódítása a törzs számára, vagy békés mezőgazdászterületek kifosztása): legfejlettebb formájában tőkeexport és tudományos organizáció, szűzterületek megnyitása a termelés legmodernebb vívmányai által. A dolog természeténél fogva azonban a rablás még a legkezdetlegesebb fokon sem kizárólagos (hisz csakhamar megkezdődik a kényszerű munkaszervezet első kialakulása): viszont a legmagasabb fokon sem hiányzik teljesen (a legfejlettebb kapitalista bányászat például a kolóniák benszülőtt lakosságával szemben olyan módszereket alkalmaz, melyeket az anyaországban már nem vehet igénybe.)

Folyják azonban ez a gazdaság-politikai terjeszkedés bárminő eszközökkel is: álljon az a törzs vadászterületének kiterjesztésében, vagy békés mezőgazdász leigázásában a pásztorok által, vagy apró városállamok összefogásában nagyobb egységekbe, vagy kis területi fejedelemségek egybeolvasztásában nemzeti államokká, vagy a nemzeti államok összetömörítésében világhiradalmakká, avagy végül idegen kultúrájú népek gazdasági kihasználásában a modern kolóniák formájában: mindig ugyanazzal az alapvető imperialisztikus törekvéssel állunk szemben, melynek benső lényege a politikai és gazdasági hatalomkör kiterjesztése, egyre szélesebbkörű gazdasági és politikai összeköttetés.

A történelem legáltalánosabb áttekintése is elég annak felismeréséhez, hogy ez az imperialista expanzió mindenkor első sorban az illető közösség vezető rétegeinek érdekében és ideológiája alatt történik, de ez a tény korántsem jelenti azt, hogy ez a folyamat csak a terjeszkedő arisztokráciának válik javára. Hisz egyes merőben fosztogató vagy kalandor vállalkozásoktól eltekintve, nyilvánvaló, hogy a gazdasági erők terjeszkedését a piacok tágulása, a legkülönbözőbb képességek fokozott cseréje, az eltérő kulturtényezők termékeny kereszteződése, hatványozott szellemi és anyagi mozgási képesség, az osztálykülönbségek erősbödő nivellírozódása, szóval egy egész sereg olyan változás követi, mely mérhetetlenül növeli a produktív erőket, az észbeli és erkölcsi szabadságot, az egyéniség kifejlődését és a politikai demokráciát. Az egyéni lelkeknek ezen imperialista alaptörekvésénél fogva a történelem sodra kikerülhetetlenül egyre

nagyobb politikai és gazdasági egységek kialakítása felé tör. Mert minden valamirevaló tehetség a partikularizmust nyűgnek, béklyónak, az univerzalizmust szabadságnak és függetlenségnek érzi. A történelem alaptörvénye egyre nagyobb hazák kialakítása felé irányul s ez a tendencia minden nemesebb és alkotóbb emberi lélek lelkes támogatásával találkozott a világtörténelemben.

Ép azért minden világtörténelmi korszakban tapasztalunk ilyen univerzális imperialisztikus törekvéseket. Csak kávéházi gondolkodók hiszik, hogy a Nagy Sándor és a római césárok vállalkozása merőben egy militarisztikus oligarchia hadi vállalata volt. A korszak mélyebb ismerői tudják, hogy ezek az imperialisztikus törekvések százezrekre jelentették a felszabadulást: képtelen helyi zsarnokságok nyomasztó igájának lerombolását, a *jus gentium* fokozatos érvényesülését, apró zsarnokok ököljogának kiszorulását. Vergilius kétségtelenül az akkori kulturvilág legszélesebb tömegáramlatát fejezte ki ezekben az imperialisztikus szavakban:

*Excudant alii spirantia mollius aera
Tu regere imperio populos, Romane, memento
Hae tibi erunt artes, pacisque imponere morém
Parcere subjectis et debellare superbos.*

Hasonló törekvések újulnak fel — természetesen a kor egész anyagi és szellemi összetétele szerint váltakozó kolorittal és ideológiával — a középkorban a szent római birodalom helyreállítására és a pápaság világuralmára irányuló mozgalmakban és legutoljára Napóleonnak egy európai impériumra való törekvésében, melyekben mind, a caesarisztikus vagy militarista vezetés mellett, igen széles néprétegek együttérzése és kétségbeesett sikoltozása lüktet rend, béke, egység, kultúra, demokrácia után.

Mindezek a törekvések tartós eredményre nem vezettek, mert a világbirodalmat mind felülről, hatalmilag és mechanikailag akarták megalakítani oly korban, amikor a produktív rétegek szerves gazdasági összefüggése még igen csekély volt a helyi feudális-katonai partikularizmusokkal szemben.

Tényleg, a középkor vége óta, amikor a gazdasági erők a szabad munka alapján példátlan intenzitással ébrednek életre, egy újfajta imperializmus kezdődik. Egyre nagyobb területek gazdasági és politikai összefoglalása most már egyre kevésbé történik a feudális-militáris érdekkörök akarata szerint, hanem a széles termelő rétegek szolidaritása érvényesül: ezeknek gazdasági és politikai ereje tesz képesekké egyes fejedelmeket arra, hogy ritkábban békés szerződésekkel, cserével vagy adás-vétellel, itt-ott közjogi megállapodásokkal, gyakrabban véres háborúkkal kiirtsák azokat a helyi hatalmaságokat (kiskirályokat, feudális urakat, harcos püspököket, városi köztársaságokat) akik, vagy amelyek a gazdasági erők további integrációját lehetetlenné tették. Ez hamisítatlan imperialista politika volt, mellyel szemben a partikularista érdekkörök, a deposszedált kiskirályok, az általuk nagyraelevált gazdasági monopolisták és kitarított ideológusok a lokálpatriotizmus tüzet élesztették: az ősi szabad-

ság elvesztése, a helyi ipar veszedelme, a nemzeti idióma sérelme alapján izgattak az új, nagyobb haza ellen. Ebben a folyamatban merül ki — miként részletekben is igazolni képes voltam — a nemzeti államok egész történelme. Mindenütt egy fölényes dinasztia katonai politikai *pace-maker*-sége alatt diadalmaskodnak azok a produktív gazdasági és szellemi erők, melyek elsorvadtak, gyakran demoralizálódik a *Kleinstaaterei* monopolista és korrupciós levegőjében, ez a folyamat gazdag nagy tragédiákban és apró, komikus csetepatékban: itt hatalmas dinasztiákat sepernek ki, amott Altona nemes városa kiabál, hogy a gazdasági egység veszedelmes, mert a gonosz Hamburg tönkre fogja őt tenni.

A nagy nemzeti államok kialakulása óta lényegében ugyanez a fejlődés megy tovább: a még embrionális nemzeti államok a régi minta szerint egységbe tömörülnek, a már kialakult nemzeti államok tovább folytatják — a kor által nyújtott újabb eszközökkel — a gazdasági és politikai expanziót. És senki se mondja, hogy itt két különálló folyamattal állunk szemben, mert hisz a nemzeti államokon belül ugyanegy faj, hit és nyelv integrációja folyt, míg a nemzeti államok imperialisztikus törekvésekben idegen fajokra és nyelvekre akarják gazdasági és politikai befolyásukat kisugároztatni. Mert ez nem igaz. A mai nemzeti államok lassú fejlődésük évszázadai alatt nem kevesebb, de több faji, vallási, nyelvi különbséggel állottak szemben, mint a mai kultúrállamok az egymással való érintkezésben. És mégis diadalmaskodott a társadalmi fejlődés törvénye, mely a produktív erők fokozására tör, ami lehetetlen a piacok egyre növekedő egységesítése, a politikai és szállítási akadályok egyre gyökeresebb kiirtása nélkül. Az egyik oldalon az értelmüket veszített politikai és katonai képletek, az ezek által mesterségesen nagyraelevelt gazdasági monopóliumok, az ezek által kitartott üzemi vezető személyzet és ideológusok hada, az ezek által mesterségesen élesztett lokálpatriotizmus által elvakított nyárspolgárok és analfabéták: a másikon a fejlődést vezető hatalmasabb politikai érdekkör, az új produktív erők, melyeket a régi monopolisták megbénítanak, mindenki, aki nagyobb szellemi és erkölcsi szabadságra törekszik, a politikailag és az uzsorával kizsákmányolt néptömegek: ez volt mindenütt az egymással küzdő erők társadalmi dinamikája.

A nemzeti államokon túli társadalmi fejlődés lényegében ugyanezen gazdasági és szellemi erőparallelogramma szerint fog végbemenni. Hogy kevesebb rablás és több tőkeexport, kevesebb politikai uralom és több technológiai szervezés, kevesebb vallás és több sajtó, kevesebb rendi aspiráció és több nyelvi-kulturális követelés, kevesebb udvari befolyás és sokkal több demokratikus és szociális vívmány fog érvényesülni a legújabb fejlődésben, hogy az ideológiailag többé nem a kispolgárság és a lateinerek, hanem inkább a *financ-töke és schweere Industrie* momentán érdekei szerint fog igazodni: az nem jelenti azt, hogy valami egészen új jelenséggel állunk szemben, melynek iránya és jelentősége más, mint ami Európában, mondjuk a XIII. századtól XIX. század végéig történt. Valami elvileg újat én csak ott tudok észrevenni, mikor a régi nemzeti államok valóban

idegen fajokkal és kultúrákkal, a sárgával, az indussal, a mohamedánnal jutnak érintkezésbe. Itt lehet joggal felvetni azt a kérdést, hogy a vallási és a kulturális, faji és klímabeli különbségek örvénye dacára folytatódni fog-e a gazdasági és politikai integráció, mely az európai emberiség legfőbb fejlődési törvénye. Én azt hiszem, hogy igen, mert emez akadályok ellenállásánál nagyobb intenzitással növekednek óráról-órára az összefűzés és az asszimiláció erői. De e kérdés tárgyalása túl messze vezetne. A fődolog itt az, hogy az európai emberiségen belül végbemenő folyamat természetével tisztába jöjjünk és észrevegyük, hogy az, ami a rövidlátó megfigyelőnek pusztá osztályharc, vagy imperialista betörés, az a távolabb nézőnek egy szédítő fejlődési sor: a feudális államocskáktól és apró városi reszpublikáktól az angol világbirodalom felé és azontúl, a rabszolgaságtól a szocializmus felé, a vallási dogmatizmustól a szabad vizsgálódás felé, a született szolgaságtól a nagy egyéniségek uralma felé.

*

Milyen viszonyban áll már most ez az imperialista fejlődés a pacifizmushoz, ahhoz a törekvéshez, melynek célja a háború fokozatos kiküszöbölése?

Már deduktíve világos, hogy valamely területen béke addig nem lehet, míg a javak teljesen szabad cseréje nem biztosíttatik s ezzel egyidejűleg olyan katonai hatalom nem létesül, mely kizárja rivális katonai szervezettségek összeütközését. Mert a javak szabad cseréjének korlátozása a produktív erőknél szükségkép kifejleszti az erőszakos behatolás vágyát, mely előbb-utóbb megfelelő katonai szerveket teremt magának ezen akarat végrehajtására. Viszont a teljesen szabad csere sem feltétlen garanciája a békének, míg nem sikerül a múltból fenmaradt vagy a jelenben létesült katonai szervezeteket egy közös, egységes vezetés szolgálatába állítani. Hogy ez az akarat egyetlen személyben, vagy egy szövetségben, vagy egy parlamentben összpontosul-e, a belbéke szempontjából közömbös. Ez az, amit Kant bámulatos intuícióval oly tisztán látott, mikor a világbéke társadalmát, mint a teljesen szervezett s egy szerződéses főhatalom alá foglalt emberiséget képzelte el.

Ezt a levezetést minden ismert induktív tény igazolja, nagy, közismert, mindenki által megállapítható tények, de csodálatoskép a világbéke problémájának ez a Columbus-tojása elkerülte szinte az összes kutatók figyelmét. Jóformán senki sem vette észre, hogy a földkerekség igen széles részei, melyeken belül évezredek át a krónikus harc állapota uralkodott, immár egyes országokban néhány évszázada, másutt több, mint egy félévszázada a tartós béke állapotát élvezik.

Ez a tartós béke számos államra nézve valóságos örök békét jelent. Ha mai kultúránk alapvető gazdasági és szellemi erői nem törnek össze — aminek feltételezésére semmi ok — úgy teljességgel elképzelhetetlen, hogy pl. Anglián, Franciaországon, Németországon, és Olaszországon belül a tartós béke mai állapota valaha is felborulna. Fordulhatnak elő még forradalmak vagy zendülések, de teljességgel lehetetlen, hogy ezen országokon belül a népesség tartós, felfegyverezett szervei egymás ellen háborút viseljenek. Miért? Egyszerűen

azért, mert pl. a francia gazdasági és politikai egységet többé nem bonthatja meg senki és semmi. Ennélfogva az a Franciaország, mely a középkor elején 3—400 apró államocská szakszerű harcainak és fegyveres rivalitásának volt a színhelye, ma tényleg az örök béke állapotába jutott. Ez az eredmény egyenesen következménye volt annak a gazdaság-politikai imperializmusnak, melyről fentebb beszéltem. De volt már béke a mai nemzeti államoknál szélesebb területeken is. A római imperializmusnak sikerült évszázadokon át csaknem zavartalan békét biztosítani szinte az egész abban az időben ismert világ számára s ha a rabszolgagazdálkodás fel nem őrli a népek produktivitását, ma Európa ezer esztendővel előbb lehetne a fejlődés útján.

Már most felmerül a kérdés, hogy az örök békének ezeket az egyre szélesebb körű területeit első sorban a gazdasági vagy a politikai hatalom hozta-e létre? Egyes izolált tényeket vizsgálva, a kutató habozhat, hogy vajjon a politikai hatalom előkészítője vagy követője-e a gazdasági egységesülésnek, de a nagy összefüggéseket nézve nem lehet kétséges, hogy a politikai hódítás tartós békére csak ott vezetett, ahol a gazdasági egységesülés már megkezdődött, avagy semmi lényeges akadály nem volt egy ily irányú fejlődésnek. Ellenben mindenütt, ahol merőben politikai erővel dolgozott, ahol leküzdhetetlen földrajzi, kiélestedt nemzetiségi ellentétek akadályozták az egységesülés munkáját, vagy ahol a hódító hatalom a meghódított területtel szemben politikailag és gazdaságilag merőben kizsákmányoló taktikát követett: a pusztá erőszak imperializmusa mindenütt kudarcra vezetett a történelemben. Ekként a katonai politikai erőnek két típusa van a történelemben. Az egyik a merő kizsákmányolás szerve, múltó fölény alkalmazása a momentán gyöngébb ellenfél letiprására: a másik az egységbe szökkenő gazdasági erők támogatója, a produktivitás fokozója, az idejüket múlt gazdasági és politikai akadályok eltávolítója. A korai középkorban túlnyomóan az első típus uralkodik, a későbbi középkorban egyre inkább a szervező, a széles néprétegek produktivására építő, a nagy állami üzemeket megteremtő imperializmus válik uralkodóvá.

Ezekből a szempontokból könnyen és természetesen megoldódnak a felszínes megfigyelés által támasztott ellenmondások. Elzász-Lotharingia, vagy Bosznia-Hercegovinának merőben politikailag motivált elvétele régibb anyaországaitól természetesen nem a pacifizmus ügyét szolgálta. Ellenben az a vámunió, melyet számos messzelátó német és francia hazafi javasolt a két ország között, feltétlenül előmozdította volna a világbéke ügyét. Sőt Bosznia-Hercegovina annektálása is feltétlenül a világbékének javára lett volna, ha sikerült volna a monarchia összes délszláv népeit egy életképes országos autonómiába tömöríteni s egyben liberális kereskedelmi politikával, mely egy végleges vámuniót előkészített volna, a Balkánt érdekkörünkbe vonzani. Még felszínesebb az a gyakran hallható ellenvetés, hogy a kis német államok a vámunió dacára is háborúkat viseltek, míg a politikai egység ki nem alakult. Ez nagyon természetes, mert a gazdasági egység máról-holnapra nem küszöbölheti ki a feudális-katonai hatalmak ősi rivalitásait. A *Zolloverein* lassú és foko-

zatosan épült ki 1828-tól 1851-ig, oly korban, amikor Németország még jóformán be sem lépett a kapitalista fejlődésbe. Csoda-e, hogy a gyér csere, a még mindig erősen területi jellegű gazdálkodás, a primitív hitel és közlekedési szervezet nem tudta rögtön leszerelni az ősrégi *Kleinstaaterei* militarista és diplomáciai intrikáit. És mégis csak a rövidlátó mondhatja, hogy az „örök béke” Németországban nem a gazdasági, hanem a katonai-politikai egység munkája volt.

Hisz már 1821-ben csináltak — legalább a papiroson — egy *Bundeskriegsverfassung*-ot, de ez a politikai egység életképtelen torzszülött volt a gazdasági egység hiányában. Ellenben az az egységsítő vám- és gazdasági politika, melyet a hálátlan utókor által kevésbé emlegetett nagy porosz államférfiak, egy Motz, egy Maassen, egy Kühne, egy Eichhorn kezdeményeztek lassan, de biztosan létrehozta azokat az erkölcsi és politikai erőket, melyek Bismarck kezében a Bundesstaat megalakításával a német örök békéhez vezettek. Ez a nagy történelmi összefüggés ma már egészen világosan áll mindenki előtt, aki nézni és gondolkodni akar. Már a német iskolakönyvekben is szinte ellentmondás nélkül tanítják. A kor költője Hoffmann von Fallersieben meg is énekelte, még pedig olyan plasztikus és szimbolikus, csaknem vámtarifális formákban, hogy ez a kis dal alkalmas talán azok meggyőzésére is, kik lenézik az „elméletet”, de kéjjel gyűjtik az apró tényeket:

*Schwefelhölzer, Fenchel, Bricken,
Kühe, Käse, Krapp, Papier,
Schinken, Scheren, Stiefel, Wicken,
Wolle, Seife, Garn und Bier,*

*Pfefferkuchen, Lampen, Trichter,
Nüsse, Tabak, Gläser, Flachs,
Teller, Salz, Schmalz, Puppen, Lichter,
Rettich, Rips, Raps, Schnaps, Lachs, Wachs!*

*Und ihr andern guten Sachen
Tausend Dank sei euch gebracht!
Was kein Geist je konnte machen.
Ei, das habet ihr gemacht*

*Denn ihr habt ein Band gewunden
Um das deutsche Vaterland,
Und die Herzen hat verbunden
Mehr als unser Bund dies Band!*

És merem állítani, hogy ebben a kis igénytelen humorisztikus versben több a szociológiai érzék és történetbölcseleti látás, mint nem egy komoly reel- és szociálpolitikusunk egész életművében.

Ennyi nagy deduktív és történelmi összefüggés után igazán nem volna kötelességem még apró gyakorlati ellenvetésekkel foglalkozni, joggal hárdhatnám a bizonyítást terhére azokra, akik az általam vitatott törvényszerűségeket kétségbevonják. Amde foglalkozunk velük mégis a gyöngébbek kedvéért.

1848/49 eseményeinek felidézése annak bizonyítására, hogy államszövetségeken belül is lehetnek véres háborúk s éppen az én, „elavult, kis” koncepcióm ellen, enyhén szólva naivitás, hisz ez az államszövetség ép egy felszínes, vámunió nélküli kapcsolatot volt, mely ép az én véleményem szerint alkalmatlan a béke biztosítására.

Ami pedig Svéd- és Norvégország szétszakadását illeti, az egyszerűen azt bizonyítja, hogy ősi történelmi ellentéteket nem egykönnyen lehet áthidalni ott, ahol a gazdasági sorsközösség hiányzik, amit eléggé bizonyít a *Statesman's Year Book* következő kimutatása:

Svédország kereskedelmi forgalma (import-export) volt 1911-ben Norvégiával valami 58 millió korona, ellenben Angliával több mint 350 millió korona, Németországgal több mint 370 millió, Dániával több mint 110 millió, Oroszországgal több mint 80 millió, sőt még az Egyesült-Államokkal is több mint 80 millió korona. Ezek után ennek az uniónak gyöngeségét alig kell tovább magyarázni!

*

Mindezen tényekből és megfontolásokból, több fontos következtetés vonható le a jövőre nézve. Elsősorban az, hogy a világbéke ügye előreláthatólag csak ugyanazokkal a módszerekkel fejlődhetik tovább, miként a múltban: egyre szélesebb körű gazdasági és politikai szövetségekkel. Egy lényegében új módszer csak egy feltételezés mellett volna elképzelhető: ha a világ proletariátusa, kispolgársága és parasztsága képes volna a maga demokratikus imperializmusát a kapitalista imperializmussal szembe helyezni s alulról és egyszerre megcsinálni, ami eddig felülről és fokozatosan történt: az életképtelen gazdasági és politikai formák kiküszöbölését. Egy ilyen politikára azonban nemcsak a hatalmi erőket nem látom sehohol fenforogni, de még az értelmi belátás leghalványabb fénye sem dereng a vezető demokratikus koponyákban ebben az irányban, akik világszerte inkább egy nyárspolgár partikularizmus, egy védővamos iparfejlesztés s egy nacionalista idegen-iszony atmoszférájában élnek. Pedig demokrata pacifizmus demokrata imperializmus nélkül el sem képzelhető s a jövő politikája így szól: *A legszélesebb körű gazdasági, kulturális és alkotmányos demokrácia a belpolitikában: egyre szélesebb körű, szabad csere, vámunió és politikai szövetség a külpolitikában.* Aki más pacifista programot állít föl, az rövidlátó vagy álproféta.

Egy barátom ezzel szemben egyszer így érvelt a középeurópai koncentráció terve ellen: — Igen, ha lehet, a háború után meg kell csinálnunk az Európai Szövetséges Államokat. De ha nem lehet — az önálló magyar vámterületet! Ez a nyilatkozat két irányban is jellemző. Először nem őszinte, mert minden reálpolitikus tudja, hogy a háború által felidézett rettenetes gyűlölködések miatt az Európai Szövetséges Államok eszméje egyelőre utópia. Másodsor illogikus, mintha a német egység létrehozatala körüli küzdelmekben valaki, az egység átmeneti képlete a *Norddeutscher Bund* ellen így érvelt volna: Vagy meg tudom csinálni azonnal a teljes német egységet, vagy — ki fogom küzdeni Poroszország avagy Mecklenburg teljes gazdasági és politikai függetlenségét! Avagy mit szólnánk egy büntetőjogászhoz, a ki azt

mondaná: Vagy ki tudom vinni azonnal a halálbüntetés eltörlését, vagy ha nem, a keréketörés helyreállítását fogom követelni. . . . Persze a német egység a mai viszonyokra csak tökéletlen analógia, hisz voltaképp jóval kevesebbről, könnyebben megvalósítható koncepcióról van szó. Senki sem gondol az államok és nemzetek függetlenségének csorbítására, hanem csak egy olyan gazdasági és politikai szövetségre, mely egy világpiac és a közös katonai védelem biztosítása mellett zavartalan fejlődési lehetőséget nyújt szuverén Államoknak, szabad nemzeteknek s autonóm nemzetiségeknek!

Mily kicsinyes rémítgetés ezzel szemben, hogy a központi hatalmak gazdasági és politikai szövetsége az entente nyugati államainak ugyanilyen szövetségére vezetvén, ezáltal vámháborúhoz és újabb politikai összeütközésekhez jutnánk! Ha az entente nyugati államai is végleges szövetségbe tömörülnének, ez az emberi haladásnak leggrandiózusabb ténye volna a huszadik században! Európa két nagy szövetségben, két óriási világpiac birtokában! A jövő háborús veszedelmének mennyi gazdasági és diplomáciai oka lenne ezáltal kiküszöbölve! A kultúrerők fejlődésének mily csodálatos lehetősége! Egy soha még nem élvezett nemzetköziség szinte kábító perspektívái!

De mindebből vámháború és politikai konfliktus aligha következnek. Ellenkezőleg főltte valószínű, hogy a két világbirodalom felújult produktív erői és az általuk megsokszorozott demokratikus szervezetek csakhamar a vámközeledés politikáját vinnék keresztül a két hatalmas organizmus között s az orosz, meg a sárga imperializmus fokozódó veszélye elég erős indíték volna a két szövetség végleges integrálására az Európai Szövetséges Államokban.

Sem történelmi, sem lelki, sem gazdasági alapon én nem tudom másképp elképzelni az emberiség és a világbéke haladásának további útját, hacsak valaki váratlan katasztrófákban, avagy az emberi természet radikális megváltozásában nem hisz.

Ezekből a perspektívákból lehet és szabad csak az egyes nemzetek politikáját megítélni. Minden gazdasági unió és politikai szövetség jó és üdvös, mely alkalmat ad a termelőerők szabad kifejtésére. Minden ország vizsgálja meg, hogy a nagyobb nemzetköziség elleni agitáció *cui prodest?* Vajon valóban a fogyasztóknak és a termelőerőknek, avagy egyes kapitalista érdekeltségeknek és politikai visszaéléseknek. A középeurópai gazdasági és államszövetség véleményem szerint javára van minden dolgozó és fogyasztó embernek Magyarországon. Kárakra csak a monopolistáknak, s mindenféle partikularista érdekeknek. A háború utáni idők feladata ezt az igazságot minden részletében, gazdaságilag és politikailag egyaránt kidolgozni és ha kell, teljes kíméletlenséggel *ad hominem* demonstrálni.

Tény, hogy a mai imperializmus módszereiben sok a borzalom és a kegyetlenség, de míg a demokrácia oly gyáva és ostoba marad, hogy a kapitalista imperializmusnak nem tud egyenértékű demokratikus imperializmust szembehelyezni: még ebben a véres módszerben is több a fejlődési erő, mint abban a kispolgári partikularizmusban, mely a védővámok és a szűkös nacionalista ideológia vizein evez.

SZEMLÉK ÉS JEGYZETEK

Ágoston Péter: A munkásság az új Németországban

I.

Ilyen cím alatt adott ki Légien Károly, a német szakszervezeti tanács elnöke és Thimme Frigyes a porosz urakháza főkönyvtárosa egy könyvet. E könyvben polgári tudósok és szociáldemokrata vezetők nyilvánítanak véleményt a háború után valószínűleg beálló viszonyokról. Ez a könyv csak formáját tekintve könyv, lényegében kortörténeti jelenség. Sőt ez a könyv még ennél is több: szimbóluma a munkásosztály és polgári osztályok együttműködésének: szimbóluma annak, hogy ezentúl a munkásosztály és polgári osztály közt békét remélnek, sőt békét követelnek. Ez a könyv az a tettben megnyilvánuló álláspont, melyet Kolb Vilmos német képviselő még június hónapban megjelent röpirata: *Die Sozialdemokratie am Scheidewege* csak szóval fejezett ki, mikor azt követelte, hogy jövőben dolgozzék együtt a szociáldemokrata párt a polgári pártokkal.

A német munkásság vezetői persze nem kivétel nélkül osztják ezt az álláspontot és számosan vannak, akik az osztályharc feladását a legnagyobb hibának tartják, mégis nem lehet előre látni, hogy hova fejlődnek a viszonyok, mert tudnivaló, hogy az egész Németországban életbeléptetett hadiállapot lehetetlenné teszi azt, hogy az az irányzat, melynek a jelenlegi viszonyok és irányok nem tetszenek, szintén olyan szabadon terjeszthesse a maga véleményét, mint az, mely hajlandóbb az uralkodó osztállyal való békére.

Németországnak ma is a legnagyobb kérdése az, hogy a munkásság mit fog csinálni. Mert bizonyos az, hogy a német katonai erő kifejtés lehetetlen lett volna a munkásság ellenállása esetén. Ezért azután most minden oldalról lehetőleg mindent elkövetnek arra, hogy a munkásság a háború után se forduljon megint a hatalom ellen.

Most a háború alatt a hivatalos és félhivatalos apparátus annyira a munkásság kedvében jár, hogy a munkásság hangulata még mindig nem mondható háborúellenesnek. Az élelem olcsó, a kereset a háború előtti állapothoz képest kétszeres, munkanélküliség a textil-, szappan- s egynéhány kisebb jelentőségű ipart kivéve, nincs. De a munkanélküliség nem is nagy baj a munkásra nézve, mert a munkanélküliekről messzemenőleg gondoskodnak. A hadbavonultak hozzátartozói is jobban el vannak látva, mint nálunk, mert a községektől mindenütt még legalább annyi segílyt kapnak, amennyit az állam-segély kitesz.

A német munkásmozgalom a múltban is mindig a kenyérkérdést helyezte előtérbe s most a háború alatt ez a kérdés a népre nézve a lehető legkedvezőbbben van megoldva, tehát a népben az államhatalommal szemben nagy a bizalom. Ez a szellem nem tetszik az entente szocialistáinak s elnevezték: burgonyakenyérszellemnek. (*Kartoffelbrotgeist.*)

Ha összehasonlítjuk a mai helyzetet a múlttal, akkor azt kell észlelnünk, hogy ma sohasem hangzik a munkásság követelésével szemben az az érv, hogy nincs pénz. Ez a mondat hiányzik ma a polgáriak szótárából. Még néhány év előtt a munkások követeléseit a legjobb akaratúak is azzal iparkodtak leszerelni, hogy azt mondták, hogy a munkások követelésének teljesítése a német ipar versenyképességét veszélyezteti. Ma legfeljebb azt mondják, hogy a háborús állapotok közt nem lehet valamit megcsinálni, vagy nem lehet a már hozott törvényeket pontosan keresztülvinni; a munkásság pedig ezt az érvet elfogadja és megértően hallgat. Ilyenképpen a munkásság a háború alatt csakugyan közelebb áll gondolatban és érzésben a polgáriakhoz, mint a háború előtt. Ezt a közeledést nem zavarja a háború alatt semmi, tehát előreláthatólag még fokozódni fog.

Minden nyomtatvány és minden nyilvános beszéd ma ezt a célt szolgálja, de azért az elégedetlenek részéről való hallgatást nem szabad úgy magyarázni, mintha ennek a közeledésnek nem volnának ellenzői. Vannak és csak a nagy nyilvánosság előtt hallgatnak.

Bizonyos tehát, hogy minden külső jel dacára a német szociáldemokrata-pártban több árnyalat van. Az azonban, amit a Breszlai *Volkswacht*-nak egy hónapokkal ezelőtt megjelent cikkéből erre nézve tudunk, nem egészen precíz. Négy irányzat van csakugyan, de azért az a négy irányzat nem egészen úgy helyezkedik el, mint ahogyan azt Z. Löbe megírta. Különben ő maga újabban azt mondja, hogy annexionisták nincsenek is a pártban, pedig az ő első csoportosításában ezek is szerepelnek.

Löbe csoportosítása már most a következő volt:

1. Liebknecht csoportja, aki a *Reichstag*-ban ugyan maga van, de a pártban számosan tartanak vele olyanok, akiknek mindig nagy volt a befolyása. Ezek Berlingen kívül Hamburgban, Stuttgartban és a délnémet tartományokban laknak. Liebknechtnek az az álláspontja, hogy a háború előmozdítása a szocializmus elleni cselekvés és a szocializmus elveinek elárulása. Ezt az irányt a Bernben megjelenő *Tagwacht* és a svájci szociáldemokrata-párt támogatja. Különös súlyt az a körülmény ad ennek a támogatásnak, hogy Greulich Herman is Liebknecht véleményén van. Ennek az iránynak egy napilap áll ilyenképpen rendelkezésére és a svájci párt erkölcsi súlya. Az irodalmi harcban maga Greulich is állandóan résztvesz. Álláspontja a háborút illetőleg lényegében ugyanaz, mint a Liebknechté. Eszerint az internacionálé célja keletkezésétől kezdve, mely 1866-ba esik: a népek szolidaritása, a béke és a háború megszüntetése volt. Az első kongresszusokon is csak ezekre nézve volt egység. Az 1870-iki háború alkalmával Liebknechtnek és Bebelnek a magatartása és Considerant agitációja Franciaországban a háború ellen a nemzetközi

béke érdekében történt. Senki sem gondolt akkor más magatartásra és az a körülmény, hogy az általános várakozásnak annak idején a nevezett két német szocialista képviselő megfelelt, biztosította a német pártnak azt a rendkívüli befolyást, mellyel a nemzetközi munkásmozgalmában rendelkezett. Az Internacionálé időközben áttette székhelyét Amerikába, majd elaludt s újra feléledt, de feléledése után rögtön a nemzetközi béke érdekében agitált. Mert hogyan közeledhessék a német munkás a franciához és angolhoz, ha a német gyárossal együtt most fegyvert forgat abból a célból, hogy azokat megölje?

2. A második csoport a Haase-Bernstein-Kautsky csoport. Ezek azt mondják, hogy a szocialistáknak a háború melletti állásfoglalása tévedés és eltévelyedés és bizonyos, hogy a párt ezt az állásfoglalást a háború után el fogja ítélni. Ez a felfogás nem szavazza meg a hadi hiteleket, mert azt mondja, hogy evvel elvállalnák a háborúért való felelősséget. Ilyen képviselő 36 van ez idő szerint a Reichstagban. Ennyien szavaztak ugyanis augusztusban a szociáldemokrata-pártnak a Reichstag ülése előtt tartott értekezletén a hadi hitelek ellen. A Reichstag ülésén azonban ezek közül csak harminckét szocialista képviselő távozott a teremből, Liebknecht a hitel ellen szavazott s így három olyan szavazott a hadi hitelek mellett, akik a pártértekezleten ellene szavaztak. Így tehát ezt a frakciót ma még nem lehet egységesnek tekinteni.

3. A szociáldemokrata-párt többsége a háború érdekében kért hiteleket az első naptól kezdve megszavazta és bár nyilatkozatot tett a ház ülésén, hogy a háborúért való felelősséget nem vállalja, de e nyilatkozat dacára magára vállalta tényeivel ezt a felelősséget. Ennek a frakciónak a felfogása a legismertebb. Azért van a háború mellett, mert amikor a háború már kitört, akkor már nem volt szabad azt kutatni, hogy ki kezdte a háborút, hanem mindenkinek kötelessége a haza védelme. A német nemzet és a német állam léte olyan nagy érték, hogy ezért a munkásoknak is meg kell halniuk.

4. Az annexionisták az a csoport, mely azt mondja, hogy bár védelmi háborúként indult ez a háború, de miután látni való, hogy Németország nem védheti meg magát könnyen a külföldről jövő támadásokkal szemben másképen, mint idegen területek elfoglalásával, tehát helyes, hogyha ezeket az e célból szükséges területeket elfoglalja. Ennek a felfogásnak híve ma nagyon sok olyan szocialista is, akiket nem is soroznak ide, hanem formailag a többséghez tartoznak. A nyílt annexionisták azt mondják, hogy miután a fejlődés iránya a nagy államok, tehát a kis nemzeteknek be kell látniuk, hogy előnyösebb gazdaságilag mindenkire nézve, ha nagy állam polgárává lesz. Ezért a kis nemzeteknek nyelvüket is, de függetlenségüket minden esetre fel kell áldozniuk. Ezek a fejlődés kérlelhetetlen törvényénél fogva helyeslik az annexiókat. A kis nemzeteknek persze mindegy, hogy milyen indokolással helyesli a német szociáldemokrácia az annexiót, mert ha Belgium megszűnik, akkor a belgáknak mindegy lehet az, hogy őket csak azért anektálták, mert a nyugat elleni védekezés szempontjából van szüksége Németországnak erre a területre, vagy pedig azért anektálják-e, mert mint mások mondják:

Németországnak eddig is csak két igazi tengeri kikötője volt: Hamburg és Antwerpen. Ezek szerint Németország az elfoglalással most formailag befejezi az eddigi fejlődést. Hogy ehhez a tőle nyugatra eső területeket is el kell foglalnia, az természetes.

II.

A szociáldemokrata-párt keretén belül érvényesülő irányzatok közül íme kettő feltétlenül a polgári osztályokhoz húz. A többség és az annexionisták. Ezek alkotják jelenleg a párt vezetőségeinek tekintélyes többségét. Támogatóik legfőképpen a szakszervezeti mozgalom embereiből rekrutálódnak, akiknek az állásfoglalása a háború elején állítólag nagy hatással volt a párt állásfoglalására.

Köztudomású, mert hiszen a magyar lapok is hozták az, hogy a német szocialista-párt az utolsó pillanatig küzdött a háború ellen. Ellenben akkor, mikor kitört, belenyugodott a megváltozhatatlanba. A szakszervezetek központi vezetősége evvel szemben hivatalos lapjában egyenesen agítált a háború mellett, mikor ezt írta: „A magasabb egység, a nemzeti érdek az a kötetlék, mely összeköt. Ez az egység követeli, hogy feltétlenül odaadjuk magunkat a küzdő hazának, követeli továbbá az egész nép legmesszebbmenő szolidaritását és önzetlen előmozdítását mindannak, ami erősíti saját nemzetünk ellenálló- és önfentartási erejét.” Amikor pedig azt tapasztalta a szakszervezetek vezetősége, hogy a német munkásság körében olyan mozgalom keletkezett, melynek célja volt a képviselőkre olyan irányban hatni, hogy ne szavazzák meg a további hádi hiteleket, akkor a *Generalkommission der Gewerkschaften* a szakszervezetek azon alkalmazottai ellen, kik e mozgalomban résztvettek, azt a kijelentést tette, hogy visszaélnék azzal a tisztséggel, melyet betöltenek, mert azt a hitet iparkodnak kelteni, mintha maga a szakszervezet is az ő véleményükön volna. Kétségtelen, hogy ennyire a párt a háború mellett saját tagjaival szemben nem exponálta magát, sőt köztudomású, hogy a központi pártlap és a pártvezetőség többségének a véleménye épen nem azonos a párt képviselő tagjaiéval és a központi pártvezetőség mégis hallgat. De ebből nem az következik, hogy a német szocialista-párt és a szakszervezetek központi vezetősége közt lényeges felfogásbeli különbség uralkodik, hanem csak az, hogy a pártban meglévő jelentékeny ellenzéki kisebbség a szakszervezetek vezetőségében hiányzik. A kormány is elismerte, hogy a szakszervezetek jelentékenyen támogatták a kormány és hatóságok működését. Ez kiténik azokból a határozatokból is, melyeket e tárgyban a szakszervezetek a háborúra való vonatkozásban hoztak. Ilyenek:

a) A szakszervezetek a háború kitörésekor elhatározták, hogy a bérmozgalmakat beszüntetik és a háború egész tartama alatt ilyeneket nem indítanak. Ezt a határozatot a radikális szocialista frakció emberei a szakszervezetek vezetőinek szemére vetik és utalnak az angol szakszervezetekre, melyek a háború alatt ismételtelen rendeztek sztrájkot. Utalnak arra, hogy ez az osztályharcnak feladása.

b) A munkanélküliekké váltak ellátását a szakszervezetek a

háború elején azonnal átvették s ezzel a hatóságokat nemcsak nagy munkától, de rendkívüli költségtől is megkímélték.

c) A polgáriakkal együtt háborús egyesületeket létesítettek a háború okozta nehézségek elhárítására.

d) A szakszervezetek pénzüket minden más tekintetben is a háborús célokra használták fel s így a munkásközvéleményre a háború érdekében hatottak.

Sokan vannak, akik azt mondják, hogy a szakszervezeteknek és a pártnak közeli viszonya nem vált be, mert a szakszervezetek tisztán munkásérdekeket és célokat tartanak csak szem előtt, holott a pártnak, ha igazán szocialista-párt akar lenni, nem szabad csak azt néznie, hogy mi a munkások pillanatnyi érdeke. Különbösen is a szakszervezetek vezetőit sokan azzal vádolják, hogy elbürokratásodtak és elpolgáriasodtak és saját pozíciójuk védelmére gondoltak csupán, mikor a munkásnemzetköziséggel kellett volna törődniök.

Ennélfogva a német munkás közvélemény előtt nagyon elhomályosult a háború tulajdonképeni jellege, melyet nem lehet elintézni sokak véleménye szerint azzal a kijelentéssel, hogy a világháború gazdasági háború és nem kabinet- vagy dinasztikus háború. Mert az a körülmény, hogy megállapítják vagy csak mondják, hogy gazdasági háború, még nem döntötte el azt a kérdést, hogy kinek az érdekében folyik.

III.

Ilyen nagyjában annak a német szocialista-pártnak a keresztmetszete, melynek egyik életnyilvánulása az a könyv, melyet fentebb említettünk. A könyvről megjelent szocialista bírálatokon látszik, hogy a hivatalos szájkosáron kívül a párt külön szájkosarát is viselik. Ennek oka pedig az, hogy a könyvet annak a szellemnek megnyilvánulásként fogják fel, mely azt akarja, hogy a háború után a szocialista-párt szűnjék meg az osztályharc alapján állani. Ez a könyv tulajdonképen igenlő felelet arra a kérdésre, hogy a munkásozstály és a polgári osztály közötti együttműködés lehetséges-e. Épen ez az, amitől azok félnek, akik az elvi alapot megőrizni óhajtják. Ezek azt vallják, hogy az együttműködésnél mindig a gyengébbnek kell deférálni. Mások félnek a német munkásságnak attól a hajlandóságától, melynél fogva mindig alárendeli magát valaminek vagy valakinek. Az előttünk fekvő könyvben ezt a tulajdonságot szintén tárgyalják, még pedig szocialista részről is előnyös tulajdonságnak tüntetve azt fel. Heinemann Hugo: *Vom Arbeiterrecht nach dem Kriege* című cikkében azt mondja, hogy a munkásoknak szolidaritás iránti érzékét mindig ostorozták a háború előtt, mint a hatalmasoknak kellemetlent, most pedig kiténik, hogy ez a közösségben való felolvasás, ez az alávetés milyen előnyös és szociális tulajdonság. (115. s köv. 1.)

Troeltsch Ernő titkos tanácsos, berlini egyetemi tanár is kiemeli azt, hogy a szocialista-párt milyen hasznos munkát végzett azzal, hogy a tömegeket szervezte és fegyelemre nevelte és szoktatta. Ezért a jövőben is számolni kell a szocialista-pártnal, mely ilyen jó szolgálatokat tett. De épen ezek a dicséretes erősítik az ellenzékieknek érveit az egész régi rendszer ellen. (167. s köv. 1.)

Másrészről a kisebbségben levők félnek a háborúnak azon következményétől is, melyet Thimme, a könyv társszerkesztője ekként fejez ki: a harctéren levők közvetlen összeköttetésbe léptek az állammal s így az ő államérzelmük okvetlenül nagyon megerősödött. A harctéren való együttműködés közben megtanulták azt, hogy az előljárával miképpen kell összeütközés nélkül együttműködni. De megtanulták azt is, hogy vannak lehetőségek és lehetetlenségek. Thimme szerint tehát a szociáldemokrácia munkája ezeknél az okoknál fogva inkább fog a jövőben a lehetőségek, a realitások terén mozogni. Szerinte a könyv maga is csak arra való, hogy erre tanítsa meg a munkásság vezetőit. (230., 231. l.) Ez azonban, mondja tovább, nem zárja ki az egyes érvényesülését, ami viszont az erős kormányt is megköveteli, mert mi azt a szabad német népállamot akarjuk, mely a német nép géniuszának megfelel, s nem a francia vagy angol demokráciát. (226. l.)

A szocialista kisebbségnek ez aggodalmait a könyv inkább fokozni alkalmas, mint elhárítani, mert a polgári tudósok majdnem kivétel nélkül hangoztatják, hogy a háborúnak természetszerű következménye lesz, hogy a munkásság és polgárság jobban meg fogja egymást érteni. Ezt hangsúlyozza Tönnies kiéli egyetemi tanár is, aki a jövő szociálpolitikáját tárgyalja. (147. s köv. l.) Ez az aggodalom a kisebbség véleménye szerint annál jogosultabb, mert Németországban tisztában vannak azzal, hogy a legelhatározóbb győzelem esetén sem lehet az állami háztartás egyensúlyát másképpen fentartani, mint újabb állami egyedáruságok behozatalával. Ezeknek behozatala pedig azt jelenti, hogy az állam rendkívül nagyszámú munkásnak lesz munkáltatója. Az állam mint munkáltató pedig könnyen igénybe veszi az állami hatalmat is a munkásokkal szemben, s akkor a munkások politikai joga sem használ.

E könyvben a kérdésnek ezt a részét azonban nem tárgyalja senki. Jaffé Edgar ugyan ez alatt a cím alatt írta cikkét: *Die Vertretung der Arbeiterinteressen im neuen Deutschland*, de azért inkább arról szól, hogy bizonyos iparágakat az állami jövedelmek fokozása céljából állami egyedárusággá kell majd tenni. Miután pedig az állami üzemekben nem lehet a sztrájkjogot elismerni (110. l.) tehát másképpen kell majd ezekben a munkások jogviszonyának alakulnia. E célból azt hiszi, hogy a munkások választottjai befolyjanak az üzemek vezetésébe. Vagyis valami törvényes bizalmiférfi rendszert ajánl megoldásul. (112. l.)

Miután az államnak jövedelmeit egymagukban az egyedáruságok azonban nem fogják biztosíthatni, tehát szükséges lesz a Jaffé véleménye szerint közvetett adók nagymérvű emelése is. Igaz, hogy ennek ellenében azt is mondja, hogy az államra minden polgárnak egyenlő beleszólást kell biztosítani, de ugyané könyvben Anschütz Gerhard titkos tanácsos, berlini egyetemi tanár azt fejtegeti, hogy a legerősebb állami hatalomnak, a katonaságnak ezentúl is egy kézben kell lennie. Egyúttal pedig annak a véleményének ad kifejezést, hogy a németeknek a jövőben még sokkal erősebbeknek kell lenniök, mint eddig. (44., 45. l.) A békelétszámot tetemesen emelni kell és

minden alkalmas férfit ki kell a katonai szolgálatra képezni. Épen így hangsúlyozza, hogy új flottaprogramra van szükség. A szociálpolitikának a katonai célok szolgálatában kell állania. Ezek után aztán kevés jelentősége van annak a kijelentésnek, mely azt mondja, hogy a császárnak a birodalom hatalomviselőjévé kell ugyan lennie, de felelős minisztériumnak kell kormányoznia és a császárságnak demokratikus alapot kell adni. (47., 51. 1.)

Oncken heidelbergi tanár cikke: *Die Deutschen auf dem Wege zur einigen und freien Nation* is azt fejtegeti, hogy a háború által az egész német nemzet olyan egységgé lett, melyet az osztályharcok többé el nem választhatnak. Ezért annak a reményének ad kifejezést, amit homályosan Jaffé is mond, hogy szakítania kell a szocializmus eszméinek első hirdetőivel, mert ezek és eszméik a német nemzeti államot megelőző korban gyökereznek. (4. 1.) Egyúttal megállapítja, hogy ez részben meg is történt (5. 1.) s a szociáldemokrácia el is távolodott Marxtól. Évvel szemben aztán az a Lassalletől vett idézet, mely szerint az állam arra való, hogy az egyest olyan műveltségre, hatalomra és szabadságra nevelje, melyet különben el nem érhetne (7. 1.), nem igen illik a cikk szelleméhez. Nyilvánvaló ugyanis, hogy Lassalle és Oncken felfogása e kérdésben nem egyezik. Amit ő is érez s ezért mondja, hogy mindenütt ott, ahol a német és porosz állam struktúrája túlságos szorosan van a társadalom osztályszerű felépítésével összekötve, ott át kell építeni. (11. 1.) Erre nézve persze semmiféle garanciát nem említ.

Meinecke Frigyes titkos tanácsos, berlini egyetemi tanár megállapítja, hogy a szociáldemokrata-párt nemzetközi és pacifista párt, mely a hatalmi politikát elítéli, de mégis akkor, mikor az összeütközés a külső hatalmakkal bekövetkezett, legyőzte a nemzeti ideál a nemzetközit. (22. 1.) O a maga részéről azt a nézetét fejezi ki, hogy nemcsak monarchiák, hanem népek is viselhetnek és fognak is egymással szemben háborút viselni. (24., 25.1.) Azután Belgium annektlásának módját fejtegeti. (29. 1.)

IV.

A szocialista Noske Gusztáv: *Der Krieg und die Sozialdemokratie* című cikkben azt fejtegeti, hogy a szocialista-pártnak sohasem volt elvi álláspontja a költségvetés és a honvédelem költségeinek elvetése, hanem ellenkezőleg az a programja, hogy az egész nép bevonassék a hadseregbe és a hadsereg néphadsereg legyen. (13. 1.) A német szociáldemokraták mindig ellenezték a nemzetközi szocialista kongresszusokon a túlhajtott nemzetköziséget és ma az önkéntesek közt számos szocialista is van a hadseregben. (15. 1.) A német szocialista lapok legnagyobb része feladatának ismerte a jelen háború jogosságát hirdetni. (17. 1.) Az ellenségeknek az a célja, hogy Németországot megcsonkítsák, a német munkásságot nagyon súlyosan érné, ezért kell küzdenie Németország épségéért. (19. 1.) Annak a reményének és meggyőződésének ad kifejezést, hogy a munkások a lövészárokból nem fogják magukkal hozni az előzetes alattvalói alázatosságot. (20. 1.)

Winnig Ágost: *Der Krieg und die Arbeiter-Internationale* címen azt fejtegeti, hogy a munkások nemzetközisége is olyan, mint a többi nemzetköziség, mely az összeköttetésekből és érdekekből tevődik össze. (32. 1.) Ő is hangsúlyozza, hogy minden olyan tervnek mindig ellenállottak a német szocialisták, melynek az volt a célja, hogy a szocialisták megtagadják a katonai szolgálatot. (35. 1.) A tömeg érzi, hogy a nemzet és ennek szervezett kifejezése: az állam sorsa, az ő sorsa is. (37. 1.) Scheidemann Fülöp ugyanezt a kérdést tárgyalja és azt bizonyítja, hogy a szocialisták mindig készeknek nyilatkoztak a megtámadott haza védelmére. (62., 63. 1.) Légien Károly a szakszervezetekről ír.

Zimmermann Waldemar magántanár, tehát polgári tudós a jövő gazdasági életnek egyes vonatkozásait, Lensch Pál pedig a jövő állami gazdasági életet és azokat az iparágakat tárgyalja, melyek előreláthatólag egyedárúságokká lesznek. Azután szó van még a jövő szociálpolitikájáról, a munkanélküliségről és a jövő iskolájáról.

V.

A cikkekről véleményt mondani nem lehetett szándékunk. Nem a cikkekről van szó, mikor erről a könyvről beszélünk, hanem arról a jelenségről, hogy a német szakszervezetek legfőbb embere egy polgári tudóssal kiadott egy könyvet, melynek célja illusztrálni azt, hogy a szocialisták és polgáriak együttműködése, melyet eddig mindkét oldalról perhorreszkáltak, lehetséges. Miután a könyv közös munka eredménye, azt kell feltennünk, hogy a polgáriakkal való együttműködést üdvösnek is tartják. Hogy ez együttműködés lehetővé tétele céljából miért kellett azonban csak a szocialistáknak engedményeket tenni, ezt nem lehet másképpen magyarázni, mint avval, hogy a szocialisták a jövőben való praktikus munkát többre becsülik, mint a szigorú elvi álláspontot és ezért hajlandók engedményekre is. Vajjon ez nem fogja-e maga után vonni azt, amit már is látni vélnek egyesek, hogy t. i. a szakszervezetek és a párt együttműködése meg fog szünni és hogy a jövőben két szocialistapárt lesz Németországban, azt a jövő fogja megmutatni. Bizonyos az, hogy a németországi pártlapok szerkesztőségei közül alig fogadta valamelyik barátságosan ezt a könyvet és azt az irányt, mely benne érvényesül.

Balkányi Béla: *A többtermelés és a belső piac*

A *Husadik Század* augusztusi számában közli Vágó József választát Dániel Arnoldnak tanulmányára a közép európai vámunióról. Dániel azt az álláspontot foglalta el — és ezt próbálja fentartani Vágó érvelésével szemben is — hogy a közép európai országok vámuniója nagyban előmozdítaná Magyarország mezőgazdasági termelését és olyan nagy tömeg mezőgazdasági terménynek az elhelyezését tenné lehetővé, hogy ezáltal azokat is többtermelésre buzdítaná, akik idáig az esetleg bekövetkező árdepressziótól félve nem igyekeztek termelésüket lényegesen emelni. Vágó ellenben arra hivatkozik, hogy a monarchia már ma is

import terület számos fontos mezőgazdasági terményben s amennyiben a többtermelésre irányuló törekvés megvolna, úgy gazdáinknak módjukban állana már ma is az eddigénél jelentékenyen több terményt a monarchia piacán elhelyezni. Ezenkívül a jövőben a belső fogyasztásnak lényeges emelkedése várható, *a)* a természetes népszaporulat, *b)* a nép vásárló erejének a fokozódása, *c)* a háborús készletek gyűjtése és *d)* a nagyobb takarmányszükséglet folytán, ami a háború alatt megcsappant állatállománynak, különösen a sertésállománynak regenerálására lesz múlhatatlanul szükséges.

Azok között a gazdasági problémák között, amelyeket a háború felvetett, ránk nézve talán éppen ez a legfontosabb. Ezért óhajtanám a különben már jól megvilágított ügyszöveghez még a magam szerény megjegyzéseit is megtenni. Ezek főképpen két kérdésre vonatkoznak: Az első lényeges kérdés, hogy a monarchia belső fogyasztásának a növekedése valóban olyan csekély jelentőségű-e, amire egy nagymérvű mezőgazdasági többtermelési politikát nem lehet alapítani? Tehát okvetlen szükségünk van-e rá, hogy mezőgazdasági termelésünk számára Magyarország és Ausztria piacán kívül még Németországnak a mezőgazdasági fogyasztását is biztosítsuk?

Második kérdés, hogy a piactágítás magában véve elegendő hatalmas mozgatóerő-e arra, hogy a termelés növekedése tényleg bekövetkezzék? Avagy nem érvényesülnének-e a vámunió következtében olyan hatások, amelyek más szempontból hátráltatják a mezőgazdasági termelést?

Kerek számban félmillióval növekedik évente a monarchia lakossága. Ez a termelésnek évi 1%-os növelését tenné szükségessé. A szükséglet azonban tényleg nem ebben az arányban emelkedik. Amint iparunk fejlődik és városaink az átlagosnál gyorsabban fejlődnek, úgy tér át a lakosság mindinkább a nagyobb tej, hús, vaj, tojás és zöldségfélék fogyasztására. A szükséglet a mezőgazdaság nagyobb munkaigényű termékei iránt nem a lakosság szaporodásának az arányában, hanem annál sokkal gyorsabban emelkedik. Ha most már a primitív módon, főképpen növényi eredetű anyagokkal táplálkozó embereknek és a városi inkább állati táplálékhoz szokott embereknek a szükségletét hasonlítjuk össze, úgy látjuk, hogy az utóbbinak az ellátásához nagyobb földdarab szükséges, vagy legalább is ugyanazon földdarabnak sokkal intenzívebb megművelése. A növényi szénhidrát, zsiradék és fehérje, midőn az állati testben hússá vagy zsírrá alakult át, akkor jelentékeny részét elveszti kalorikus értékének. Az állati testen keresztül feldolgozott növényi nyersanyagokból közvetett úton az embernek lényegesen többet kell elfogyasztania, mint ha közvetlenül növényi táplálékot venne magába.

Egy hattagú családnak az évi tejfogyasztását 1100 literre tehetjük; ez a mennyiség egy tehén évi produkciójának felét teszi ki. Egy tehén eltartására két hold földet számítva, egy hold föld szükséges pusztán a család tejszükségletének kielégítésére. Ennek az 1100 liter tejnek a kalorikus értéke lényegesen kisebb, mint annak a 7—8 mm. búzának, vagy annak a 80 mm. burgonyának, vagy 150 mm. cukorrépának, amelyik azon egy hold földből nyerhető.

Ha a napi tejfogyasztás országos átlagban napi $\frac{1}{3}$ literről, amennyire ma a statisztikusok becsülik, minálunk is úgy mint a németeknél $\frac{1}{2}$ literre emelkednék, úgy ez a haladás, ami egészségügyi szempontból alig megbecsülhető volna, fejenként és évenként 60 liter, Magyarország lakosságára átszámítva 1200 millió literrel nagyobb tejszükségletet okozna. Ennek a mennyiségnek a produkálására egy millió kat. hold volna szükséges. Íme csak egy tételnél a tejnél, csak a magyarországi fogyasztásnak az emelkedése, ami a városiasodásnak következménye, már a megművelt terület egy jelentékeny részét venné el más művelési ágaktól. De ugyan ilyen hatása lesz az ausztriai fogyasztás emelkedésének is, amennyiben akár a tejszükségletüket fogják közvetlenül szomszédos magyarországi vármegyékből beszerezni, akár gabonatermelésre használt saját földjeiket használják a fejős tehének takarmányának előállítására, már ez is lényeges befolyással van a nagyobb keresletre a magyarországi mezőgazdasági termékek iránt.

A tejtermelésen kívül azonban a városias életmód még egyéb olyan igényeket támaszt, amelyek nagymennyiségű földet vonnak el a rendes gabonatermelés elől. Ilyen első sorban a húszükségletnek a növekedése. Egy szarvasmarhát, amely sovány állapotjában mintegy 500 kg. élősúlyú, hat hónapi hizlalás alatt 650 kg.-ra lehet hizlalni. A takarmányszükséglet ehhez mintegy 10 mm. széna, 50 mm. takarmányrépa és 6—7 mm. korpa, tengeri vagy egyéb abrak takarmány. Minden kilogramm élősúlyszaporulat kerül 7 kg. szénába, 30 kg. répába és 4—5 kg. abrak takarmányba. E súlyszaporulat még nem mind felhasználható hús. Egy kg. vágó súlyhoz circa 10 kg. széna, 40 kg. répa és 6—7 kg. abrak szükséges. Az átlagos húsfogyasztás a monarchiában ca 30 kg. Minden kilogramm fogyasztás emelés tehát mintegy 5 millió métermazsa széna, 20 millió mm. répa és vagy 3 millió mm. abrak (takarmány gabona, korpa) fogyasztástöbbletet jelent. Ennek a takarmányanyagnak az előállítására is legalább $\frac{1}{2}$ millió hold föld szükséges. Könnyű kiszámítani, hogy ha a monarchia fejenkénti fogyasztása 30 kilogrammról a németországi 45 kg. nivóra emelkednék, hány millió hold földdel kellene többet használni a belső fogyasztás kielégítésére, dacára annak, hogy a 15 kilogrammos húsfogyasztási többlet nem csökkentené lényeges mértékben a kenyérgabonaszükségletet. Ugyanezt a számítást lehetne elvégezni a tojásnál is. Egyedül a zöldségfélék képeznek kivételt, a városi lakosság által nagyobb tömegben fogyasztott élelmiszerek közt, amelyekből ugyanannyi kalorikus érték kisebb területen állítható elő, mint a gabonaneműekből, azonban ez is csak sokszorta nagyobb emberi munkaerő felhasználásával.

A városi élet terjedése nagy mértékben növeli az ország belső fogyasztását az itt termő mezőgazdasági cikkekből. A városi lakosság nagyobb szükséglete oly mérvű keresletet jelent az élelmiszerek piacán, hogy emellett a kivitel már igen sokat veszít mindenek előtt való jelentőségéből. Ha Magyarország és Ausztria termőföldjéből nagyobb részt foglal el az a terület, ami a fejős tehének, hizó marhák, sertések takarmányának előállítására, a zöldségfélék ter-

melésére szükséges, akkor már a gabonatermelésre visszamaradó földön sokkal intenzívebb kultúrát kell folytatni, hogy az a különben is számszerint gyarapodó lakosság számára elegendő gabonát termeljen. Ennek a gabonának is nagyobb részét használják fel ezután közvetlenül (takarmány gabona) vagy közvetve, mint malomipari mellékterméket (korpa, takarmányliszt) az állatok élelmezésére. így az ipari fejlődés rohamos mértékben növeli a szükségletet mezőgazdasági cikkek iránt és a gabonatermelésnek is intenzívebb fokozását teszi szükségessé oly módon, hogy egy holdról a mostaninál sokkal nagyobb termések legyenek nyerhetők.

Az általános jellegű okokon kívül (industrializálódás) egy másik speciális ok, amire Vágó József nagyobb nyomatékkal mutatott rá, amiért éppen a legközelebbi években Magyarországnak rendkívül nagy szükséglete lesz gabonában és takarmányneműben, a depekorráció. Ennek a jelentőségét Dániel Arnold lekicsinyli, amidőn azt gyorsan pótolható átmeneti jelenségnek tartja, sőt még azt is feltételezi, hogy a megcsökkenett szarvasmarha-létszám folytán a takarmány-szükséglet kisebb lesz. Ezzel szemben könnyű kiszámítani, hogy 4—5 millió darab, átlagosan csak 350 vagy 400 kg. élősúlyú marhának, tehát mintegy 16 millió mm. élősúlynak a pótlására valami 100 millió mm. széna és még 30—40 millió mm. abrak-takarmányra, vagy ezekkel egyenlő értékű más takarmányra volna szükség. Ennek a tömegnek az előállítására ismét vagy 10 millió hold földet vesz igénybe, ha ezt a szükségletet öt évre osztjuk el, akkor is évente 2 millió hold föld termése szükséges, hogy ez alatt az idő alatt csakis a háború előtti állapotot állítjuk vissza. De még más területek is szükségesek a felhasználandó takarmánytermeléshez a loállomány helyreállítására. Ekkor még nem számítottuk, hogy az iparosodás következményeképpen nemcsak a háború előtti állatállományt kell teljesen visszaállítani, hanem annak igen lényeges növelésére is van szükség. Vágó emellett jogosan hivatkozik még arra is, hogy a háború következményeként hihetőleg nagyobb háborús készleteket fogunk felhalmozni. Ez ismét emelőleg hat az élelmiszerkeresletre. Ennek a jelentőségét sem lehet lekicsinyelni, amennyiben itt nemcsak gabona, takarmány, ipari nyersanyagkészletről lehet szó, hanem arról is, hogy kívánatos lesz a mostaninál sokkal nagyobb sertésállománynak a fentartása, ami a legbiztosabb eleven élelmiszertartalék egy ellenségektől körülvett országban, amint azt Németország példája mutatta meg nekünk legjobban.

A felhozott példák szerintünk nem hagynak kétséget aziránt, hogy Magyarország mezőgazdasági termelése még igen nagy mértékben fokozható akkor is, ha főfogyasztási piaca az iparilag fejlődő Magyarország és Ausztria marad. Nem jelenti ez a megállapítás természetesen azt, hogy az exportot ezután figyelembe se vegyük, hogy ne igekezünk főkiviteli cikkeinkből, tojásból, sörárpából, cukorból, fából, elsőrangú szarvasmarhából, sertésből, baromfiból, borból, gyümölcsből minél nagyobb mennyiséget külföldre kivinni, hogy a németországi piacot, mely ezen cikkek nagy része számára elsősorban jön figyelembe, elhanyagoljuk. Míhelyt a mi termelésünk ezen cikkek

valamelyikéből fölöslegben van, akkor megtalálja a kivitel útját vámunió nélkül is, még akkor is, ha nem biztosítunk számára egyebet, mint a legnagyobb kedvezményes elbánást és elhárítjuk azokat az akadályokat, amelyek vagy túlzásba vitt állategészségügyi korlátozások, vagy pedig a mihozzánk bejövő nyersanyagok (takarmányok) magas vámjai következtében a kivittelt nehezítik. (Behozatali jegyrendszer vagy kikészítési eljárás útján történhetik az orvoslás.)

Arra a kérdésre, hogy a piactágítás magában véve képes-e a termelésnek nagyobb mérvű kiterjesztését előidézni, elég világos válasz a magyar mezőgazdaságnak sajnálatos stagnálása az 1906-iki vámemelés óta. Nyitva van számunkra Magyarország és Ausztria egyre növekvő jelentőségű piaca. Az árak nemcsak a vámemelés teljes összegével emelkedtek, hanem még ezen felül is a világpiacon árnívó emelkedése következtében. Azonban sem a nagyobb kereslet, sem a magasabb árak nem tudtak erősebb ösztönzést adni a termelés fokozására. Ez a feltűnő jelenség a mezőgazdasági üzem sajátos természetében találja meg a magyarázatát.

Ahhoz, hogy a termelést fokozzuk, többféle tényezőnek az igénybevétele szükséges. Többet termelni annyit jelent, mint mélyebben szántani, a talajt többszöri és gondosabb megművelésben részesíteni, több állatot tartani és annak a trágyáját a mezőre kihordani, több műtrágyát használni, bővebben termő növényféléseket termelni és bőven termő magvakat használni, végül eddig meg nem munkált földeket művelés alá venni.

Mind ez úgy tűnik fel, mint egy egészen új vállalkozás a gazda eddigi megszokott termelési módjával szemben. Neki új állatot, több új gépet, vetőmagot, műtrágyát kell beszerezni, szakemberek véleményét kikérni, több munkaerőt alkalmazni. Ehhez az új vállalkozáshoz nagy tőke, tudás, munkaerő és mindenek előtt vállalkozási kedv kell. Itt volt most már az óriási tévedés azoknál, akik azt hitték, hogy az áraknak néhány koronával való emelése, vagy a keresletnek néhány millió mm-val való növekedése azonnal meg fogja hozni a tőkét, a munkaerőt, a tudást és a vállalkozási kedvet a többtermeléshez. Ha az árak mm-ként 4 koronával emelkednek, az első sorban hasznára válik annak a termelőnek, aki tovább is a régi módon termel. Ezek minden fáradtság és munka nélkül jutnak jövedelemtöbbletbe. Azonban a többtermelésre, ami a fent elmondottak értelmében egy új vállalkozás, az árnívónak általános emelkedése és a nagyobb kereslet még mindig nem elég hatásos buzdítás. Ugyanez áll a még eddig nem termő földeknek a megjavítására is. Ha egy földbirtokot 100 ezer korona befektetéssel lehet oly módon megjavítani, hogy az évente 5 ezer koronával nagyobb termést hozzon, úgy erre a befektetésre még nem sok gazda fogja magát elhatározni. De még akkor sem szánja el magát mindegyik gazda a talaj megjavítására (alag csövezés, fásítás stb.) ha a termés nem 5 ezer, hanem 6 ezer koronáért lesz értékesíthető. Hiába lesz egy nagy kiterjedésű birodalomnak egész termelése 20%-kal drágább, még nem bizonyos, hogy az egyes gazda elhatározza magát egy 100 ezer koronás befektetésre, dacára hogy a várható jövedelme nem 5, hanem 6 ezer koronát fog

kitenni. Hiába van nagyobb kereslet egy ország mezőgazdasági termékei iránt, akár a külföldi behozatal megnehezítése, akár az exportnak áldozatok árán való előmozdítása útján is, hiába emelkednek az árak 20%-kal magasabbra, még nem bizonyos, hogy az egyes gazda, akinek a többtermelés egy új befektetés, amihez bankhitel kell, ami új kockázatot jelent számára, ami több fáradságot, utánanézést és szorgalmat kíván tőle, elszánja magát ilyen új vállalkozásra.

Ha ellenben az állam nem az összes termelőnek, tehát nem valamennyi régi módon termelőnek is, hanem csupán azoknak az üzemét kívánja rentabilisabbá tenni, akik valami módon tökéletesítették termelésük rendjét, tehát akik a többtermelést tulajdonképpen megcsinálják, akik az állami buzdításra egy új vállalkozásba kezdenek, akkor ennek közvetlen, gyakorlati hatása van. Ha a most felhozott példában említett földbirtokos az ő 100 ezer koronás befektetéséhez de csupán csak arra a célra, olcsó kölcsön, vagy több éves kamat-megtérítést kap, akkor ez neki közvetlen buzdítás arra, hogy többet termeljen, akár 5 ezer, akár 6 ezer koronáért tudja is a többtermelést adni. Ez magyarázza meg, hogy ott, ahol a földművelésügyi kormány a költségvetés szerény keretei között talált módot valamely termést fokozó eljárás támogatására, ott már aránylag csekély eszközökkel nagy eredményt tudott elérni. Ellenben egy 20 milliós nemzet fogyasztásának 400 millió koronás megrágitás, ami a vámemelésnek volt a következménye, alig volt befolyással a termelés fokozására.

Ez a megfontolás okozza, hogy kételkedve olvasom Dániel Arnoldnak azokat a fejtegetéseit, amelyekben ő a Németországgal való vámszövetségtől a magyar föld termésének nagymérvű megnövekedését várja. Szerintem ez ép olyan csalódás volna, mint ahogy csalódtunk benne, hogy az ausztriai és magyarországi fogyasztásnak biztosítása a saját termelésünk számára elegendő ösztönzés lesz arra, hogy az egész szükségletet magunk állítsuk elő. Nem a gazdák összebeszélése, vagy valami tervszerű agitáció a többtermelés ellen okozta, hogy a nekünk biztosított értékesítési alkalmakat nem tudtuk kihasználni, hanem az a körülmény, hogy a nagyobb piac és a magasabb árak, amelyek elsősorban a régi megszokott módon előállított termés magasabb áron való értékesítését teszik lehetővé, önmagukban még nem adnak elegendő buzdítást új, nagy kockázattal járó vállalkozásra, ami minden üzemjavítás, minden termésnövelés a mezőgazdaságban. Ennek a dolgozatnak szűk kerete nem engedi meg azon véleményünknek részletes kifejtését, hogy a földművelésügyi költségvetésnek a termelés előmozdítása céljából évi 40 millió koronával való dotálása hasonlíthatatlanul nagyobb mértékben fejlesztené Magyarország mezőgazdasági termelését, mint az agrárvámok, amelyek évi 400 millió terhet raknak a magyar fogyasztó vállaira.

Igyekeztem kimutatni azt, hogy a mezőgazdasági többtermelés érdeke egyáltalában nem teszi szükségessé, még csak nem is teszi nagyon kívánatosná számunkra a közép-európai vámszövetséget. Az eddigiekben azonban még egy olyan argumentum sem volt, amiből ennek a veszedelmes voltára lehetne következtetni. Valósággal úgy van, hogy a vámunió közvetlenül nem fokozza, de nem is hátráltat-

hatja mezőgazdasági termelésünket. Káros hatása ott kezdődik, amikor 1. megnehezíti kivitelünket a Németországon kívüli többi külföldre, 2. a magyarországi és ausztriai ipart lekonkurrálva, városaink és iparos lakosságunk vásárló képességét rontja és ezáltal mezőgazdaságunkat belső piacától fosztja meg.

Az 1. alatt említett veszedelemtől nincs okunk tartani. Nagyon kevés az a mezőgazdasági cikkünk, amelyet nem Németországba, hanem a többi külföldre viszünk ki. Ezeknek a kivitele sem nagy fontosságú probléma számunkra, legfeljebb cukor, maláta, komló az, aminek nagy exportterdekei vannak, de e tekintetben nagy politikai és hatalmi súlya a közép-európai országoknak, részben pedig monopolisztikus helyzetük a kivitel lehetőségét biztosítani fogja.

A 2. alatt említett aggály azonban teljes mértékben jogosult. Csodálatra méltó könnyedséggel teszi magát túl Dániel azon a veszedelmen, ami a magyar ipart a közép-európai vámszövetségben fenyegeti. Ő is felemlíti, hogy a mi gyárosunk drágán rendezkedik be, csak súlyos kamatra kap tőkét, azt is jó részben ki kell hiteleznie, szakmunkásai rosszak, egyszóval ismeri iparunknak minden gyermekbetegségét és még sem azt a megoldást ajánlja, hogy segítsük túl ezeken a nehézségeken, hanem egyszerre rá akarja zúdítani a sokkal előrehaladottabb német ipar versenyét. Ez az állásfoglalás annyival csodálatosabb, mert a mezőgazdasági többtermelést, sőt a jelenlegi termelési színvonalnak a megtartását is veszélyeztetné, ha ipari munkásaink Németországba vándorolnak, ha a tejfogyasztás, a húsfogyasztás, a tojás, a zöldségfogyasztás, a városi lakosság nyomorúsága következtében a mostani színvonalon is alul maradna. Visszaesés volna ez egy előrehaladottabb termelési rendből egy primitívebb termelési rendszerre, a hetvenes és a nyolcvanas évek termelési rendszerére, amikor még alig volt iparunk és városi lakosságunk, és búzát és tengerit exportáltunk Németországba. Hasonló volna termelésünk rendje a Balkán államokéhoz, amelyek megelégszenek a nyersanyagot exportáló és kész iparcikkeket importáló ország szerepével.

Ugyanaz a cél áll előttem is, ami Dániel előtt, a mezőgazdasági termelés fokozását tartom én is a mai Magyarország egyik legfontosabb problémájának. Vizsgálataimból azt a következtetést vonom le, hogy a monarchia belső fogyasztásának a növelése legalább olyan jelentőségű a megnagyobbodott termelés értékesítésére, mint a rendkívüli kiviteli lehetőség, amit a közép-európai vámszövetség nyújthat. Továbbá azt, hogy új piac megszerzése, éppen úgy mint a vámtételek felemelése, magában véve még nem elegendő mozgóerő a mezőgazdaságban a termelés fokozására, hanem ahhoz ezenkívül még az államnak közvetlen beavatkozására, gyakorlati többtermelési politikára van szükség. Végül a vámunió következtében városaink és iparos lakosságunk vásárló erejének csökkenése sokkal hátrányosabb hatással lehet terméseink értékesítésére, mint amilyen előny a bennünket rendkívüli, előnyös elbánásban részesítő német piac.

Dániel Arnold: Vámunió, mezőgazdaság és ipar

Balkányi Béla itt bevezetett cikkére és Vágó Józsefnek a *Huszadik Század* múlt számában *Vámunió és többtermelés* cím alatt megjelent fejtegetéseire a következő sorok keretében együttesen fogom megadni a választ; ami annál is inkább meg van okolva, mert a két cikk tartalmára nézve nagyon közel áll egymáshoz. Megnehezíti számomra a válaszadást az a körülmény, hogy úgy Vágó, mint Balkányi elhanyagolja a tárgyilagos vitának bizonyos elemi követelményeit, amelyeket ha figyelmen kívül hagyunk: a vita nem teljesítheti legfőbb feladatát, az eszmék tisztázását. E követelmények: 1. Hogy az ellenfél álláspontját, amely ellen az érvelés irányul, szabatosan, minden ferdeség nélkül kell visszaadni. 2. Hogy az ellenfél érveit vagy meg kell cáfolni, vagy el kell fogadni: de agyonhallgatni nem szabad azokat; és ha térbeli szempontok nem engednék meg, hogy az ellenfél minden egyes apró, mellékes argumentumával foglalkozzék a vitakozó: a lényegbeli nagy ellenérveket mindenestre el kell intéznie vagy megcáfoló, vagy elfogadó értelemben. Ha a vitakozó fél nem tartja be ezeket az elemi szabályokat: arra kényszeríti ellenfelét, hogy már megbeszélt dolgokat újra szóba hozzon: ami nyújtja a vitát és fárasztja az olvasónak a tárgy iránt való érdeklődését. Sajnos, úgy Vágó, mint Balkányi több ízben és komolyan vétettek a fent megjelölt elemi szabályok ellen, amire alkalomadtán rá fogok mutatni. Vagyok annyi tekintettel az olvasóra, hogy legalább is nem esik jól továbbfolytatnom a vitát abban a mederben, amelybe ellenfeleim vitatkozásmódja tereli. Ha mégis folytatom: ezt azért teszem, mert a tárgy nagy és időszerű fontossága rákényszerít; — rajta leszek egyébiránt, hogy elintézett szempontok megbeszélését lehetőleg korlátok közé szorítsam és a tárgy olyan oldalainak megvilágítására helyezem a súlyt, amelyek a vita eddigi folyamán többé-kevésbé homályban maradtak. Annál is inkább, mert a támadásokra jó részben azzal is válaszolok, hogy némely szempontot, amelyet eddig csak sematikusán érintettem, most szélesebb alapon fogok kifejteni; aminek következtében a jelen cikk terjedelme lényegesen nagyobb lesz, mint a *Huszadik Század* júliusi és augusztusi számaiban megjelent két jegyzeté.

*

Vágó és Balkányi a középeurópai vámunió ellen irányuló fejtegetéseikben többek között azt állítják, hogy 1. Magyarország mezőgazdasági termelését nem lehet valami különös nagy mértékben növelni; 2. ha el is érhetünk idővel mezőgazdaságunkban egy bizonyos termés-többletet: ennek teljesen elegendő vámmal védett belső piacot fog szolgáltatni Ausztria és Magyarország egyre nagyobbodó fogyasztása: tehát már ez okból sem jelent különös előnyt, ha a monarchia belpiacán kívül Németországot is megkapjuk, mint belpiacot, mezőgazdaságunk számára.

Lássuk először ezt a két pontot.

I. Milyen arányban lehet növelni a magyar föld termését?

Magyarország földművelésének mai elmaradottsága — amint e sorok írója már több alkalommal rámutatott — az ország természeti viszonyaival függ össze. Éghajlatunk szárazságra hajlik és ez a körülmény nagy nehézségeket gördít az intenzívebb földművelés útjába, oly nehézségeket, amelyekkel régebben a földművelés tudománya egyáltalán nem tudott megbirkózni. A XVII. század végéig az ország földjének túlnyomó részén egyáltalán nem lehetett egyebet folytatni, mint legelőgazdaságot: ennél intenzívebb termelésre a földművelés tudománya abban az időben még nem nyújtott módot. Es még a XVIII. században s a XIX. század elején is aránylag kevés, s emellett extenzív volt a földművelés. Csak a XIX. század második felében indult meg a legelőgazdaság háttérbeszorulása és mezőgazdaságunk átalakulása azzá az extenzív szemtermeléssé, amelynek ma is ismerjük.

Az extenzív szemtermelő üzemnek ez a nálunk végbement kialakulása időben teljesen egybeesett Németország mezőgazdasági átalakulásával, amely az intenzív szántóföldi üzem irányában történt. És megállapíthatjuk, hogy a nálunk végbement földművelésbeli átalakulás nem is volt egyéb, mint a Németországban végbemenő átalakulás gyöngye folytatása. A mi gazdáink nem igen tettek egyebet, mint hogy abból, amit a földművelés tudománya Németországban produkált, felhasználták mindazt, amit a magyar viszonyok között használni lehetett. Magyarország éghajlati viszonyai nehezebbek lévén, mint a miénknél nedvesebb német éghajlat viszonyai: természetes, hogy a földművelés tudományának ugyanazon színvonala, amely Németországban már virágzó intenzív földművelést tett lehetővé: minálunk még csak egy elmaradottabb extenzív szemtermelő gazdálkodást engedett meg. Amely gazdálkodás azonban élénken visszatükrözi a német hatást, amely alatt keletkezett. Lényegileg a mai magyar földművelő rendszer alig egyéb, mint alacsonyabbrendű német földművelés (amint egész mai kultúránk is alig más, mint alacsonyabbrendű német kultúra).

De időközben (kb. 10—15 év óta) a földművelés tudománya a világ különböző országaiban túljutott azon a színvonalon, amely a mai német földművelést jellemzi és létrehozott új termelőmódokat, amelyeket a mi éghajlatunk alatt is igen nagy eredménnyel lehet alkalmazni, amint ez kiderült a legutóbbi években. A legmodernebb okszerű talajműveléssel Pétzy-Popovits Emil háromszorakkora gabona-terméseket, Fechtig Irare báró négyszerakkora takarmányrépa- és burgonyaterméseket produkált egy hold földön, mint amilyeneket ma nálunk aratni szoktak; modern okszerű kukoricaműveléssel bácskai kiscigárdák $2\frac{1}{2}$ -szer, 3-szor annyi kukoricát termeltek, mint amennyit a Bácskában aratnak; más délvideki földművesek Demcsinszki-féle feltöltő gabonaműveléssel $2—2\frac{1}{2}$ -szeres búzaterméseket hoztak ki a földből stb. stb. Látva ezeket a kézzelfogható eredményeket: nem mondunk sokat azzal, hogy a ma rendelkezésünkre álló technikai eszközökkel a magyar föld termését könnyen megkétszerezhetjük. A termések ilyen nagyarányú, 100 percentes növelése azonban ter-

mészetesen csak úgy állhat elő, ha a földművelés tudományának legújabbán előállott nagy vívmányait összességükben elfogadjuk, tekintet nélkül arra, hogy e vívmányok elfogadása teljesen átforgatja és egészen új alapra helyezi földművelésünk rendszerét. Ha ellenben ragaszkodunk mai, német eredetű földművelő rendszerünkhöz és semhogyan ezen valami lényegeset változtassunk, inkább lemondunk nagyobb agronómiai vívmányok alkalmazásáról és megelégszünk apró, foldozgató javításokkal: ez esetben az országos termések 25—30 percentes nagyobbítását is csak igen nehezen érhetjük el.

Mezőgazdasági haladásunk tekintetében ma az a helyzet, hogy terméseink 100 percentes, vagy ezt még fölülmúló növekedését (földművelő rendszerünk gyökeres átalakulásával) könnyebben hozhatjuk létre, mint terméseink 25—30%-os növekedését (mai földművelő rendszerünk megmaradásával). Többtermelés dolgában, mai viszonyaink között, nagyon jól el lehet határolni a konzervatív politikát a radikális politikától. Különben általánosságban is el lehet mondani, hogy többtermelés dolgában a konzervatív s a radikális álláspont különbsége tisztán percenteken múlik; az országos termések 30—40 percentes nagyobbítása, ha 15—20 évre oszlik el: még nagyon jól beilleszkedhetik bármilyen konzervatív politika keretébe; míg ugyanezen idő alatt előálló 100 percentes termésnövekedés egyértelmű volna az ország gazdasági és politikai életének gyökeres átalakulásával.

*

Többtermelés című könyvemben (Budapest, Politzer 1913) kifejtettem, hogy Magyarország gazdáinak zöme — alkalmas szervezéssel — átalakíthatja gazdálkodását anélkül, hogy e célra lényegesebb új tőkebefektetésre volna szüksége. Balkányi Bélának, ki említett tanulmányomat ismeri, nincs joga velem szemben azt hangoztatni, hogy ma nálunk a többtermeléshez „nagy tőke” szükséges: anélkül, hogy a mondott könyv 98—107. lapján levő érveket megcáfolta volna.

Vágó József azt mondja (szemlénk múlt számának 176. lapján):

„Dániel is tudja, hogy a legnagyobb erőlködéssel sem képes a magyar mezőgazdaság néhány év alatt 2—3%-nál nagyobb mértékben fokozni a termelését.”

Vágó, úgy látszik, jobban tudja, hogy én mit tudok, mint én magam. Hogy honnét tudja: az az ő titka.

II. Mekkora vámmal védett többtermelésre szolgált piacot a kettős monarchia és a középeurópai vámunió a szemtermelés tekintetében?

A gabonafogyasztás fejlődése Ausztria-Magyarországban és Németországban.

„A középeurópai” vámunió és a magyar közgazdaság” című (a *Huszadik Század* júliusi számában megjelent) jegyzetben e sorok írója rámutatott arra, hogy Németországnak a háború kitörését meg-

előző években már kb. 60 millió q-nyi* gabonabevitelre volt szüksége; és így abban a percben, amikor Németországgal közös vámterületre jutunk, azonnal 60 millió q-nyi vámmal védett piacot nyerünk szemtermelésünk számára. Ezzel szemben Balkányi — és részben Vágó is — azt hangoztatja, hogy Ausztria-Magyarország fogyasztása évről-évre nagyobb lesz, tehát idővel a mai közös vámterületen is elő fog állni gabonatermelésünk számára a vámmal védett piac egy bizonyos kitágulása. Ámde nem szabad elfelejteni, hogy Németország fogyasztása is állandóan nagyobbodik, és így gabonabeviteli szükséglete, amely már ma kb. 60 millió q, idővel még nagyobb lesz. Tehát szemtermelésünk terjeszkedése dolgában ilyen a helyzet:

az osztrák-magyar közös vámterületen, amelynek szemestermény behozatala ma még csak 4 millió q; szemtermelésünk a háború befejezését közvetlenül követő években csak úgy terjeszkedhetik, ha vállalja a vámok áremelő hatásának megszüntését; — és később is csak szerény méreteken terjeszkedhetik (a vámvédelmen belül) — ellenben:

a Németországgal megnagyobbodó vámterületen, tekintve e birodalomnak már most meglevő 60 millió q beviteli szükségletét: szemtermelésünk terjeszkedése a háború befejeztével azonnal nagy arányokban megindulhat az árnyatlás következménye nélkül és később jóval messzebb határokig terjedhet, mint amennyire az osztrák-magyar vámterületen terjedhetne.

Hogy a középeurópai vámunióban kínálkozó vámmal védett gabonapiac milyen lényegesen nagyobb annál a piacnál, amelyet a monarchia fogyasztása — akár csak idővel is — nyújthat: erről meggyőződhetünk, ha áttekintjük a monarchia és Németország gabona (és gabonapótló termény) fogyasztásának eddig való fejlődését.

Ausztria-Magyarország fogyasztása a közelmúlt húsz évben így alakult:

Az 1889/93 évek átlagában termelt a monarchiában gabonából és burgonyából**	_____	216,9 millió q***
Ebből kivittek		7,6 „ q-át
Maradt a monarchiában vetőmagra és fogyasztásra _____		209,3 millió q.

* Az 1911/13 évek átlagában, amikor is a bevétel 86 millió q, a kivitel 25,6 millió q, s így a beviteli többlet 60,4 millió q volt.

** Hogy a burgonyát a szemes terményekkel egybefoglalhassam: eredeti súlyának 28%-ával átszámítottam szárított burgonyára, amely kb. egyenlő értékű a gabonával.

*** Termelt millió q-ákban:

	a Magyar		
	Ausztriában	Birodalomban	Együtt
búza	11,9	42,3	54,2
rozsa, tönköly, kétszeres	20,3	14,9	35,2
árpa	12,4	13,3	25,7
zab	15,8	10,9	26,7
tengeri	4,7	38,6	43,3
burgonya (átszámítva szárított burgonyára)	23,2	8,6	31,8
Összesen:	88,3	128,6	216,9

A Magyar Birodalom itt szereplő termésadatai az 1891/93 évekből vannak átlagozva; az 1889. és 1890. évről nem jelent meg statisztikai évkönyv.

Az 1909/13 évek átlagában termett 278,0 millió q
Ehhez még behoztak 4,2

A fogyasztás, s a vetőmagszükséglet együttesen volt 282,2 millió q.

Tehát Ausztria-Magyarország szüksége az 1889/93 s az 1909/13 évek között lefolyt 20 év alatt 209,3 millió q-ról 282,2 millió q-ra emelkedett; az emelkedés kitesz 729 millió q-át vagyis 20 év alatt 34,9%-ot. Lássuk, miképen emelkedett ugyanezen időben a Német Birodalom fogyasztása.

Az 1889/93 évek átlagában termett a Német Birodalomban szemes terményekből és burgonyából 242,2 millió q.**

Ehhez még bevíttek 28,5 „ q-át

A fogyasztás s a vetőmagszükséglet együttesen volt 270,7 millió q.

Az 1909/13 évek átlagában termett 406,3 millió q.

Ehhez még bevíttek 54,2 „ q-át

Fogyasztás és vetőmag-szükséglet 460,5 millió q.

Tehát a Német Birodalom belfogyasztása az 1889/93 és 1909/13 évek között lefolyt 20 év alatt 270,7 millió q-ról 460,3 millió q-ra emelkedett; az emelkedés kitesz 189,8 millió q-át. vagyis 20 év alatt 70%-ot, míg a monarchiában, mint az imént láttuk, ugyanazon időben csak 34,9%-ot tett ki az emelkedés.*** Vagyis Német-

* Termett a mondott években, millió q-ákban:

	Ausztriában	a Magyar Birodalomban	Együtt
búza	16,6	46,2	62,8
rozs, kétszeres	28,7	13,9	42,6
árpa	16,6	15,7	32,3
zab			
tengeri	3,8	49,3	53,1
burgonya (átszámítva szárított burgonyára)			
Összesen	124,3	153,7	278,0

** Termett, millió q-ákban	az 1889/93 években	az 1909/13 években
búza	27,4	41,4
rozs	60,6	113,1
tönköly	4,2	4,3
árpa		
zab		
burgonya (átszámítva szárított burgonyára)	72,1	128,2
Összesen:	242,2	406,3

** A gabonafogyasztás gyarapodását úgy nálunk, mint Németországban részben a lakosság szaporodása okozta, részben az igények emelkedése (állati eredetű tápszerek fokozott fogyasztása révén; részletesebben l. Több termel és 50 l.) És pedig a monarchia népessége a szóban forgó 20 év alatt

országban a gabonaszükséglet fejlődése jóval gyorsabb, kétszer olyan nagy arányú, mint a monarchiában.

Már most tegyük föl, hogy a most következő 20 év folyamán úgy a kettős monarchia, mint Németország szükséglete gabona (és gabonapótló termények) dolgában ugyanolyan arányban fog tovább emelkedni, amilyenben a lefolyt 20 év alatt emelkedett.

Ez esetben a monarchia mostani, 282 millió q-nyi belszükséglete, 35%-kal nagyobbodván, húsz év múlva

ki fog tenni 381 millió q-át.

A monarchia mai termelése összesen 278 millió q.

és így a mondott esetben a monarchia termelése

a monarchia szükségletének határain belül

növekedhetik 103 millió q-val

vagyis 37,1%-kal, ami azt jelenti, hogy a most következő húsz év alatt az osztrák-magyar közös vámterület, az eddigi fejlődés arányában, a gabonatermelésnek kb. 35% -nyi növelését enged meg a vámvédelmen belül.

Ezzel szemben: a Német Birodalom szükséglete, amely most 460 millió q, ha a következő 20 évben, úgy mint a lefolyt 20 évben, 70%-kal fog gyarapodni: 20 év múlva 782 millió q körül lesz. És így, ha létrejönne a német-osztrák-magyar vámunió: ennek belszükséglete (a fejlődés eddigi arányában növekedve tovább) 20 év múlva kitenne (781 + 381=)

1163 millió q-át.

Mivel pedig a három ország együttes termelése ezidőszerint nem tesz ki többet mint (406 + 278=)

684 „

ennél fogva a német vámunió területén a mon-

dott esetben a három ország terme-

lése együttvéve

479 millió q-ával,

vagyis 70%-kal növekedhetnék 20 év alatt, a fogyasztás határain belül.

Mi következik ebből? Az, hogy a német vámunió a mondott esetben a magyar mezőgazdaság számára 20 év alatt 70%-os gabona- és burgonyatöbbletermelés lehetőségét biztosítaná még akkor is, ha a magyar mezőgazdasági termelés ugyanolyan — és nem gyorsabb — tempóban fejlődne, mint a német és az osztrák mezőgazdaság termelése. Kétséges alig lehet azonban, hogy ha Németország, Ausztria és Magyarország vámuniója létrejön: e három ország emelkedő gabonaszükségletéből a magyar mezőgazdaság aránylag nagyobb kontingenst fog saját termelése számára lefoglalni, mint az osztrák és — különösen — mint a német mezőgazdaság. És pedig a következő két okból:

1. Magyarországon a termelési lehetőségek — a mai termésekhez viszonyítva — nagyobbak, mint Németországban, már a magyar földművelés hátrábbmaradottságánál fogva is. Ha úgy Németországban, kb. 20%-kal nagyobbodott, a Német Birodalomé pedig kb. 29%-kal. Tehát a gabona- és burgonyafogyasztás Németországban 29%-kal nagyobbodott a népszaporodás révén és 41%-kal az igények növekedése révén; a monarchiában pedig 20%-kal a népesedés révén és 15%-kal az igények emelkedése révén.

mint Magyarországon 24 métermázsára emelkednek a búza hektáronként való termésátlagai: ez a haladás Németországban, ahol a búza hozama ezidőszertint 20 métermázsra, 4 q-ányi emelkedést jelent, vagyis, a mai 20 q-ás termés arányában, 20%-nyi gyarapodást. Ellenben Magyarországon, ahol ma a búza termésátlaga csak 12 q: ha a termés 24 q-ra emelkedik, ez 12 q-ányi, vagyis a mai 12 q-ás termés arányában 100%-nyi gyarapodást jelent. Ezt a példát a közelebbi jövőre csak *cum grano salis* szabad alkalmazni, — világosan kitűnik belőle azonban az az igazság, hogy termőföldünkön sokkal nagyobb arányú termelési lehetőségeket aknázhatunk ki, mint a németek a maguk földjén és könnyebben növeljük termésünket 100%-al, mint amazok 50%-al. Föltéve persze, hogy a termelési lehetőségek kiaknázásának technikai előfeltételei megvannak: — ámde, amint előzőleg láttuk, ezek tényleg megvannak.

2. Nemcsak a termelés lehetőségei nagyobb arányúak, de a kiaknázásukra szorító kényszerűség is nagyobb. Elég, ha csupán az állampénzügyi szempontokra utalok. Az állami pénzügyek — a háború folytán — Németországban is rosszabbodtak: de kevésbé, mint Magyarországon, ahol az államháztartás egyensúlya már a háború előtt is nagyon meg volt viselve. És a Német Birodalom pénzügyeinek helyreállításához szükséges jövedelmeket elő tudja teremteni a német iparosodás természetes lendülete: míg Magyarországon a pénzügyek szanálásához csak egy út vezet: nagy arányban növelni a mezőgazdasági termelést; s a pénzügyi helyzet kéréseivel szembeállítva a szigorúsággal kényszeríti az államot erre az egyetlen járható útra.*

Ez okoknál fogva a középeurópai vámunió-terület gabonafogyasztásának 70%-os emelkedése a magyar mezőgazdaság számára kb. 100%-os, vagy még ennél is nagyobb vámmal védett többtermelés lehetőségét jelentené.

Az eddig előadottakból következtetést vonva, azt mondhatjuk, hogy magyar szempontból

az osztrák-magyar közös vámterület fönmaradása a háborút követő időben, e vámterület gabonafogyasztásának gyöngé fejlődésénél fogva, a vámvédelem határain belül csak konzervatív mezőgazdasági politikára nyújt módot. Nagyobbarányú mezőgazdasági többtermelést célzó radikális politika (ez az, amit az ország pénzügyi létérdeke követel), ez csak a vámvédelem határait áttörve, tehát csak a hatalmas nagybirtokos-érdekelttség ellenére lehetséges.

Ellenben a német-osztrák-magyar vámunió keretében — Németország rohamosan növekvő fogyasztását tekintve — a magyar földön az a radikális többtermelés-politika, amelyet az ország pénzügyi helyzete megkövetel, a vámvédelem határain belül is lehetségessé válik.

A fenti megállapítások ellenében két kérdést lehet fölteni.

1. Nem lehetséges-e, hogy Németország gabonafogyasztásának emelkedése a háborút követő időben sokkal lassúbb tempójú lesz,

* Részletesebben 1. *Magyarország gazdasági forradalma felé* című tanulmányom utolsó fejezeteiben. *Huszadik Század*, 1909 március.

mint amilyen a háború előtt volt? Mert ha így történnék: akkor Németország gabonafogyasztása korántsem tudna oly nagy piacot nyújtani a magyar gabonatermelés számára, amekkorát az imént föl-tételeztünk.

Ami ezt a kérdést illeti: több, mint valószínű, hogy Németország gazdasági gyarapodása a háborút követő időben ép oly gyors lesz, ha nem gyorsabb, mint a háború előtt volt. A német ipar természetes fejlődő ereje már a háború előtt is igen nagynak mutatkozott; hiszen a gyarmatokkal nagyon szegényen ellátott Németország 1913-ban már majdnem ugyanannyi iparcikket exportált, mint Anglia, amely óriási gyarmatbirodalmon uralkodik és ipari exportjának közel $\frac{2}{3}$ részét saját gyarmataiban tudja elhelyezni. A most folyó háborúból pedig — amint ez ma már kétségtelen — Németország politikai hatalma nem megyöngülve, hanem inkább megerősödve fog kikerülni: ami új lehetőségeket nyit meg a német ipar terjeszkedése számára a világpiacon. Minden gondolkodó és a viszonyokat ismerő ember tisztában van azzal, hogy Németország néhány évtized alatt gazdaságilag messze túl fogja szárnyalni Angliát. Számítani lehet arra, hogy a német földön pár évtizeden belül óriási vagyonosodás fog keletkezni, s ennek következtében erősen meg fog szaporodni a népesség (részben születés, s még ezenfelül bevándorlás következtében) ez a körülmény pedig — az életigények további emelkedésével együtt — szükségképen a mezőgazdasági termények iránt való szükséglet rohamos növekedését jelenti. Tehát több, mint valószínű, hogy Németország gabona- és burgonyaszükségletének emelkedése a háborút követő évtizedekben nem lesz kisebb arányú, mint a háborút megelőző évtizedekben volt.

2. Azt lehet továbbá kérdezni: Nem lehetséges-e, hogy Ausztria-Magyarország gabonaszükségletének gyarapodása a háborút követő húsz évben nem 35%-nyi lesz, — amennyi az előző húsz évben volt — hanem ennél sokkal nagyobb arányú, mondjuk 70%-nyi, amilyen Németországban volt a háború előtt? Mert ez esetben a monarchia mai vámterületének fönmaradásával is lehetséges volna — a vámvédelem határain belül — valami kevésbé konzervatív, sőt esetleg valami mérsékeltlen radikális többtermelés-politika.

A monarchia szemestermény- és burgonyafogyasztásának ily nagyarányú emelkedése csak egy föltétellel lehetséges: ha a monarchiában is oly lendületet vesz az iparosodás, amilyent Németországban vett az utolsó 20—25 év alatt. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, (amire később még rátérek) hogy egy még fejlődése kezdetén álló nagyipar lendületes kialakulásának főleg mezőgazdasági előfeltételei vannak. Csak az esetben állhat elő a monarchia iparának nagystílu föllendülése, ha ezt — kiindulásképen — megelőzi a mezőgazdasági termelés egy megfelelő nagystílu föllendülése.

Amde mezőgazdasági tekintetben Magyarországon — és részben Ausztriában is — olyan a helyzet, hogy a termelés, a fönnálló természeti és agronómiai előfeltételek között, nagyobb arányúlag csak radikális eszközökkel fejleszthető, amely eszközök, ha egyszer

országszerte alkalmazásba kerülnek: a produkció oly gyors növekedését eredményezik, hogy azt a monarchia fogyasztása egyelőre nem tudja követni. Bizonyos, hogy ma, amikor a monarchia évi behozatali szükséglete szemestermények dolgában még nem több, mint néhány millió métermázsa: a mezőgazdasági termelés komolyabb reformja megszüntetné a behozatalt és kiviteli fölösleget teremene.

Hasonló eset Németországban is bekövetkezett volna 1891. és 1911. között, amely 20 év alatt Németország szem- és burgonya-termése 242 millió q-ról 406 millió q-ra emelkedett.* Hogy e nagy emelkedés dacára nem szűnt meg a behozatal és nem támadtak kiviteli fölöslegek: ezt két körülményre lehet visszavezetni, a) arra, hogy Németországnak a nagy mezőgazdasági föllendülés kezdetén, 1890. táján már közel 30 millió q-nyi átlagos behozatali szükséglete volt s így volt egy tekintélyes hézag a fogyasztás s a termelés között, mely e kettőnek egyidőben történő haladása közben sem tűnhetett el olyan egykönnyen; b) arra a körülményre, hogy a mezőgazdaság föllendülése folytán beálló iparosodást nem lényegtelenül meggyorsították ennek különösen kedvező viszonyok (sok kőszén és egyéb ásványi kincs, nagy tengerpart, kitűnő forgalmi fekvés, történelmileg kifejlődött széles kisiparos réteg). A kettős monarchiában az iparosodásnak ezek (a mezőgazdaságon kívüli) előfeltételei — átlagban — kevésbé kedvezőek; ezenkívül a gabonaszükséglet emelkedését, adott iparosodás mellett még külön mérséklék speciális körülmények, amelyekre most nem térhetek ki, (bővebben 1. *Többtermelés* 50—51 l.) végül az átlagos behozatali szükséglet még csak 4 millió q. Ezt a csekély behozatalt igen könnyen eltüntetheti a termelés nekilendülése.

Így állván a helyzet: ha fönmarad a mai osztrák-magyar vámterület és ha tovább is a nagybirtokos-érdekeltség fogja a mezőgazdaságot irányítani: e hatalmas befolyású tényezőtől csak konzervatív termelés-politikát lehet várni, amely a drágaságot, a mindenütt terpeszkedő szegénységet, s a többi hasonló bajt, amelyek az iparfejlődést hátráltatják, nem fogja orvosolni; ilyen körülmények között nagyobb lendületű iparfejlődés nem állhat be és így a vámterület gabonaszükséglete sem gyarapodhatik lényegesen gyorsabb tempóban, mint ahogy eddig gyarapodott.

Nagyobb lendületű iparfejlődés — és rohamosabb emelkedése a gabonafogyasztásnak — a monarchiában, a mai vámterület fönmaradása esetén, csak egy föltétellel állhat elő: ha az állampénzügyi szükség, s a progresszív társadalmi rétegek ereje (többé-kevésbé) forradalmi úton kiveszi a mezőgazdaság irányítását a nagybirtokos érdekeltség befolyása alól és létrehozza a mezőgazdasági termelés radikális reformját, tekintet nélkül arra, hogy ez a reform az adott viszonyok között kiviteli fölöslegeket teremt és hosszabb időre megszünteti a vámok áremelő hatását.

* Analóg körülmények között Angliában, a XVIII. század első felében, beállott és vagy húsz éven át tartott a behozatal megszűnte és kiviteli fölöslegek keletkezése.

A magyar mezőgazdasági politikának ilyen radikális átformálása a nagybirtokosság ellenére csak e hatalmas osztály ellenállásának leküzdése után lehetséges, tehát nagy nehézségek árán és nagy idővesztéssel. Könnyebben járható és rövidebb útja a haladásnak, ha létrejö a Németországgal való vámunió, amely esetben a termelés nagyarányú reformja, a nagybirtokosság ellenállása nélkül, azonnal megindulhatna és így rövidesen előállhatnának a monarchiában a gyorsabb lendületű iparosodás mezőgazdasági előfeltételei, ami a fogyasztás rohamosabb emelkedését vonná maga után. Világos, hogy az esetben, ha a vámunió létrejö: ennek keretében a monarchia gabona- és burgonyafogyasztása a háború előtt tapasztalt (20 év alatt 35%-nyi) aránynál jóval erőteljesebben fog gyarapodni. Ez a körülmény szintén hozzájárul a vámvédelmen belül való terjeszkedés ama lehetőségeihez, amelyeket a vámunió létrejövetele mezőgazdasági termelésünk számára biztosítana.

*

Az itt legutóbb (az iparosodás szempontjára vonatkozólag) előadottakban megvan a felelet Balkányi Béla egyik főérvére, amely a következőket tartalmazza:

Az iparosodás növeli az állati eredetű tápszerek fogyasztását és ennek folytán a marhaállományt. A marhaállomány szaporulata szemes terményekből, burgonyából és egyéb takarmány-anyagokból nagy mennyiségeket emészt föl. És így — mondja Balkányi — a monarchia továbbhaladó iparosodása, az animális tápszerek fogyasztásának fokozása révén, növelni fogja a belpiac szükségletét a gabonatermelés általában a mezőgazdaság intenzitása iránt.

Balkányi ezzel a megállapításával nyitott ajtót dönget, mert hiszen senkinek sem jut eszébe kétségbevonni azt, hogy az iparosodás, az életigények növelése révén, emeli a gabonaszükségletet.* Ám abból, hogy az iparosodás növeli a gabonaszükségletet, még nem következik, hogy a monarchia gabonaszükséglete erőteljesen fog gyarapodni, mert ennek meghatározásában közrejátszik még az a kérdés is, hogy milyen mértékű iparosodásra számíthatunk az osztrák-magyar közös vámterület további fennmaradása esetén, tekintve az iparosodás előfeltételeit, amelyek e vámterületen ez időszert fennállanak? A lefolyt húsz évben a monarchia iparosodása (a 20°/o-nyi népszaporodást leszámítva) mindössze 15%-kal növelte, az igények emelkedése révén, a vámbelföld gabona- és burgonyaszükségletét. Miből lehet arra következtetni, hogy a monarchia iparoso-

* Mellesleg mondva: Balkányi szükségtelenül fárad, amikor velem szemben másfél oldalon át bizonyíthatja, hogy egy olyan ember eltartásához, aki állati eredetű tápszereket is fogyaszt, nagyobb földdarab kell, mint olyan emberéhez, aki nem fogyaszt animális tápszert. Ezzel az egyszerű igazsággal én már rég tisztában vagyok, sőt több ízben igen messzemenő elméleti, illetőleg gyakorlati következtetéseket vontam le belőle, (1. egyebek között pl. 1911-ben megjelent *Föld és társadalom* című könyvem 214—220 lapjain a depekoráció és a pekoráció elméletéről szóló fejtegetéseket.)

dása a háború után gyorsabb tempójú lesz, mint a háború előtt volt? Erről nem beszél Balkányi.

Énnekem alapfelfogásom, hogy az iparosodás legfontosabb előfeltételeit a mezőgazdasági termelés adja meg. Ezt az alaptételt (amelyről később még szó lesz) meg kell döntenie Balkányinak, ha fön akarja tartani álláspontját. Mert ha ez az alaptétel igaz: akkor az is igaz, hogy az adott viszonyok között, a mai vámterület fennmaradása esetén, a monarchia nagyobb lendületű iparosodása csupán a földművelésügyünkön ma uralkodó hatalmak forradalmi megdöntésének következménye gyanánt állhat be. Ez pedig nehezebb feladat, mint ama lehetőségek fölhasználása, amelyek a vámunióban kínálkoznak mezőgazdasági termelésünk számára.

Csökkenti, vagy növeli-e a gabonaszükségletet a depekoráció?

Lambl professzor híres depekoráció-elmélete azt tanítja, hogy csökkenti. Balkányi Béla azt állítja, hogy növeli, — és ezt a következő okoskodásban fejti ki.

„ . . . egy speciális ok . . . amiért éppen a legközelebbi években Magyarországnak rendkívül nagy szüksége lesz gabonában és takarmányműben, a depekoráció.”

Mert — folytatja Balkányi —

„ . . . könnyű kiszámítani, hogy 4 — 5 millió darab, átlagosan csak 350 vagy 400 kg, élősúlyú marhának, tehát mintegy 16 millió mm. élősúlynak a pótlására valami 100 millió mm. széna és még 30—40 millió mm. abrak-takarmányra, vagy ezekkel egyenlő értékű más takarmányra volna szükség. Ennek a tömegnek az előállítása ismét vagy 10 millió hold földet vesz igénybe, ha ezt a szükségletet öt évre osztjuk el, akkor is évente 2 millió hold föld termése szükséges, hogy az alatt az idő alatt csakis a háború előtti állapotot állítsuk vissza. De még más területek is szükségesek a felhasználandó takarmánytermeléshez a lóállomány helyreállítására.”

Balkányi okoskodásának — bármilyen meggyőző volna különben — sajnos, megvan az a hibája, hogy figyelmen kívül hagy egy csekélységet: azt t. i. hogy a marhaállománynak az a 4—5 millió darabot kitevő része, amely ő szerinte a háború folytán elpusztult: a háborút megelőzőleg nem a levegőből élt, hanem egy bizonyos mennyiségű szemes terményből, burgonyából és egyéb takarmányból. Amely anyagok megtermelése igénybe vett egy bizonyos jelentékeny területet, s e területet most, miután elpusztult a marhaállomány, amelynek eltartására szolgált, fel lehet használni más célra, pl. gabona-termelésre, legalább addig, amíg az elpusztult 4—5 millió főnyi állomány helyre nem pótlódik.

Mekkora ez a fölszabadult termőterület: azt könnyen meghatározhatjuk, megmaradva Balkányi számadatainál (amelyeknek ellenőrzése itt most nem fontos). Balkányi szerint „egy tehén eltartására két hold földet” lehet számítani.* Föltehetjük, hogy egy — Balkányi fentidézett számításában szereplő — 350—400 kg. átlagos súlyú szarvasmarha eltartásához nem kell sokkal kevesebb föld, mint egy tehénéhez. Ilyenformán, nem egészen két hold földet számítva egy

* L. szemlénk jelen számának 265 lapját.

szarvasmarhára: a háború folytán elpusztult 4—5 milliónyi állomány fentartása a háború előtt 8—10 millió holdnál nem sokkal kisebb területet vett igénybe. Balkányi Béla szerint a szóban forgó elpusztult állomány helyreépítéséhez öt éven át évente átlag 2 millió hold föld kell. Már most: ha az állomány lepusztultával felszabadult, 8—10 millió holdat megközelítő, földterületből az állomány helyreépítéséhez csak két millió hold kell: akkor fennmarad egy 6—8 millió holdat megközelítő földterület, amely öt éven át rendelkezésünkre áll emberi táplálékul szolgáló szemes termények, burgonya stb. előállítására vagy más célokra.

Nyilván hasonlóan kell megítélnünk a lóállomány megcsappanásának következményeit is: ez is, nemhogy lekötne, hanem inkább felszabadít termőterületeket: mert a pótlásra hivatott új csikóállomány eltartásához, addig, amíg fölnevelődik, kisebb földterület kell, mint a mekkorán az elpusztult felnőtt lóállomány élt.

Amint láttuk: a Balkányi cikkében felhozott számadatokból az tűnik ki, hogy nem Balkányi Bélának, hanem Lambl professzornak van igaza, akinek elmélete szerint a depekoráció takarmányterületeket szabadít föl emberi táplálékul szolgáló növények termelésének céljára.

Az természetesen vitás lehet, hogy a szarvasmarhaállomány megcsappanása folytán felszabaduló termőterület tényleg 6—8 millió hold körül jár-e; — valamint az is vitás lehet, hogy e terület mily nagy részét fogják sertéstakarmány termelésére felhasználni. De az már semmiesetre nem lehet vitás, hogy tisztára képtelenség a depekorációtól a gabonaszükséglet növekedését várni a háború utánra s ebből pláne messzebbmenő következtetéseket vonni a monarchia gabonaszükségletének alakulására nézve, amint ezt Vágó József és Balkányi Béla teszi.

Háborús készletek gyűjtése.

Amit Balkányi Béla a monarchia gabonaszükségletének a háborús készletek felhalmozásával kapcsolatban várható növekedéséről mond: azt már múlt cikkemben megcáfoltam azzal az ellenérvvel, hogy a háború örületes költségei által okozott pénzügyi depresszió következtében a békekötés után jó ideig szó sem lehet háborús készletek gyűjtéséről. Ezt az ellenérvet Balkányi elfelejtette megcáfolni; pedig enélkül hiábavaló szöszaporítás az, amit erről a tárgyról mond.

III. Mekkora vámmal védett többtermelésre szolgált piacot a kettős monarchia és a közép európai vámunió b) munkai igényes mezőgazdasági termékek tekintetében?

Vágó József kimutatása $\frac{3}{4}$ milliárd korona behozatali szükségletéről.

E sorok írója rámutatott arra, hogy a német vámunió létrejöttével a tejgazdaság, a gyümölcsészet, a baromfitenyésztés s egyéb hasonló munkai igényes mezőgazdasági termelőágak számára igen nagy termelési lehetőségek nyílnak meg: mert Németország fogyasztóképes-

sége e mezőgazdasági ágak termékei dolgában már ma óriási és még folyton fokozódik.

Vágó József az ellen, hogy a német piacnak az említett munkai igényes termékek dolgában óriási fölvevőképessége van: semmit sem hoz fel; ennek dacára tagadja, hogy a német vámunió létrejöttének a munkai igényes mezőgazdasági termelőágakat felvirágoztató hatása volna és hogy e termelőágak felvirágzása érdekében a vámunióra szükség volna. E tagadását főleg két argumentumra támasztja:

1. arra, hogy igen sok mezőgazdasági terményt ma is vámmentesen vihetünk be Németországba és ezeknek termelése mégsem fejlődik számbavehető mértékben,

2. arra, hogy a monarchiának különböző mezőgazdasági terményekből (Vágó szerint) $\frac{3}{4}$ milliárd koronára rúgó behozatali szükséglete van: tehát a mai vámbelföld is jelentékeny vámmal védett többtermelésre nyújt lehetőséget és a gazdák ezt mégsem használják ki.

A következő sorok meg fogják mutatni, hogy Vágó ezen érvei (amelyet cikkében nagy apparátussal támaszt alá), önmagukban omlanak össze, mihelyt közelebről megvizsgáljuk őket. Itt egyelőre a fent 2. számmal jelölt érveléssel foglalkozunk (az 1. számú azután kerül sorra).

Azt az állítását, hogy a monarchiának $\frac{3}{4}$ milliárd korona behozatali szükséglete van: Vágó számszerűen, egy tábellával mutatja ki. Ez a tabella oly jellemző, hogy érdemes ideiktatnunk teljes egészében (eredetije a *Huszadik Század* múlt számának 175. lapján).

Kimutatás a szerződéses vámterület mezőgazdasági cikkekből való behozataláról és behozatali többletéről az utolsó 5 év átlagában:

	Behozatal ezer	Behozatali többlet koronákban
Búza	47896	47651
Rozs	5699	5679
Arpa	1906	kiviteli többlet
Zab	4519	4195
Tengeri	48607	47563
Tatárka	1747	1745
Köles	3575	3543
Borsó	2726	2488
Lencse	2347	2208
Bükköny	586	477
Búzaliszt	1243	kiviteli többlet
Dió	1651	1179
Mogyoró	5204	5177
Gyümölcs, friss (dió, mogyoró nélkül)	8767	kiviteli többlet
Hagyma és fokhagyma	1912	kiviteli többlet
Káposzta	945	797
Uborka	1057	kiviteli többlet
Karfiol	1862	1634
Burgonya	9615	6811
Repce	6567	6518
Mák	2511	2465
Lenmag	14964	14549
Kendermag	1107	571
Lóheremag	6748	kiviteli többlet
Fűmag	2304	1609
Köménymag	1638	1604
Katanggyökér	1545	1448

	Behozatal ezer	Behozatali többlet koronákban
Komló	1807	kiviteli többlet
Szalma	1555	841
Széna	2278	kiviteli többlet
Sertés	5665	5502
Lovak	9776	kiviteli többlet
Szárnyas	5496	kiviteli többlet
Édesvízi halak	3608	963
Tej	2293	1608
Tojás	56693	kiviteli többlet
Méz	626	594
Nyersbőrök	94832	13463
Haj és szőr	446	kiviteli többlet
Agytoll	7802	kiviteli többlet
Belek és hólyagok	7765	3213
Vaj	9648	5125
Disznósír	2146	2108
Faggyú	2062	65
Bor	2933	kiviteli többlet
Asványvíz	1163	kiviteli többlet
Len	37103	31053
Kender	11113	3991
Gyapjú	158090	34890

E tabellához Vágó még hozzáfűzi a következőket:

„Ez a tabella világosan beszél és alig szorul kommentárra. Három-negyed milliárd koronányira rúgó többtermelés lehetősége előtt áll a magyar földművelés és állattenyésztés. Van tehát bőséges alkalom többet termelni és nincs miért attól tartania, hogy netáni túltermeléssel ronthatná a maga értékesítési lehetőségeit vagy a védelmére hivatott vámok hatását.” (H. Sz. múlt számának 175. í.)

Vágónak annyiban igaza van, hogy ez a tabella csakugyan „világosan beszél és alig szorul kommentárra”. Megmondja tudniillik már első tekintetre, hogy Vágó a nagy diadallal emlegetett $\frac{3}{4}$ milliárdos behozatali szükségletet, amelyhez messzemenő következtetéseket fűz, nagy részében olyan cikkek behozatalából állítja össze, amely cikkekből többlet viszünk ki, mint amennyit behozunk. A tabella második rovatában ugyanis maga Vágó megmondja, hogy tojásból, lóából, szárnyasból, gyümölcsből és még egy tucat más cikkből, amelyeknek behozatalát ő a $\frac{3}{4}$ milliárdba beszámítja, kiviteli többletünk van. Mit jelent azonban, ha egy árucikkből kiviteli többletünk van? Azt, hogy az illető árucikkből máris többlet termelünk, mint amennyit a vámbelföld el tud belőle fogyasztani: mert hiszen a behozatal összegén felül még a belföldi termelés eredményének egy része is exportra kerül. Ha tehát egy termék dolgában, amelyből kiviteli többletünk van, még fokozzuk a termelésünket: az így előálló termék-többletet nem helyezhetjük el a belföldön, hanem csak úgy értékesíthetjük, ha — a már amúgy is meglévő kiviteli többlettel együtt — a külföldön helyezük el. Ilyen (kiviteli többletű) termék behozataláról tehát nem lehet azt mondani, hogy az teret nyújt a vámbelföldön elhelyezhető, vámmal védett többtermelésre. Különös, hogy ezzel éppen Vágó József nincs tisztában, noha ő, mint egy vámpolitikai központ vezetője, hivatásszerűen foglalkozik vámpolitikával.

Ha Vágó tabellájának két rovatát összegezzük: azt látjuk, hogy a „Behozatal” rovatban egymás alatt álló számszerű tételek összege 612 millió korona, a „Behozatali többlet” rovatban levő számoké pedig 362 millió korona. Mivel Vágó — nem túlnagy pontossággal — $\frac{3}{4}$ milliárd koronányi behozatali szükségletet állapít meg a táblázatból: világos, hogy ő nem a behozatali többlet, hanem a behozatal összegét tekinti mérvadónak a többtermeléssel kielégíthető belszükséglet megítélésében, tekintet nélkül arra, hogy az illető cikkekből mekkora a kivitel. Ám ez teljesen hibás eljárás itt, ahol ő azt akarja kimutatni a behozatalból, hogy bizonyos mezőgazdasági cikkek belföldi termelése elmarad a belföldi szükséglete mögött. Mert hiszen a behozatal összegében, ha ebből a kivitel le nem vonjuk, benne van az átmeneti forgalom összege is és hogy ez mit jelent az itt fenforgó kérdésre nézve, az ki fog tűnni a következő példából: Tegyük fel, hogy valamely árucikk dolgában a ki nem elégített belszükséglet 1 millió q és az átmeneti forgalom 2 millió q. Ez esetben a behozatali oldalon 3 millió, a kiviteli oldalon 2 millió q szerepel. Ily esetben Vágó, nyilván arra buzdítaná a termelőket, hogy növeljék termelésüket 3 millió q-ával: mert hiszen ennyi a behozatal, tehát ennyit helyezhetnek el a vámmal védett belföldi piacon. A termelők azonban, ha követnék Vágó tanácsát, nagyon csalódnának: mert a 3 millió q többtermésből a vámbelföldön csak 1 millió q-át tudnának elhelyezni, ennyi lévén csak a belszükséglet, 2 millió q-ával ellenben a külföldre szorulnának és ott meg kellene küzdeniök az országon átmeneti forgalommal kereszlülvitt 2 millió q versenyével.

Helytelen Vágó eljárása különben azért is, mert igen sok árucikk dolgában a behozatal és a kivitel egymáshoz való viszonya (a termelés, vagy a szükséglet változásai miatt) évről-évre ingadozik és így, ha több évet átlagozunk, már az ingadozások miatt sem kaphatunk helyes képet a belszükségletről az esetben, ha egyoldalúan a behozatalt vesszük csak figyelembe. Tegyük föl, hogy tíz éven át valamely árucikkből minden páratlan számú évben 2 millió korona a behozatal és semmi a kivitel, és minden páros számú évben 2 millió korona a kivitel és semmi a behozatal. Ez esetben az átlagos behozatal 1 millió korona s az átlagos kivitel szintén 1 millió korona. Vágó, látva a behozatali oldalon az 1 millió koronát, azt mondaná, hogy az illető árucikk dolgában a belföldön 1 millió koronányi olyan szükséglet van, amelyet nem elégít ki a belföldi termelés. Holott az 1 millió koronányi átlagbehozattal ugyanannyi átlagkivitel áll szemben és tényleg az a helyzet, hogy a termelés az ingadozásoktól eltekintve, átlagban teljesen kielégíti a szükségletet.

Ha tehát arról van szó, hogy valamely területen egy adott árucikk termelése mennyivel marad el a szükséglet mögött: erre nézve a behozatalnak csupán a kivitel levonása után fenmaradó többletéből vonhatunk következtetést. Annyira magától értetődik ez, hogy fölösleges volna magyarázni, ha Vágó nem árulná el, hogy nincs vele tisztában.

Visszatérve Vágó tabellájára: most már tisztázva van, hogy e

tabellának nem „Behozatal”, hanem csak „Behozatali többlet” rovata mérvadó és így ez a tabella nem, mint Vágó állítja, $\frac{3}{4}$ milliárd, hanem csak 362 millió korona behozatali szükségletet mutat ki azon termékek dolgában, amelyeket felsorol. Ez az összeg már egészében sem jelent valami számottevő percentuális többletermelés-lehetőséget, ha meggondoljuk, hogy 8 milliárd koronát tesz ki csupán a magyar mezőgazdaság évi termelésének értéke — az osztrák mezőgazdaságot nem is számítva. De még ez a 362 millió korona erejéig menő vámmal védett többletermelés-lehetőség is majdnem semmivé olvad össze, ha közelebbről megnézzük.

A behozatali többletek mondott 362 millió összege a tabellán szereplő egyes cikkek között a következőképen oszlik meg:

a) 135 millió korona esik belőle gyapjúbehozatalra. Miért nem termelnek gazdáink több gyapjút, amikor ily nagy behozatalunk van belőle? — kérdezi tőlem Vágó. Azért nem, mert a gyapjú a legextenzívebb mezőgazdaság terméke, igazi jellegzetes legelő-termék és gyapjútermelésünk fokozódása majdnem egyet jelentene mezőgazdaságunk intenzitásának visszafejlődésével. Ez pedig nemcsak közgazdaságilag volna kárhozatos, de az egyes gazdának sem volna — adott viszonyaink között — jó üzlet.

β) A gabona, tengeri, hüvelyesek, burgonya és egyéb a tabellában szereplő szántóföldi tömegtermékek behozatali többlettel együttvéve 124 millió koronát tesznek ki. Miért nem termelnek gazdáink ezekből a termékekből többet? Azért, mert e cikkek termelésének fokozása csak szántóföldi növénytermelésünk egyetemes reformjával kapcsolatban történhetik. Ennek pedig útjában, áll az a körülmény, hogy ilyen reform az adott vámpolitikai viszonyok között kiviteli fölöslegeket teremtene és így a mezőgazdaságunkra nagy befolyást gyakorló nagybirtokos érdekeltség ellenállására talál. (Amit Vágó ez ellen fölhoz: azzal még foglalkozunk).

γ) 31 milliót tesz ki a tabellában szereplő állattenyésztési termékek behozatali többlete (bár ezzel szemben vannak, ugyancsak a tabellában, egyéb állattenyésztési termékek, amelyekből kiviteli többletünk van.) Állattenyésztésünk fejlesztése — amint ezt más alkalommal részletesen kimutattam* szorosán összefügg szántóföldi növénytermelésünk reformjával, enélkül gondolni, is alig lehet rá.

δ) 50 millió a Vágó által kimutatott behozatali többletekből lenre, kenderre és ezek magjára esik. A lentermelés rendkívül intenzív mezőgazdasági viszonyokat kíván (amilyenek pl. Belgiumban vannak). A kendertermelés — erősen zsarolván a földet — vagy nagyon extenzív viszonyokat kíván (olcsó föld) vagy nagyon intenzív viszonyokat (mély szántás, intenzív trágyázás). Minálunk úgy a len, mint a kendertermelés csak intenzív alapon terjeszkedhet ki, de hogy ez megtörténhessék: ahhoz előbb földművelésünk technikai reformjának kell végbemennie.

Az itt $\alpha - \delta$ pontok alatt felsorolt termékek behozatali többletei (135+124+31+50 millió korona) együttvéve 340 millió koronát

* L. *Többletermelés* 99—103. l.

tesznek ki és egészben véve 362 millió koronára rúg a Vágó tabellájában kimutatott behozatali többletek összege. Kitűnik ebből, hogy a Vágó tabellájában kimutatott többtermelés-lehetőség túlnyomó része olyan termékekre esik, amelyeknek termelése (mint a gyapjúé) belátható időn belül egyáltalán nem igen fokozható, vagy pedig (mint a szántóföldi tömegtermékek, len, kender és állati produktumok termelése) szorosan összefügg szemtermelésünk reformjával. Szemtermelésünk reformjának létrejöttéhez azonban szükséges volna vagy a Németországgal való vámunió létrejötte, vagy pedig (ha a mai vámterület fenmarad) a nagybirtokos befolyás forradalmi visszaszorítása, aminek következménye, a beálló többtermelés folytán, a vámok áremelő hatásának megszűnése volna. Tehát Vágónak az az állítása, hogy a mai vámterületen nagy többtermelés-lehetőségek vannak, amelyeket mezőgazdaságunk a vámvédelmen belül felhasználhat: nem fedí a valóságot.

Épen ellenkezőleg: bátran mondhatjuk, hogy gazdáink zöme a szerződéses vámterületen nyíló termelési alkalmak közül azokat, amelyeknek felhasználását mezőgazdaságunk ma uralkodó technikája megengedi: körülbelül fel is használja. Jól látszik ez abból is, hogy olyan termékekből, amelyeknek termelése szántóföldi növénytermelésünk mai állapotától többé-kevésbé függetlenül növelhető (baromfi, tojás, bor, gyümölcs, hagyma, uborka, komló stb.) általában nincs számottevő behozatali szükséglete a monarchiának, sőt ilyen termékekből — épen Vágó tabellájának tanúsága szerint — kiviteli többletünk van.

Íme láttuk, miképen mutatott ki Vágó a magyar mezőgazdasági többtermelés számára felhasználható $\frac{3}{4}$ milliárd korona behozatali szükségletet. Ennek a $\frac{3}{4}$ milliárd koronának fele csak Vágó tudatában létezik, a valóságban nincs meg; — másik 362 millió koronát kitevő feléből 340 millió olyan, hogy a monarchia vámterületének vámvédelmén belül való felhasználása, az adott viszonyok között, korlátozva van. Marad a nagy diadallal kimutatott $\frac{3}{4}$ milliárdból 22 millió korona; ez aránylag oly jelentéktelen összeg s az itt fenforgó kérdés eldöntését oly kevéssé befolyásolja, hogy nem érdemes vele közelebbről foglalkozni. Annál is inkább, mert ez a 22 millió a Vágó tabellájában szereplő számos apró tétel között oszlik meg és sem időm, sem kedvem ahhoz, hogy minden apró részletében foglalkozzam azzal az adat-tömeeggel, amelyet Vágó rendszertelen összevisszasággal, gondolkodás nélkül halmoz össze — hiszen még ásványvizet és édesvízi halat is szerepeltet mezőgazdasági termék gyanánt a fent idézett tabellában. De látni fogunk a következő pont alatt még cifrább dolgokat is.

Vágó József érvelése a német vámtarifa hézagaival.

Mint említve volt: Vágó József tagadja, hogy a vámunió létrejöttével az ú. n. munkaignyes mezőgazdasági termékekből lényegesen többet vihetnénk be Németországba, mint amennyit ma beviszünk. És pedig, amint mondja, azért, mert oda már ma is igen sok cikket vihetünk be vámmentesen és mégsem termelünk belőlük erre a célra többet.

Vágó ezt az érvét egészen sajátos módon alapozza meg. Mindenki, aki ismeri csak egy kevésbé is a német vámpolitika újabb történetét, tisztában van azzal, hogy azok a mezőgazdasági termékek, amelyeket a német agráriusok vámmentesen engednek bejönni birodalmukba, túlnyomó részben jelentéktelen cikkek. A ma érvényben levő német mezőgazdasági vámtarifát a német agráriusok úgy állították össze, hogy hézag nélkül való (*lückenloser Zolltarif*) legyen: vagyis ne engedjen be semmi olyan terméket, amely a német mezőgazdaság valamely ágának versenyt támaszthatna. Hézagot a vámok kerítésén — néhány kivételtől eltekintve — csak olyan termékek számára hagytak, amelyekből úgysem visznek be a német határon számottevő mennyiségeket, vagy azért, mert az illető termék nehezen szállítható, vagy mert csekély iránta a szükséglet, vagy más okokból. Már most Vágó azt cselekszi, hogy hűségeesen összegyűjti a német vámtarifa nyitvahagyott hézagait és a hézagok falánját egész imponáló nagyságában felvonultatja a közép-európai vámunió ellen. Hogy ezt a stratégiai felvonulást miképpen hajítja végre: az ki fog tűnni a következő idézetből, amelyet ajánlok az olvasó figyelmébe, mert nem nélkülözi a szórakoztató elemet. Azt mondja Vágó (*H. Sz. múlt számának 174. lapján. A ritkítások tölem valók*).

„Csak utánna nézne Dániel annak, hogy már most is hány mezőgazdasági termék élvez vámmentességet Németországban, anélkül, hogy mi azt a terméket nagyobbodott mértékben termelnők! Ez esetben azt látná, hogy len- és kendermag, ricinusmag, mindennemű here- és fűmag és egyéb mag, hogy az augusztus 1 és február 14 közti időben a burgonya, hogy az egész év folyamán a takarmányrépa, vörösrépa, cukorrépa, katánggyökér, széna, zöldtakarmány, szárított lóhere, szalma, szecska, hogy festőnövények, hogy az articsóka, dinnye, gomba, rhebarbara, spárga, paradicsom s mindennemű más konyhavetemény, hogy virágok, levelek, díszfüvek, hogy 5 kg-os postacsomagokban szállított csemegeszőllő, hogy szeptember 1-je és november 3-ika közti időben az alma, körte és birsalma s hogy ugyancsak az egész év folyamán 5 kg-os postacsomagokban, hogy a kajszinbarack bármily mennyiségben, hogy az őszibarack 5 kilós postacsomagban való szállítás esetén, hogy a naspolya, szilva, cseresznye, meggy, málna, eper, ribizli s bogyós gyümölcs, hogy az áfonya még befőtten is, hogy a gyümölcslevek, hogy a paprika, hogy a kefekötőipar nyersanyagai, hogy a nád, sás, dió és dióhéj, len, kender stb., hogy tűzifa, faszén, festőfák, cserzőhéjak s a mezőgazdasági termelésnek egyéb számos ága máris vámmentességet élvez a Németországba való kivitelnél és Dániel a megmondhatója, hogy a tőle várt eredménnyel-e? Avagy fejlesztette-e állattenyésztésünket az, hogy szamarakat, kecskéket, libákat és pontyokat és más halakat, kagylós állatokat (osztrigán kívül), csigákat békákat édesvízi rákokat, tejet, tejfölt (sterilizálva és peptonizáltan is), tojásfehérjét, lépszmézet, gyapjút, állati szőröket, ágyottlat, lúdtollszárat, állati nyersbőröket, szarvakat, csontokat, beleket, hólyagokat, szivacsokat, vért stb. vámmentesen vihetünk ki Németországba?”

Csak utána nézett volna Vágó annak, hogy az itt, nem nagy rendszerességgel felsorolt termékeket miért nem termeli mezőgazda-

ságunk megnagyobbodott mértékben! Akkor rájött volna igen érdekes, sőt esetenként egészen különös dolgokra.

Megtudta volna például, hogy a répa, burgonya, széna, zöldtakarmány, szalma és szecska, mint nagytömegű és csekély értékű termékek nem igen bírják ki a messze való szállítás költségét és egyéb okoktól eltekintve, már ezért sem lehet belőlük Németországba nagy mennyiségeket kivinni. Hasonló nehezen szállíthatók és exportálhatók romlékonyságuk következtében: a málna, eper, ribizli, meggy, cseresznye, naspolya, tej, tojásfehérje, lépesméz (a csurgatott mézre, amely jól szállítható, vám van).

Peptonizált tejföl, festőnövények, paprika és szamarak iránt csekély a szükséglet Németországban: azért nem fejlesztettük e cikkekben való termelésünket a szabad beviteli alkalom dacára sem.

Az ágytoll, lúdtollszár, állati szőrök, továbbá az állati nyersbőröknek, szarvaknak, csontoknak, beleknek s a mézárósság egyéb mellékterményeinek produkciója nem az állattenyésztéstől, hanem a húsfogyasztástól függ és csak a húsfogyasztással együtt emelhető.*

Különös, hogy Vágó mindezt maga nem tudja. Pedig különben nagyon helyes elveket vall, hiszen ő maga emeli ki „mennyire nem szabad a nagy összefüggések kutatása közben sem megfélekezni a részletismeretek megszerzéséről”.** Amiben teljesen igaza van. De menjünk tovább.

Földműveseink nem növelhették, a Németországba való szabad bevétel dacára sem, a nád- és sástermelést: mert ezek nem mezőgazdasági, hanem mocsári termékek és termelésük csak kiszáritott árterületeink visszamocsarasításával volna fokozható. Nem növelhette mezőgazdaságunk az áfonya, gomba, faszén, tűzifa és cserzőhéjak termelését, mert ezek erdei termékek. A halak, pontyok és édesvízi rákok termelését: mert ezek halászati termékek. Az articsóka, virágok, levelek, díszfüvek termelését: mert ezek délszaki, illetőleg kereskedelmi kertészeti termékek. A festőfák termelését: mert ezekét Brazíliából hozzák és a mi éghajlatunk nem eléggé tropikus ahhoz, hogy Brazíliával fölvehessük a versenyt. Valóban, Vágó adatfelhalmozása kitűnő példája annak az őáltala hangoztatott igazságnak, hogy „mennyire nem szabad megfélekezni a részletismeretek megszerzéséről”.

Ezek után úgy hiszem, azt a Vágó által fölvetett problémát, hogy a csigák, békák, kagylós állatok és szivacsok Németországba való szabad bevitele miért nem fejlesztette a magyar állattenyésztést: átengedhetem Vágónak; foglalkozzék e problémával ő maga. Egyáltalán nem lett volna szándékom ennyit foglalkozni Vágó adataival, amelyeket a technikai obstrukciók névsorolásaira emlékeztető módon ad elő: de rá kellett mutatnom, milyen felületességgel hordja össze adatait, amelyeknek tömegével akar hatni. Rossz taktika, mert tudományos vitában az adatoknak nem a tömege, hanem a kvalitása dönt.

* Különben állati nyersbőrt annyit viszünk ki Németországba, hogy ez a körülmény hátráltatja bőrparunk fejlődését.

** L. szemlénk múlt számának 177. lapján.

A fentidézett adathalmaz túlnyomó része — amint láttuk — olyan, hogy szóra sem érdemes. Csupán a dinnye, paradicsom, konyhavetemény, alma, körte, dió, kajszinbarack, gyümölcslevek szabad bevitele az, amellyel kapcsolatban érdemes megbeszélni, hogy e termények dolgában miért nem állott elő valami nagyobb szabású, országos termelés-fokozódás, a Németországba való szabad kivitel dacára?

Sokat beszélünk erről sem kell. Az itt felsorolt néhány termény olyan természetű, hogy nagyobbarányú exportjuk (és a termelésük ezzel kapcsolatos kiterjedése) nem állhat elő másképpen, mint cél-tudatos szervező munka eredménye gyanánt. És pedig hogy exportjuk előállhasson: ehhez nem csupán összegyűjtésük és csomagolásuk megszervezése szükséges, de szükséges hozzá — a legtöbb esetben — a vasúti szállítás különleges szervezése, a termelők megfelelő oktatása;* szükséges, hogy legyen a helyszínen megfelelő konzervipar. Ezek a szervezésbeli előfeltételek a vámbelföldnek csak néhány szűkebb vidékén vannak meg (ott is csak részben, mert pl. az életerős konzervipar létalapja, az olcsó cukor, nincs meg a monarchiában), de ahol — legalább részben — megvannak, ott ki is fejlődött a megfelelő kivitel Németországba, a Vágó adathalmazából kiszedett, exportra tényleg alkalmas cikkek egyikéből-másikából. (Pl. Kecskemét vidékéről a kajszinbarack, Tirolból az alma kivitele stb.) Kétségtelen, hogy ugyanaz a szervezés, amely Kecskeméten, Nagy-Körösön megtörtént, — sőt annál sokkal több is még — az ország számos vidékén létrejöhetne: ha e célra az állam, a kereskedővilág és a vidéki értelmiség érdekelt része összefogna. Am tegyük föl, hogy ez megtörténnék és ily módon erőteljes többtermelés s Németországba irányuló export állna elő alma, körte, dió, kajszinbarack, paradicsom és dinnye dolgában: — mi történnék azután, ha a német agráriusok, látva a mondott termékeknek a német határon való erőteljes beáramlását: a legközelebbi alkalommal elzárnák a vámtarifa azon hézagait, amelyeken keresztül a beáramlás lehetőségessé vált?*** Ez esetben a vámbelföldön óriási túltermelés, hatalmas krízis állna elő az illető néhány termék dolgában. Bizonyos, hogy azt a nagy szervező munkát, amelyet a munkaigényes termelőágak export-alapon való kiterjesztése megkíván, nem lehet vállalni a német vámtarifa néhány olyan hézagának kedvéért, amelyek igen könnyen elzárulhatnak.

* A magyar földműves még konyhakertészetre is hajlandó, föltéve, hogy erre gyakorlatilag rávezetik: amint ezt az utóbbi időben történt sikeres kísérletek bebizonyították.

**Jó példa erre a szőlő szabad bevitele, amelyet azonnal megszüntettek, mihielyt nagyobb szőlőmennyiségek mentek be Németországba. Postacsomagokban — ahogy ma még beengedik — nem lehet nagy szőlőmennyiségeket importálni: hacsak nem egészen különleges, óriási munkával járó szervezés árán, — és különben is vám gyanánt hat ebben a tekintetben a postai szállítás és csomagolás fokozottabb költsége. A vámmentes bevitel postai lehetőségeire hiába hivatkozik Vágó.

Egészen más természetesen a helyzet, ha a német vámunió létrejön, amely esetben összes munkaigényes termékeink számára óriási fölvevőképeségű és biztos piac nyílik meg, szilárd alapot szolgáltatva minden akciónak, amely a munkaigényes mezőgazdasági termékek többtermelésének és exportjának megszervezésére irányul. Ilyen akciót, a német vámunió létrejöttével, a társadalom érdekelt része s a pénzügyileg érdekelt állam semmiesetre sem mulasztana el.

Állatok és állati termékek kivitele Németországba.

Vágó — egyebek között — azt állítja, hogy Németországba több állattenyésztési terméket, mint ma, az esetben sem vihetnénk be, ha létrejönne a vámunió: mert hiszen ludakat ma is vámmentesen vihetünk be oda, a sajt, a vaj, a zsír, a baromfi és tojás vámja pedig aránylag alacsony. — Nem szabad azonban elfelejteni, hogy Németországba irányuló állat (és állati termék) kivitelünknek a háború előtt olyan más országok versenyével kellett megküzdenie, amely országokban az állattenyésztés nyersanyaga: a takarmány olcsóbb, mint nálunk s ezen országok termékeit nem terhelték a német határon nagyobb vámok, mint a mieinket. A vámunió létrejövetele ezen az állapoton két irányban is lényegesen változtatna; tehát Vágó azon felfogása, hogy Németországba való állatexportunk a vámunió kerebében sem lenne több, teljesen téves. Azt mondja Vágó:

„Érthetetlen, hogy Dániel miért számít élőmarha, ló és különösen sertésexportunk fokozódására vámunió esetén? Szakemberek előtt nem lehet kétséges, hogy a jövő évtizedben a monarchia lesz behozatalra utalva e cikkekben. ...”

Vágó előtt nem volna érthetetlen a dolog, ha egy kis figyelemmel elolvasta volna *Többtermelés* című könyvemet, azonban úgy látszik, múlt cikkemben foglalt figyelmeztetésem óta ezt még mindig nem tartotta szükségesnek. Ami ugyan nem jelentene semmit, mert utóvégre Vágót mi sem kötelezi arra, hogy az én dolgozataim olvasója legyen: de annyit mégis el lehetne várni tőle, hogy egy vitában, amikor megmondom, hogy álláspontom egy más munkámban szélesebben meg van alapozva, ezt a másik munkát legalább átnézzze.

Említett tanulmányom 99—103, továbbá 108. lapján ki van mutatva, hogy állattenyésztésünk méreteit szántóföldi növénytermelésünk állapota határozza meg: és ha növénytermelésünk technikája átalakul, ez szükségszerűen magával hozza állattenyésztésünk fellendülését. Ebből önként következik és külön magyarázatra nem szorul 1. hogy a szakembereknek, akik szerint „hovatovább a monarchia lesz behozatalra utalva” állati termékek dolgában: csak az esetben lesz igazuk, ha növénytermelésünk technikája időközben nem fejlődik kielégítően, 2. hogy a német vámunió, amennyiben előmozdítja szántóföldi növénytermelésünk nagyobb arányú átalakulását: ezzel egyszersmind megnöveli marhaállományunkat és ennek exportálható fölöslegét.

Vámunió és bortermelés.

Azt mondja Vágó:

„Dániel azután áttér az én gazdasági érveimre és pedig az ismert módszerrel, ha javaslatod mellett rövid az érved, told meg egy újabb javaslattal. Ha kimutatom Dániellel szemben, hogy Németországban akkor sem lehet 5 millió hl. bort elhelyeznünk, ha a német borpiacnak importtal fedezett részét egészben véve mi fedeznők is — akkor Dániel egyszerűen a német sör és pálinkapiacra való imperialisztikus betöréssel toldja meg javaslatát. Mintha az olyan könnyen menne s mintha Németországnak nem volna magának is könnyű borokban bőséges termelése, sőt exportra szoruló feleslege! Ha lehet az alkoholfogyasztás terén fejlődési tendenciákról beszélni, akkor az általános tapasztalat szerint mindenütt a világon a sör- és pálinkafogyasztás terjed a borfogyasztás rovására.”

Vágó azt cselekszi, hogy miután ő félreértette álláspontomat és én azt megmagyaráztam: ráfogja a magyarázatra, hogy az „egy újabb javaslat.” Mely ténybeli körülményekből következeti azt, hogy e magyarázat egy újabb (az eredetileg megjelölt állásponttól különböző) „javaslat” volna: azt nem mondja meg és valószínűleg zavarba jönne, ha valaki őt eziránt megkérdezné.

Ami a felhozott érveket illeti:

1. Nem igaz, hogy Németországnak könnyű borokban bőséges termelése van. Ennek ellentmond már maga az a tény, hogy az egész németországi szőlőterület aránylag jelentéktelen, mindössze 107.000 hektár (Magyarorszáé 322.000 hektár) továbbá az a tény, hogy míg a magyarországi szőlők musttermésének hektoliterje átlag 24 márká értékű, addig a németországi mustermés átlagos értéke hektoliterenként 57 márká: ami nem mutat arra, hogy Németországban sok könnyű és olesó bor teremne.

2. Hogy inkább a sör- és pálinkafogyasztás hajlandó a borfogyasztás rovására terjeszkedni: ez talán igaz, — de még ha igaz is: akkor sem következik belőle, hogy a középeurópai vámunió ne vezetne Németországban a borfogyasztás emelkedésére. Mert Németországban a sör, pálinka és borfogyasztás egymáshoz való arányának eddigi alakulásába belejátszik a magas borvám, mint a bor fogyasztását mesterségesen korlátozó körülmény; ha a borvám hatása megszűnik és a bor ára alásüllyed: ez nyilván nem csökkenteni, hanem csak növelni fogja a fogyasztást.

Nagyon valószínűnek kell ezt tartanunk, ha meggondoljuk a következő tényeket: Magyarországon, ahol a bor nemzeti ital, az évenként és fejenként való borfogyasztás 12 liter, míg Ausztriában, amelyet főképen németek, csehek és lengyelek — sör- és pálinkaivó népek — laknak, a fejenként való borfogyasztás 17 liter, tehát másfélakkora, mint nálunk, ami az osztrák lakosság nagyobb jólétével függ össze. A birodalmi németek jóléte még nagyobb, mint az osztrák németeké: ennek dacára Németországban a borfogyasztás csak 6 liter fejenként, aminek főoka bizonyára a bor drágasága. Ha ez az ok megszűnik: a nép jóléte minden bizonnyal a borfogyasztás jelentékeny emelkedésének fog teret nyújtani.

Egy kis módszerkérdés.

Azt mondja Vágó (szemlénk múlt számának 173. lapján. Ritkítások tőlem).

„Nem lojális módja a vitatkozásnak, ha Dániel cáfolhatatlan adataimat „tegyük fel” fenntartással fogadja el. Dániel cikkében azt állította, hogy gabona + kukoricabehozatalunk évi 1—2 millió q. Nem járja, hogy mikor ezzel szemben kimutatom, hogy ez a szám t. i. a gabona + kukoricaimportnak a mennyiségi száma téves, akkor egyszerre megtoldja a gabona + kukorica importot a hüvelyesek, rizs, maláta, takarmányok, köles, árpagyöngy stb. import számaival és ugyancsak előző állításától eltérően a behozatalból levonja a kivittelt is, csak hogy kimutatásomra ráfoghassa, hogy téves. Ez lehet Dánielnek lényegtelen, én tudom, hogy többé nem fogok vitába szállni vele, ha így ugrál a kiindulási pontok között.”

Vágónak ebből a kifakadásából az tűnik ki, hogy ő, mikor arról beszélt, mekkora a kettős monarchiának gabona dolgában az a behozatali szükséglete, amely (a vámvédelmen belül) többtermelésre nyújthatna alkalmat: ezt a szükségletet úgy állapította meg a behozatalból, hogy abból nem vonta le a kivittelt. Tehát itt is beleesett abba a hibába, amelyet elkövetett akkor, amikor ki akarta mutatni (előzőleg tárgyalt tabellája segítségével), hogy a monarchiának, különböző mezőgazdasági cikkekben $\frac{3}{4}$ milliárdnyi olyan behozatali szükséglete van, amely vámmal védett többtermelésre nyújtana alkalmat. Mivel Vágó (amint más alkalommal már megjegyeztünk róla) nincs tisztában azzal, hogy ilyen vonatkozásban csupán a kivittel kisebbített behozatalról lehet beszélni: nem csodálom, hogy nem értett meg engem, aki kezdettől fogva mindig ilyen behozatalról beszéltem (hiszen máskülönben pl. Németországra vonatkozólag azt kellett volna mondanom, hogy e birodalom gabona- és kukoricabevitele 86 millió q és nem azt, hogy 60 millió q; tekintve, hogy Németország abszolút bevitele 86 millió q és csak a 26 millió q kivitel csökkenti le 60 millió q-ra). Egyébiránt már három évvel ezelőtt írt „Többtermelés” című tanulmányomban, ahol (45—46 l.) Ausztria-Magyarország gabonabehozatali szükségletével ugyanolyan szempontból foglalkoztam, mint most: a behozatalból a kivittelt mindig levontam és mindig az egész VI. tarifaosztály (gabona, hüvelyesek, liszt őrlemények és rizs) behozatalát vettem figyelembe azért, mert a gabonaszükséglet megállapításánál a gabonapótló cikkeket is számításba kell venni. (Vágó, ha a „Többtermelés”-t elolvasta volna: bizonyára már ott fennakadt volna az én módszeremben). Amit már három évvel ezelőtt tudtam: azóta sem felejtettem el. Tehát nem én ugrálok a kiindulási pontok között és nem én vagyok illojális: hanem Vágó másról beszélt, mint kellett volna, engem pedig nem értett meg, azért, mert nincs tisztában a vámpolitika egy elemi fogalmával, amit, mint tényt, már előző helyen is kimutatván, Vágó kifakadásának személyi élű részére fölösleges reflektálnom.

(Befejező közlemény a következő számban.)

Zigány Zoltán: Szövetkezeti alapelvek

Dániel Arnold jobban szereti meggyőződéseit, mint az igazságot s a szövetkezeti alapelvekről közöttünk megindult vitát úgy folytatja, hogy részben megismétli és körülírja múltkor már megcáfolt előbbi állításait, részben meg elsemmizí, meg sem hallja, azokat a fontos részeket, amelyeknek cáfolatára mítsem tud mondani. Pedig a találó főféseket még a párbaj-kodex szabályai szerint is illik honorálni.

Én azonban nem fogok ismétlésekbe esni, hanem új érvekkel válaszolok Dániel ellenvetéseire; de mindenekelőtt eszkömpátolom az eddigi vitából azt a nyereségemet, hogy a bíráló bizottság Dániel ellenvetései szerint azt hibáztatta, hogy nem dolgoztam ki elméleti tételtemet. „Ezen van a hangsúly, — mondja Dániel. — A kidolgozás történetét volna tisztán elméletileg is, de valamiképen meg kellett volna történnie.” Igaz ugyan, hogy a bírálati jelentés egy új elméleti tézis felállítását jelöli meg első bűnömül s csak azután említi fel, hogy ezt közgazdaságtanilag semmiképen nem alapoztam meg: de ha t. bírálóm feloldoz az első bűn alól, akkor most már csak azt kell igazolnom, hogy miért nem alapoztam meg ezt a bizonyos elméleti tézist. Egyszerűen azért nem, mert tervezett munkámnak körülbelül negyedfélszáz oldalra terjedő anyagából mutatványul csupán 54 oldalra terjedő két programmszerű szakaszt dolgoztam ki és a megírásra váró további 400 oldalon is mondtam volna még egyetmást. A tervezetben közöltem t. i. a következő tartalomjegyzéket:

I. rész. Alapfogalmak (1. lap). Bevezetés. A szövetkezet fogalma. A szövetkezet alakulása, szervezete, működése, feloszlása. A tagok felelősségének kérdése. A szövetkezeti demokrácia. (A teljes jogegyenlőség elve. A közgyűlés domináló szerepe). A tőke szerepe a szövetkezetben (saját és idegen tőke, üzletrész-tőke, tartalékok, biztosíték-alapok, betétek, visszleszámitolás). Az önszegély elve és az államsegély. A szövetkezetek gazdasági hivatása (a termelés tényezőinek szervezése, a tagok gazdasági érdekeinek el- látása). A szövetkezet működése nem tagokra is kiterjedhet-e?

II. rész. A szövetkezetek osztályozása (54. lap). A 18 csoportos osztályozás. A Schultze-Delitzsch-, az Oppenheimer- és a Kaufmann-féle osztályozás. Álképletek, elfajulások, fattyúszövetkezetek.

III. rész. A szövetkezés tört. kifejlődése (76. lap). Owen, a modern szövetkezés atyja. A brightoni irány. A rochdale-i pionírok. St. Simon. Buchez és az ő iskolája. L. Blanc. Lassalle. A keresztény-szocializmus és a szövetkezés. Raiffeisen és Schultze-Delitzsch. A szövetkezés és a szocializmus. A nimesi iskola és a hamburgi irány. Az állam és a szövetkezetek. A szövetkezeti törvényhozás.

IV. rész. A szövetkezés az európai államokban (152. lap). Anglia, Franciaország, Németország, Olaszország, Belgium, Dánia.

V. rész. A magyarországi szövetkezetek (198. lap). A) A magyarországi szövetk. tört. fejlődése. A Magyar Földhitelintézet. A Kisbirtokosok Földhitelintézete. A Pestmegyei Hitelszövetkezetek. Az Orsz. Közp. Hitelszövetkezet. A Raiffeisen-Szövetkezetek. A szerb-kötélék. Az Osztr. Magy. Tisztv. Szövetkezete. Az önállóan működő szövetkezetek. A szövetkezeti magyar törvények. B) A magyarországi szövetkezetek mai állapota és működése-

a) Hitelszövetkezetek, b) Ipari termelő szövetkezetek, c) Értékesítő szövetkezetek. d) Fogyasztó szövetkezetek, e) Egyéb szövetkezeteink.

VI. rész. A szövetkezeti szervezkedés integrálódása (256 lap). Hitelszövetkezeti központok, Nagyban vásárló központok. Értékesítő központok. Revíziós kötelékek. Nemzetközi kapcsolatok.

VII. rész. A szövetkezés és a politika (290. lap). A pártpolitikai semlegesség. A felekezeti szövetkezetek. A szövetkezetek és az osztályharc.

VIII. rész. A szövetkezés közgazdasági és társadalmi felentősége (320. lap) Termelő- és fogyasztószövetkezeti szocializmus. Individualizmus, kooperáció, szocializmus. A szövetkezeti fejlődés lehetőségei.

Ez az egyszerű felsorolás igazolja, hogy én nemcsak mindazt az anyagot, aminek hiányát Dániel szememre hányja, hanem még annál sokkal többet felvettem programomba s ebben az anyagban nagyon részletesen pontokra bontva rendszeres diszpozíció szerint le fogom tárgyalni annak a bizonyos elméleti tézisnek a megalapozását is. Mert tudni kell még, hogy az a 13 oldalas szakasz, amelyben ez a bizonyos prekoncepciált elméleti tézis vázolja van, csupán az *Alapfogalmak* című I. résznek a bevezetése s ez címűi ritkított nagybetűkkel, aláhúzva van a pályatervezet első lapjára felírva.

Ha t. bírálóm csak minimális figyelemmel olvasták volna el tervezetemet: nem írhatták volna meg sem a bírálóknak, sem az ellenvetéseknek idevonatkozó részeit.

Hozzá kell még ehhez fűznöm azt a megjegyzésemet, hogy miután immár elesett velem szemben az alaptőkenélküliség prekoncepciált tézisének apasági vádja: e tézis előzetes megalapozásának kötelezettsége alól is feloldhatnak a t. bírálóm, mert hiszen, akik ezt a tézist felállították és gyakorlatban alkalmazták, annak megalapozását is kidolgozták és tekintetben nekem csupán a lelkiismeretes kompilátor szerény munkája maradt hátra. Egyébként pedig a bevezetésben a gazdasági céllal szervezett társaságok között nagyon gondosan kijelöltem a szövetkezetek hivatásbéli és szerkezeti sajátosságait. Fiziológiai és anatómiai differenciálódást mutattam ki a közkereseti társaság, a betéti társaság, a részvénytársaság és a szövetkezet között és így jutottam el az alaptőkenélküliség alapelvének nem felfedezéséhez, hanem megmagyarázásához. Legutóbbi cikkemben részletesen kiterjeszkedtem arra, hogy ezt az alaptőkenélküliséget progresszív és konzervatív írók egyaránt lehetségesnek, sőt sokan kívánatosnak tartják s hivatkoztam olyan gyakorlati példákra is, amelyekben alaptőke nélkül sikeresen működő szövetkezetek szerepeltek. Ilyetén eljárásom tehát semmiképen sem aféle XVIII. századbéli tudományos légvár-építés volt.

Az ellenvetések írásakor már tudta Dániel Arnold, hogy a szóbanforgó prekoncepció vérvádja alaptalan; ő maga konstatálja, hogy az elméleti alap kidolgozatlanságát tekintette a bizottság a pályaterv lényegbéli hibájának. És mindezek dacára ismét kipécézi s hasábokon át cáfolgatja azt az állításomat, hogy a szövetkezetek a tőkenélküli tömegek számára valók és mindjárt idehorgássza azt a sokkal előbb, más gondolatsorban szereplő állításomat, hogy a szövetkezetek kikezdi a magántulajdon jogrendjét.

Mindenekelőtt azt kérdezem tehát Dániel Arnoldtól, hogy ő

vajjon a tőkével rendelkező gazdasági rétegek számára tartja-e szükségessé a szövetkezetek propagálását? Azt hiszi talán, hogy a Rotschildoknak, a Láncozotoknak, avagy más tőkével rendelkező kapitalistáknak van szükségük a szövetkezetekre és vajjon mi kifogása van Dániel Arnoldnak azon állításom ellen, hogy a szövetkezet kikezdi a magántulajdon jogrendjét? Hát vajjon az sem igaz, hogy a szövetkezetben előálló feleslegek — ám nevezzük azokat békenesség kedvéért nyereségeknek — nem a tőke arányában, hanem a tagok személyes gazdasági tevékenységének arányában osztandók szét? És ha ez csakugyan áll, hogy a szövetkezeti nyereség szétosztásának kulcsa nem a tőke, hanem a személyes gazdasági tevékenység: akkor ugyan nem méltán dicsérhettem-e én meg a szövetkezeteket azzal az állítással, hogy azok valóban kikezdi a magántulajdon mai jogrendjét? Nem tudom, tudja-e Dániel, hogy az 1898. évi 23. t.-c. alapján a magyarországi összes hitelszövetkezeteknek tetemesen nagyobb része, körülbelül kétharmada, nem fizethet tagjainak az üzletrészek után 5%-nál magasabb osztalékot? A konzervatív magyar állam tehát gátat vetett itt — nem a produktivitásnak — hanem a tőkenyereségnek. Bármelyik hitelszövetkezet nyerhet, amennyit csak tud, lehetnek jövedelmező vállalkozásai, kiadhatja pénzét bármilyen magas kamatra, egyszerűen korlát nélkül növelheti produktivitását: de az 5%-on felüli nyereségeket nem adhatja ki a kapitalistáknak. Ez a jelenség, meg ennek tömérdek sok más analóg esete a szó legszorosabb értelmében igen is kikezdi a magántulajdon jogrendjét, mert beleavatkozik a jövedelem-eloszlás mechanizmusába. Képzelnék csak el, hogy például ugyanilyen osztalék-korlátozást alkalmaznánk a szénbányák, a cukorgyárak stb. nagy kapitalista-vállalatok gazdálkodásánál is az egész vonalon: vajjon nem fordulna-e fel valóban a magántulajdon jogrendje? Ne vitassuk azt, hogy ilyen egyetemes osztalék-korlátozás egyáltalában lehetséges és célszerű volna-e, vagy nem; de azt nyugodtan engedje meg nekem t. bírálóm, hogy azok a szövetkezetek, melyek alaptőke nélkül alakulnak, a tagok felvételét nem korlátozzák s a szövetkezeti feleslegeket (nyereségeket) a tagok gazdasági tevékenysége arányában osztják szét, bizony a szó legszorosabb értelmében kikezdi a magántulajdon mai jogrendjét. És ez a társadalmi gazdasági felfogás nem az én egyéni kitalálásom s Dániel Arnold ismét rettenetesen téved, amikor azt állítja, hogy ez úgy a polgári nemzetgazdáknak, mint a marxista szocialistáknak, de meg Oppenheimernek a felfogásától is eltér.

Nehogy tehát ezt is az én egyéni emeleti tézisem gyanánt vegye üldözőbe Dániel Arnold, legyen szabad egy pár idézet ide raknom villámhárító gyanánt.

Legelőször mindjárt egy bizonyos Dániel Arnold nevű magyar publicisztának *Föld és társadalom* c. munkájából (Budapest, 1911.) idézek egy pár sort, amelyben a kis parasztról így ír:

„ . . . mihelyt azonban a szövetkezés útjára lép, lemond egyéni cselekvésének, gazdálkodása önálló intézésének egyrészéről . . . az első szövetkezettel egy újfajta kooperáció elemei jelennek meg és megindul a kisgazdasági munkaszervezet átfeljlődése szövetkezeti szervezetté.”

(175. lap.) A mágusok nyelvén a munkaszervezet átfejlődése együtt jár a jogrend átfejlődésével.

Avagy álljanak itt Oppenheimer: *Die Siedlungsgenossenschaft* (Jena, 1913.) c. munkájából a következő idézetek:

„Worin wird sich uns das Wesen einer sogenannten Produktivgenossenschaft mit Sicherheit enthüllen? In ihrem Prinzip *der Gewinnverteilung* . . . Und zweitens . . . in ihren *Aufnahmebedingungen*. Denn die Produktivgenossenschaft ist begründet worden, um das Herrschaftsverhältniss zwischen Meister und Gehilfen, bezw. zwischen Fabrikherrn und Lohnarbeiter zu ersetzen durch die freie Gemeinarbeit Gleichberechtigter”. (82. lap). „Was verlangen die Verfechter des genossenschaftlichen Prinzips? Gewinnbeteiligung der Arbeit und Zulassung der Arbeiter zur Mitgliedschaft”. (138. lap). Die Produktivgenossenschaft der Zukunft kann also zunächst nur eine solche der *ländlichen Arbeiter* sein.” (313. lap). „Sie (die landw. Produktivgen.) ist nicht nur ein privatwirtschaftlicher Organismus, sondern ein wirtschaftlicher Keim, . . . Sie ist allein und für sich der Hebel der wirtschaftlichen Reform.” (386. lap). „ . . . ein reissend schnelles Wachstum des genossenschaftlichen Organismus eintreten muss, der ohne neue Beihilfe, einzig aus eigenen Kräften, die alte Ordnung aufsaugen wird.” (455. lap).

Hát vajjon szabad volt-e Dániel Arnoldnak velem szemben Oppenheimerre hivatkozni? . . . Egy testület bizalmából a fórumon ítélő bírálóhoz méltó eljárás-e ez?

Tönnies: *Jogállam és közjóléti állam* c. előadásában, a Jog- és Közgazdaságbölcselet Nemzetközi Egyesületének tavalyi frankfurti kongresszusán, az állami mindenhatóság veszélyeinek ellensúlyozásaként üdvözli örömmel a gazdasági életnek, a kapitalista alap helyett szövetkezeti alapon önmagából kiképződött formáit. (*Szociálpolitikai Szemle* 1914. VI. füzet.)

A marxista szocialisták közül csak úgy találomra idézek néhányat. Varga Jenő: *Olaszország* c. könyvében (Budapest, *Népszava* kiadása, 1915) írja:

„Az olasz szövetkezeti mozgalom súlypontja és jelentősége . . . a termelő, illetve a munkát vállaló szövetkezetekben van . . . nem pusztán arra szolgálnak ezek, mint a mi fogyasztási szövetkezeteink, — hogy a munkáság számára megtakarítsák a közvetítő kereskedelem profitját, — hanem az osztályharc eszközei azok.” Leírja azután a génuai kikötőmunkások termelőszövetkezetét, amely teljesen kizárta a kikötőtől a szervezetlen munkásokat; ismerteti továbbá a felsőolaszországi szocialista parasztok bérlő-, cséplő- és kubikos szövetkezeteit, a vörös gépek és sárga gépek véres harcait s azután megállapítja, hogy „ahol a termelő szövetkezetek a legerősebbek, Romagna és Bologna vidékén, a munkabérek tíz év alatt 100%-kal emelkedtek és a munkaidő naponta több órával rövidebb lett.”

Vandervelde írja: „ . . . A szövetkezet nem cél, hanem harci eszköz, mely a proletárságnak közvetlen előnyöket szerez ugyan, de elsősorban azért szerveztetett, hogy a politikai és társadalmi felszabadulásért folytatott harcában segítségére legyen . . . A szocialista szövetkezetek nélkül aligha ért volna el a munkáspárt olyan eredményeket, aminőket most felmutathat

* *Annuaire de la Cooperation Belge*. (Bruxelles, 1906).

A bécsi szakszervezeti kongresszuson 1903-ban elfogadott indítványból idézzük e sorokat:

„A szakszervezeti kongresszus a fogyasztó szövetkezetekben kiegészítést látja a szakszervezeti szervezkedésnek . . . üdvözlő ezért ama haladást, melyet a fogyasztó szövetkezeti mozgalom újabban Ausztriában felmutat és felszólítja az összes szakszervezeti szervezeteket, hogy buzgón működjenek közre e mozgalom erősítésére és terjesztésére.”

Még egy pár idézetet csatolok ide a *Magyarországi Szociáldemokrata Part* tudományos folyóiratából, a *Szocializmus*-ból, amely évek óta állandó *Szövetkezeti mozgalom* c. rovatot tart fenn s ezenkívül is nagyon sok önálló cikkben foglalkozik szövetkezeti kérdésekkel. Az 1913. áprilisi füzetben: „Bizonyos az, hogy a végső nagy küzdelmet a fogyasztási szövetkezetek az ipari és mezőgazdasági nagy tőkével szemben fogják megvívni és bizonyos az is, hogy ebben a küzdelemben a fogyasztó lesz a győztes.” (Peidl Gyula előadásából, amelyet a párt szövetkezeti tanfolyamán tartott.) 1913. májusi füzet: „Mindezekből láthatjuk, hogy az angol fogyasztási szövetkezetek, főleg pedig a nagy raktárak, eredetüknél és hivatottságuknál fogva teljességükben proletár-szervezetek, mindazonáltal Nagybritannia kereskedelmi és ipari életében a leghatalmasabb intézményt képviselik.” 1913. novemberi füzet: Vanderfelde szerint a semleges szövetkezetek sem semlegesek, mert ezek is mint a szocialista szövetkezetek, önkéntelenül előmozdítják a gazdasági élet forradalmosítását. Az 1907. júniusi füzetben Illés Aladár: „A fogyasztó szövetkezetek hatalmas és napról-napra jobban észlelhető rohamos fejlődése mindenkit megyőzhet arról, hogy itt a gazdasági fejlődés egy szükségszerű törvényével állunk szemben, mely az árúközvetítésnek társas formája alapján egy új termelési rendszernek a szülőanyja.”

Az angol szakszervezeti és szövetkezeti mozgalom között szoros kapcsolat van, mindkettőnek ugyanaz a munkástömeg képezi a táborát s a bányász-sztrájk idején az angol fogyasztószövetkezetek 6 millió koronával támogatták a sztrájkoló munkásokat.

Angliának tiszta gazdasági eredetű munkásszövetkezeteivel ellentétben Belgium munkássága viszont a szocialista szövetkezeteket karolta föl, amelyek rendkívül erősítették úgy a szak-, mint a párt-szervezetet, mert nyereségüknek jelentékeny részét adják alapszabályszerűen szakszervezeti és pártpolitikai célokra, továbbá a munkás intézményeknek egész sorát alakítják és tartják fenn jövedelmekből.

Egyáltalában nem áll tehát Dániel Arnoldnak az az ellenvetése, hogy „a marxisták rezervált (legfeljebb jóindulatú semleges) álláspontot foglalnak el a szövetkezetekkel szemben”. Sőt ellenkezőleg az az igazság, hogy a marxisták igenis a tőkenélküli tömegek gazdasági szervezkedésének eszköze gyanánt értékelik és hatalmasan fejlesztik a szövetkezeteket.

Hogy pedig a szövetkezetek felvirágzása kikezdi a magántulajdon jogrendjét, azt a tekintélyi érvek egész serege is igazolja ugyan, de még jobban bizonyítják ezt azok az üldözések, amelyeket a középosztály-politika törvényhozási és közigazgatási eszközökkel gyakorol különösen a fogyasztószövetkezetekkel szemben.

A *Zentralverband deutscher Kaufleute und Gewerbetreibender* évek óta állandóan ostromolja a parlamentet és a kormányokat szövetkezettelenes kérésvényeivel, néhány évvel ezelőtt pedig 18. közgyűlése alkalmával azt követelte többek között, hogy az állami és városi hivatalnokoknak föltöltés hatóságuk tiltsa meg, hogy a szövetkezetekben bármi tisztséget betöltsenek. A *Zentralverband deutscher Bäcker* 14. kongresszusa azt írta a kormányának: „A fogyasztó szövetkezetek továbbfejlesztése az egzisztenciájáért nehezen küzdő sütőosztályt oly mértékben fenyegeti, hogy szükségparancsolta kötelesség az állam védelmét és segélyét kérni. A bécsi nagy bevásárlóközpont alapítása alkalmával mondotta Lueger: „ . . . Kétségtelen dolog, hogy ez a mozgalom arra van alapítva, hogy az ipari középosztályt tönkretegye, ezer egzisztenciát proletárrá tegyen és a szociáldemokrácia karjaiba kergessen . . . Mindent el fogok követni, hogy az ipari középosztályt megvédjem . . .” Reichenbergben 1906. augusztus 15-én a kereskedők gyűlése azonosította magát a május 25-én Bécsben tartott gyűlés következő határozataival: „1. A fogyasztószövetkezetek nem önállóan, hanem csakis mint mellékintézetek engedélyezendők, pld. gyárak mellett. 2. A meglévő szövetkezeteknek meg kell tiltani, hogy új tagokat vegyenek fel és hogy üzemüket vagy eladási helyiségüket kiterjesszék. 3. A nem tagoknak való eladást meg kell tiltani s a szövetkezet feloszlásával büntetni. 4. Az állam, a község és a nyilvános testületek hivatalnokai, tanítói és alkalmazottai tiltassanak el a szövetkezeti részvételtől.” És végül különösen ama meggyőződésüknek adtak kifejezést, hogy a szövetkezeti mozgalom tökéletesen meg fogja semmisíteni az önálló kis- és középkereskedelmet.

Íme tehát nemcsak a liberális és konzervatív szocialisták, hanem a polgári közgazdaság felfogása szerint is megáll az a tétel, hogy a szövetkezet csakugyan tökenélküli tömegek gazdasági szervezete és hogy felvirágozása kikezdi a magántulajdon jogrendjét. Beleillik tehát ez a tétel az ismert kidolgozott gazdasági elméletek mindegyikébe, a szövetkezet barátaí és ellenségei egyformán ezt tartják felőle, az egyik ezért szereti, támogatja, a másik ezért gyűlöli és üldözi. Az én bíráló-bizottságomnak tehát nem volt joga ezt a tételt egy új gazdaságelmélet alkatelemének tekinteni.

A logika nevében is kikapok úgy mellékesen t. bírálómtól. Azt írja nevezetesen ellenvetései között: „Vagy tévesen értelmezték a bírálók a tervezet elméleti álláspontját, vagy nem. Ha nem értelmezték tévesen: akkor a pályatervezet tényleg azt a megtámadható álláspontot képviseli, melyet a bírálók kiolvastak belőle. Ha ellenben tévesen értelmezték: akkor nem azt az álláspontot tulajdonították a szerzőnek, amelyet ez most kifejt, hanem azt, amelyet kiolvastak a tervezetből.” Eddig van a szemrehányás, amelyből azonban semmiféle logikai botlásom nem tűnik ki. A bíráló-bizottság tényleg tévesen értelmezte az általam kifejtett elméleti álláspontot: csak hogy én sem az egyik, sem a másik felfogásnak nem vagyok a kitaláló apja és eszerint a t. bíráló-bizottság tévedett abban is, hogy rossznak ítélte a szóbanforgó elméleti álláspontot és abban is, hogy nekem tulajdonította annak apaságát; vagyis a t. bizottság e részletnél kétszer tévedett, amiben épenséggel nincsen logikai botlás. Annál nagyobb logikai botlás van ellenben abban, hogy amikor Dániel Arnold ellenvetéseinek első soraiban megállapítja, hogy a bíráló-

bizottság a tétel kidolgozatlanságát, tehát nem magát a tételt hibáztatta, akkor ezután mégis lapokon keresztül Oppenheimernek, a polgári nemzetgazdáknak s a marxista szocialistáknak lobogói alatt hosszú guerilla-háborút harcol velem a tétel helytelensége miatt.

A magyarországi szövetkezekről mondott véleményem helyesége a Dániel által idézett szövegből minden elfogulatlan olvasó előtt annyira világos, hogy csak azt a kérdést intézem itt Dániel Arnoldhoz, hogy szerinte tehát a magyarországi hitelszövetkezek fejlődése helyes irányba haladt? Mindenesetre érdekes felfogás, méltó párja annak, amelyben az alaptőke nélküli szövetkezet-alapítások gyakorlati lehetősége felől nyilatkozik. Szerinte a szövetkezet hitelképességének alapja az üzletrész-tőke; enélkül nem is lehetne pénz kapni, amit ki lehessen hitelezni a tagoknak, „mert — úgy mondja Dániel — az egyénenként teljesen hitelképtelen, tőkenélküli tagok együttes felelőssége aligha csábítana valakit arra, hogy a pénzét kölcsönadja egy ilyen szövetkezetnek, amelynek még alaptőkéje sincs”. Ez a mondat tipikusan jellemzi Dániel vitamódját. Tervezetem 5. lapján világosan kifejtettem, hogy a szövetkezet a kistökéseknek és a tőkenélkülieknek szervezkedésével áll elő s eddig mindig világosan és becsületesen a tőkenélküli gazdasági existenciákról volt közöttünk szó; most azonban szorultságában belekeveri a vitába a „hitelképtelenség” elemét. Csakhogy ez nem mindegy ám t. Dániel úr. Én például tőkenélküli jogalany vagyok, de nem hitelképtelen és sok más tisztviselő pályatársammal együtt alapítottam már olyan szövetkezetet, amely kapott és nyújtott hitelt, még mielőtt alaptőkéje lett volna. Alapításakor tulajdonképpen minden szövetkezet tőkenélküli szövetkezet és e minőségében éli át életének legnehezebb, legválságosabb szakát, az ismeretlenségnek és a gyermekbetegségeknek megpróbáltatásait. És mégis milyen sok hitelszövetkezet meg tud születni és fenn tud állni. Ha tehát alaptőke nélkül, vagy legalább is minimális alaptőkével meg élhetnek a szövetkezetek legnehezebb életszakukban: miért ne lehetne ezt az állapotot fentartani a későbbi, a biztosítottabb esztendőkből. Hogy ez hasznos és szükséges lenne a szövetkezeti életben, azt az eddigi vita során bebizonyítottam; hogy lehetséges, azt igazolták a Raiffeisen-féle szövetkezetek ezreinek és más eseteknek sikeres példái; és ha Dániel Arnold mindezek után is ragaszkodik ahhoz a felfogásához, hogy az alaptőkenélküliség nem szükséges és gyakorlatilag nem is lehetséges: akkor Dániel Arnold többé nem tudományos vitát folytat, hanem a megismert igazság ellen tusakodik.

Végül keserű elégtétellel állapítom meg azt, hogy Dániel Arnold még most sincsen tisztában a Neuschloss-díj pályázati ügyével. Befejező soraiban t. i. a tervpályázat értéke felett mészázva, kívánatosnak mondja, hogy jövődében a *Társadalomtudományi Társaság* a Neuschloss-díjat inkább pályázat, vagy nyílt személyes ajánlat útján intézze el, mint tervpályázat útján. A bírálóbizottság tollvivője és meghatalmazott nagykövete tehát most, egy elég beható és hosszú irodalmi vita után sem tudja még, hogy a *Társadalomtudományi Társaság* a Neu-

schloss-díjra most is titkos pályázatot hirdetett, de mivel a kitűzött kérdésnek pályázója egyáltalában nem akadt, tárgyalás alá vette az én névtelenül benyújtott tervpályázati ajánlatomat s ennek sorsát intézte el Dániel Arnold úr ilyen nyilvánvalóan közmegelegedésre. Bizalommal hiszem, hogy a köztünk lefolyt vita immár teljesen tisztázta a helyzetet és én most már nyugodtan kérhetem a *Társadalomtudományi Társaság* választmányától a kitűzött pályakérdés megírására vonatkozó megbízatást.

KORTÖRTÉNETI JEGYZETEK

Az ár ellen

Az a jámbor újságolvasó, aki reggel, délben és este a maga rendes újságadagját ellenkezés nélkül beveszi, nem is sejti, hogy vannak emberek — nemcsak az entente országaiban, hanem nálunk és Németországban is — akik nem úgy gondolkoznak, mint az újságjuk diktálja és akik talán kisebb-nagyobb lelkiismereti krízis után, de végül is sikeresen ellenállottak a naponként beszedett méreg érzést és értelmet bődítő hatásának. A nemzeti gyűlölködés a háború legveszedelmesebb epidémiájaként jelentkezett. A kolera és a tífusz ellen az orvosok és a katonai közigazgatás nagyszerű munkája, talán remélhetjük, végleg megóvott. De remélhetjük-e, hogy ama másik, még veszedelmesebb epidémia elharapódzásának véget vethetünk, mikor azt látjuk, hogy a tudósok, írók, művészek, újságok, akik itt a járványorvos és a közigazgatás szerepét volnának hivatva betölteni, a szép és humánus szerep helyett az uszítók, heccelők és gyűlöletszítók nemtelen feladatát vállalták magukra? Igaz, a nemzeti gyűlölködés ellen csak az okos emberek immúnisak, akik az értelemnek nevezett s mai nap nagyon lebecsült baktériummal vannak beoltva. S ez az oltóanyag, sajnos, nem áll készen üvegcsékben rendelkezésünkre, hanem évtizedek munkája szükséges ahhoz, hogy egy generáció lassankint magába felvegye s eredményét élvezze. De a józan, nyugodt, értelmes beszéd hatással van a tömegre is s megfékezi indulatait.

Az igazi kultúremler olyan, mint az az orosz zsidó, aki a fogolytáborban is üzletet csinál, mert tudja, hogy annak a rongyos fogolytársának Kiebben sok jó pénze van s a háborúnak mégis csak vége lesz egyszer. Az igazi kultúremler sohasem vesztette el hitét a a kultúrában, nem vesztheti el, mert ezzel minden talaj kiesnék a lába alól, épen úgy, mint ama kievi zsidóé alól. Amint ennek az az üzlet, úgy amannak az emberi kultúra a levegője, mely nélkül nem élhet. S az igazi kultúremlernek az a kötelessége, hogy figyelmeztesse embertársait arra, hogy nem lesz ám mindig háború, eljön még megint a kultúrunka ideje, amikor a nemzeteknek szükségük lesz egymásra, jobban, mint a háborúban szövetségésükre.

Sajnos, Európa intellektuelljei között nagyon kevés akadt, aki igazán annak bizonyult s akinek annyira lényege az emberi kultúrához való ragaszkodás, hogy attól csak élete árán válhat meg. A leg-

többen azt a bizonyítványt állították ki magukról — s sajnos, írásban — hogy jó írók, jó festők, jó tudósok, de tökéletlen emberek, akiknek nem hatolt lelkük mélyéig sem az irodalom, sem a művészet, sem a tudomány. S a félkultúremberek a bérelt uszítók siralmas látványát nyújtották: jobban gyűlölködtek, mint amennyire — tudatosan vagy öntudatlan — leszerződtek.

De aztán lassanként kifáradtak s egyszerre más hangokat is lehetett hallani. Azoknak a hangját, akik kezdettől fogva undorodtak a heccelők lármás zshivajától, de nem juthattak tőlük szóhoz. Meg attól is félték, hogy szavuk a küzdelem kitarását csökkenthetné. Nem szóltak hát, vagy csak nagyon halkán. De észrevették hamarosan, hogy a nép és a hadsereg nem vesz részt a dísztelen koncertben s a töméntelen piszkolódo cikk és röpirat most sem fejezi ki a tömeg hangulatát. S katonai szaklapok felszóltak éles hangon az újságok ordináre hangja ellen. Látták, hogy nem „kötelező” az ellenség pocskondiázása s kezdtek erélyesebben fellépni az uszítók ellen.

Azon nagyon kevesek között, akik sohasem veszítették el a fejüket s kezdettől fogva kifejezést adtak ama szándékuknak, hogy arra nem is hajlandók, Németországban legbátrabban és legélenkebben Wilhelm Herzog küzd lapjában, a *Forum*-ban a hazudozások és gyűlölködések mindent elborítani készülő árja ellen.

Tavaly áprilisban indította meg lapját, mely már első számában is erősen kifejezésre juttatja szerkesztője erősen egyéni és progresszív meggyőződéseit. Csak négy szám jelenhetett meg békében, békés témákkal, azóta minden száma harcos füzet a háború örülete s az ezáltal felkavart hazugságok és gyűlölködések ellen. Kímélet nélkül kipellengérez mindenkit, aki szellemileg kompromittálta magát, legyen az hozzá legközelebb álló, legyen az Romain Rolland, akinek műveit ő fordította németre, vagy Thomas Mann, akinek novelláját a háború előtt díszhelyen közölte. A *Forum* első — augusztus szeptemberi — háborús számában felel Romain Rollandnak a *Journal de Genève*-ben megjelent levelére. Többek között ezeket írja:

„Minthogy ez az óriási káosz megszületett, minthogy minden nemzet szocialistáinak szét kellett szakadniok, minthogy a világháború örült víziója a legrettenetesebb valósággá lett, szükséges volt, hogy minden egyes nép szóvivői gyűlöletet és megvetést prédikáljanak az ellenséges nép ellen. Tárgyilagossággal nem lehet háborút viselni. Ezért a háborúban még a hecc-sajtó is kap szabadságlevelet. De mi, akik egy elmerült korban európeereknak éreztük magunkat, kénytelenek vagyunk mi is, ha már egyszer az itthonülésre vagyunk kárhóztatva, vele lármázni? Nem kellene inkább megkísérelnünk a lármával szemben meggyőződéseink birtokában és őszinték maradni? El kell nekünk is hinnünk, mint a tömegnek, bizonyíték nélkül minden híradást azokról a borzalmakról, melyeket ez a háború magával hoz, magával kell hoznia? . . . — Szabadítsuk ki magunkat a hazugságok tengeréből. Ma a háború okai felett veszekedni ép olyan gyermekes cselekedet volna, mint egy város égésénél nem a tűzoltókat, hanem a gyújtogatót keresni. A háború itt van. Az otthonmaradt hadimunkájának a béke előkészítésében kell állania.”

Tudjuk, hogy Romain Rolland nagyon hamar megtért s azóta állandóan küzd a nemzetközi megértés helyreállításáért. Wilhelm Herzog több szép cikkét leköszölte a *Forum*-ban. Ugyanabban a számban élesen támadja a háborús sajtót:

„Minden rossz között legrosszabb a sajtó, amely még oly kiváló európai koponyákban is, mint Maeterlinck, Bergson, Rolland, Kipling bárgyúságokhoz vezető előítéleteket ébreszt. Nálunk sincs másképen.” „Párisban, Londonban, Rómában, Madridban barbárok vagy vandálok általánosan a nevünk, akik pusztítanak, perzselnek, gyilkolnak, templomokat rombolnak. (Mi! a művészettörténészek népe!) A mi újságjainkban pedig az oroszok, franciák, belgák rabolnak, égetnek és gyalázatoskodnak reggel és este. A „francia és belga harctér hiénái” kegyetlenségben nem állanak az „orosz sakálok” mögött. . . Mikor Spanyolországból visszajöttem, azt olvastam a német újságokban: „Japán, a mi negyedik szövetségünk.” Ezeket a kicsi, nem nagyon bájos urakat Berlinben és Münchenben ünnepelték és az utcán megcsókolták. Néhány héttel később ízlésesen „sárga büdösmajmoknak” nevezik őket. . . Ha az ember az újságokba pillant, elfogja a düh: de azt mondja, talán szükséges. . . Érti az ember, hogy a ragály eléri. Védekezni akar; nem megy tovább. S felteszi a kérdést, vajjon nem lehetne-e a szenzációs sajtót is, ha már a nagy tisztogatás megkezdődött, megtisztítani és arra kényszeríteni, hogy tárgyilagosan, borzalmak feltéje nélkül számoljon be az eseményekről s hogy ezentúl ne a fecsegő és ártalmas diplomáciát, hanem a főhadiszállást vegye mintaképül. . . Ha a sajtószabadságról nem volnának oly zavaros képzeteink, úgy azt kívánnánk: vegye fel a főhadiszállás a harcot ez ellen a nagyhatalom ellen is és állítsa meg azt az értelmetlen szidalom áradatot, veszélyes handabandázást, mellyel a szenzációt hajszólo lapok rovataikat megtöltik. . . Hova fog ez vezetni? A *Neue Züricher Zeitung* azt tanácsolja olvasóinak: „Mindent olvassanak el — semmit se higgyenek el!” Nagyon okos és követésre méltó tanács. „Azok a hazugságok, melyeket újságjainkban magunknak feltálatni hagyunk, értelmi képességünk csúffátétele”, mondja Jerome K. Jerome, az ismert angol író, aki a *Hogyan teszi magát az ember háborús időkben haszontalanná* című cikkében élesen rámutat arra a hazafias megzavarodásra, melyet sok fejben ez a háború előidézett. . . „Semmi értelme sincs annak, hogy a dolgokat még sötétebb színekkel fessük, mint amilyenek már magukban. Majd ha a háború nem lesz többé, el kell felednünk. Hazugságok szövődékével a gyűlölet mesterséges korlátait emelni gyermekeink és ellenségeink gyermekei közé, bűn a jövő ellen — mondja a kiváló angol író. S így folytatja: „Van mindenütt az embereknek, férfiaknak és nőknek egy bizonyos hangos fajtája, mely épen most előtérbe tör s minden helyet betölt, bár az ország nagyon jól meglenne nélkülök. Ez az az ember, aki a szájával harcol. Lélekzete hazafiságtól büzlik, ama Piccadilly-cirkusz-hazafiságtól, mikor éjjel a pálinkásbutikokat bezárják. Ennek a hősnak az értéke, elhatározottsága, az ellenség megvetése kolosszális. . .” Gúnyolja Vierordt-ot harcias és gyűlöletet dicsőítő verseiért, „a közgazdaszból zoológussá vedlett” Sombart-ot a *Berliner Tageblatt*-ban megjelent cikkért, melyekben a szerbeket „egérfogó-kereskedőknek”, a japánokat „félmajmoknak” nevezi. „Banditák, sőpredék,

vadállatok, komondorok, egérfogó-kereskedők, félmajmok. A háború, amely minden nemzetközi közösséget szétszakított, teremtett helyükbe egy újat: az emberiség elleni internacionálét. A felvétel követelményei: durvaság az érzésben, brutalitás a kifejezésben. Lehet, hogy a háborúnak szüksége van arra is, hogy az irodalmárok és professzorok úgy szitkozódjanak, mint egy krajcáron összemarakodott kofák.”

„A tisztességes ember számára, aki nincs a lövészárokban, csak egy marad hátra: hallgatni. Legfeljebb: gyűjteni. Nem a gyűlölködés dokumentumait, amit a történetíró vágyik megőrizni. Ez most túlságosan könnyű vállalkozás. Érdemesebb volna s talán művelődéstörténeti szempontokból fontosabb is ebben a gyűlölettől megtépett időben a szeretet dokumentumait összegyűjteni.”

„Meg kell állapítanunk, hogy az európai emberiség igen nagy részét képtelennek látjuk arra, hogy jellemét és magatartását megőrizze s hozzá oly nagy mértékben, hogy szégyelnünk kell miatta magunkat. Igaz volna hát, hogy a háború az értelem feláldozását követeli? Feláldozzák a katonák? A mérnökök? Épen ellenkezőleg... Csak az irodalmárok, akik már a háború előtt masochisták voltak, értenek odaadás alatt alávetést, előbbi ideáljaik megtagadását. Kéjesen térdelnek egy nagyobb hatalom előtt. Ép úgy mint azelőtt a gyors hírnév, a nagy tantieme vagy a hiúság kedvéért forgácsolták szét tehetségüket, nem tesznek másként most a háborúban sem. Ahelyett, hogy a katonatisztek csendes komolyságát és lovagiasságát vennék példaképül s úgy fegyelmezve mint ők, járnának dolguk után — szerényen, csendesen és maguk feltolása nélkül — ehelyett hazafiságukban igyekeznek egymást letromfolni s hazaszeretetüket lehetőleg jól kirakatba tenni. A lírikusok énekelnek, az anarchisták beszédekert tartanak a háború áldásairól, a keresztények bebizonyítják, hogy az isten akarta a háborút s a közgazdászok cikkeket, röpiratokat és vaskos könyveket írnak a háború szükségességéről.”

„Mi nem tudjuk, hogy a háború áldás-e. Túl sok gyászruhás asszonnal és leánnyal találkozunk, túl sok nyomorúságot és szükséglet látunk ahhoz, hogy már most a háború áldásairól beszélhetnénk. De jó értékmérő biztosan ez a háború. A jellemek szeizmográfja. Mindnyájan éreztük a földrengést; sokat összerázott, feldöntött, másokat azonban megerősített és fokozta tehetségeiket, hogy segíthessenek és gyógyíthassanak.”

Csak nagyon kevesen tudtak érintetlenek maradni. Csaknem mindenki, aki nyilvánosan fellépett, a ragálytól fertőzöttnek mutatkozott: És némelyiknek újságrovat helyett szívesebben nyitott volna az ember magánzárkát. Mindazonáltal van szellemi életünk képviselői között kettő-három, talán négy, talán száz, reméljük ezer tisztességes ember Európában, akiket nem fogott a gyűlölet delíriuma, s akiknek nem kell egykor magukat szégyelniük, hogy a félreismerés és a durvaság orgiáitól távolmaradtak.”

Kíméletlen gúnyval és éles logikával utasítja rendre a háborúról és az ellenségéről „nyilatkozó” művészeket:

„Kötelesek a művészek okosak is lenni? Feltétlenül jó betekintésének kell lenni a politikai problémák zürzavarába annak, aki vászonfelületeket fest be vagy regényt ír, színt kell vallania minden esetre

politikailag, vagy nem tenné jobban, ha letenne az ítélkezésről és hallgatna, mivelhogy az anyag felett nem uralkodik, tehát nincs mondani, csak kontárkodni valója? Sajnos, nagyon kevesen rettennek ettől vissza. Mert „énkórosak” mind, akkor is, mikor együttesen lépnek fel. Elhamarkodók és hiúk mind, mint a rosszul nevelt gyermekek. De művészi nevük nimbusza miatt hajlandók vagyunk komolyan venni őket ... És a sajtóbanditák kara tapsol gyermekes deklamációikhoz . . . Ahelyett, hogy azt mondaná olvasóinak: a művészeknek legtöbbnyire sejtelmük sincs a politikai életről, a legjobbak közöttük ösztönlények, akiknek néha sikerül egy szép költemény, egy eredeti színharmónia, egy jól felépített mondat ... Mi a művész? Egy bizonyos területen nagyon tehetséges egyén. Tehát egyoldalú, abnormis, gyakran beteg. .. Ha kilép művészetének világából, leggyakrabban tájékozatlan s gyámoltalan, gyermekek ... S a sajtó híres költők, festők és muzsikuskok nyilatkozatait hozza. Saint-Saens-tól Ernst Lissauer-ig mind leadja gyűlöletét és kölcsönös utálatát. Mindegyiknek vannak „gondolatai a háborúról”. S a jó nyárspolgárok, köztük derék művészeink is, sokkal harciasabbak akarnak lenni, mint a katonák. De a lövészárokban egy harcos sem mond úgy le az önkritikáról, egy sem mocskolódik oly értelmetlenül, mint az irodalmár íróasztalánál.”

„A színházakban Kotzebuet, Benedixet, Mosest és Blumenthalt játszanak, a költők vasciterákon gyűlöleténekeket zengenek. Hol keressük az új szellemet? A főiskolákban? Olvasták a 99 professzor hihetetlen otromba felhívását? Méltányolták a múmiává öregedett kétszázéves Lasson nyilatkozatait? De ha az új szellem se a főiskolákon, sem az irodalomban, sem a színpadon nem található, hol reméljük megtalálhatni?”

„Mert hiszünk az új szellemben. Megtaláljuk olyan emberekben, akik a szörnyűségek láttára némák maradtak, akik fájdalmuk vagy büszkeségük kifejezésére nem találtak mindjárt szavakat, s akik most is visszaigyekeznek régi istenükhöz, régi ismeretükhöz. Ezek között fogunk látni sok művelt nőt, de mindenekelőtt sok önállóan gondolkozó munkást, hivatalnokot, katonatisztet, kereskedőt s igen, talán néhány művészt és tudóst is. De mindenekelőtt meg fogjuk találni az új szellemet a harcokból visszatérőknél, kiknek élményei lázalmokká sűrűsödtek, akik a mérsárlásból és vérfürdéből kimenekültek, akik idegeikkel makacsul megbirkóztak. Ezekben van minden reményünk.”

Azok számára, akik a nemzetközi szolidaritás ápolásában hazafiatlanságot látnak, megállapítja a hazafiság helyes fogalmát:

„A háború kitörése után néhány íróról azt állították, hogy hidegen állanak népük rettenetes küzdelmével szemben, hogy nincs szívük, nincs hazájuk, nincs istenük. Miért? Mert nem hordották érzéseiket nyelvükön, sem hazaszeretetüket, mint valami kokárdát a gomblyukban s istentelenek, mert nem térdelnek le a bálványok előtt. . . Mert a mi fogalmunk a hazáról nem oly testileg megfogható, hanem szellemibb, nemesebb, emberibb, ezért s csak ezért szidalmaznak bennünket s tartanak minket, akiket máskor szenvedélyük vagy fanatizmusuk miatt kinevetnek, hidegeknek s közömböseknek. Az igaz, hogy mi nem szívesen csinálunk nagy dolgot magától értetődő dolgokból. Már egyszer megirtuk: hogy földemet, városomat, házamat, családomat, feleségemet szeretem — a

világ e legtermészetesebb érzéseit ki kell kiabálnom csak azért, mert más ezt teszi? E lármázókkal lehetünk egy és ugyanazon nép tagjai, békében élhetünk velük, mint a katolikusok a protestánsokkal, az agráriusok a szociáldemokratákkal. De hol van megírva, hogy a szellemkülönlék a szellemi felett, az anyagnak a lélek felett győznie kell? . . .”

„És azt kérdik tőlünk, világpolgároktól, ideológusoktól és utópistáktól: mi hát a mi hazánk? Mondjuk meg végre egyszer — félelem és félreértés nélkül — tagbaszakadt honfitársainknak: Mi azt a német szellemet szeretjük, mely Grünwaldban és Dürerben, Bachban és Mozartban, Herderben, Wielandban, Lichtenbergben, Goethében, Kantban, Schillerben és Fichtében, Beethovenben, Hölderlinben, Heinrich Kleisban, Friedrich Schlegelben, Büchnerben és Schopenhauerben nyilatkozott meg s e formagazdagság által megmutatta, mily gazdagnak kell lenni egy népnek, melyből ily emberek kerültek ki.”

„De a népesség széles rétegei e nagy szellemeket mind vissza akarták szorítani, rágalmazták és megalázták őket. Vallásos, politikai vagy esztétikai okokból. Goethét neveztek irodalomtörténétírók kéjencnek, aki teljesen a bujaságnak adta magát, Fichtét üzték el a jénai egyetemről, mint atheistát; Kleist drámáit és röpiratait tiltották el: a „Wozzeck” költője kénytelen volt Svájcba menekülni. Nincs ország, mely legszabadabb szellemeit a megaláztatástól megkímélte volna. . . A történelem azt tanítja, hogy a legradikálisabb harcosok találtak a legnagyobb ellenállásra. Az emberiség mártírjainak sora végtelen. És az újkor történelme ép úgy ismeri őket, mint az ó- és középkor története. . . Voltairétól Daumiern keresztül Zoláig; Dosztojevszkijtől, aki négy évig ült az omszki fegyházban, Gorkijig, aki üldözöi elől Olaszországba volt kénytelen menekülni, az elítélések, félreértések, lealacsonyítások mindig hasonló lánc, melyeknek minden ország szellemi harcosa mindig ki volt téve . . . Mégis, vagy talán épen ezért lesznek haláluk után vagy legkorábban késő öreg korukban a haza hőseivé.”

„Hogy sok ilyen emberünk volt, hogy a német szellem minden akadály dacára sem hagyta magát megkötni, hogy keresztültört, kinyílt, oly gazdagon, hatalmasan és oly erővel, hogy Németországot elkeresztelték a költők és gondolkodók földjének — ez oltja mibélénk a hazaszeretetet.”

„A mi hazaszeretetünk abban áll, hogy ismerjük népünk értékét tudjuk, hogy az európai kultúrélet egy fontos alkatrészét képezi, mely nélkül Európa nem volna Európa, mely azonban a többi kultúrnmekkel való cserehalás nélkül nem élhet, nem virágozhat s melynek legkiválóbb tulajdonságai nem zárkózottságában, hanem befogadóképességében és gazdag univerzalitásában rejlenek. Tudjuk, hogy mit érünk. De nem tartjuk szükségesnek értekeinket magunknak és másoknak hangosan s állandóan kikiabálni. Sokan a hazaszeretetet azonosnak tartják az öndicsőítéssel s annál nagyobb hazafiaknak képzelik magukat, minél inkább lebecsülik a többi népeket. Talán nem egészen nyájas leereszkedés nélkül, de túlságos határozottan beszélnek kihalt nemzetekről és dekadens fajokról. Talán jobb volna, ha saját nagyságunktól nem bódulnánk úgy el, s kevesebbet beszélnének Németország küldetéséről vagy világtörténeti missziójáról, abbagynánk a misztikus jóslásokat, keve-

sebbet jósolgatnánk és az önkritikát a háborúban is fontosabbnak tartanok, mint az ellenség túlságosan könnyű sommás lebecsülését”.

S idézi Gaston Paris gyönyörű szavait, melyeket 1870-ben az ostromolt Parisban mondott a Collége de France-on tartott kurzusa megnyitó előadásán:

„Általában, nem hiszem, hogy a hazafiságnak bármi köze volna a tudományhoz. A katedra nem tribün. Aki arra használja fel, hogy olyasvalamit védelmezzon vagy támadjon róla, mely szellemi célján kívül fekszik, eltéríti igazi rendeltetésétől. Minden korlátozás és fentartás nélkül azt a tant hirdetem, hogy a tudománynak egyetlen célja az igazság, az igazság önmagáért, anélkül, hogy törődnie kellene azzal, vájjon ez az igazság a gyakorlatban jó vagy rossz, sajnálatos vagy örvendetes következményekkel jár-e. Aki hazafias, vallásos vagy akár erkölcsi tekintetéből a tényeken, melyek kutatásának tárgyai vagy a következményeken, melyeket azokból levon, a legkevesebbet eltitkol, a legkisebb változtatást eszközöl, az nem méltó arra, hogy helye legyen abban a nagy laboratóriumban, melyben a becsületesség sokkal nagyobb jogcímet ad a belépésre, mint az ügyesség. Ha így fogják fel a közös tanulmányokat és minden kultúrországból így üzik őket, akkor az ellenséges nemzetek határai felett egy szélesebb hazát fognak teremteni, melyet háború nem fog bemooskolni, hódító nem fog fenyegetni, s ahol a jobbak meg fogják találni azt a menedéket s azt az egységet, melyet régebben a *Civitas Dei* ígért nekik.”

Így beszélt 1870-ben, december 8-án, hallgatóihoz egy fiatal francia tudós, aki egyúttal szenvedélyes hazafi is volt. A szomorú az, hogy e szavak még ma is szépek, mivel még ma is csak kívánságot, ideált fejeznek ki.

Heves harcot folytat Wilhelm Herzog nemcsak az európai szellemi munkások egymás megtagadása ellen a háborúban, hanem egy aktiv intellektuel-internacionálé alapításáért is. Mintha az idők szele előre megcsapta volna, tavaly áprilisban, a *Forum* első számában erős propagandisztikus cikket írt ennek érdekében. Akkor még nem volt szó háborúról s ő vezető cikket írt *Krieg: eine russische Herausforderung* címmel, melyben idézi egy magasrangu orosz katonatiszt nyilatkozatát, mely szerint Oroszország nyugodt lehet, mivel az orosz haditerv megváltozott, feladta eddigi defenzív jellegét s az orosz hadsereg aktiv szerepet fog játszani. Közvetlen utána idézi General Keim beszédét, melyben még egy milliárdot követel fegyverkezésre, nehogy ellenségeik elvegyék tőlünk majd harmincszorosát, Elzász-Lotharingián és keleti és nyugati Poroszországon kívül. Erre a kétoldalú háborús fenyegetőzésre írja a következő kiáltványszerű sorokat:

„Kiséreljük meg végre Karl Marx viharos imperativusát, mely millió proletáragyat borított lángba, a szellemi munkások óriási csapatára alkalmazni, s ez a kiáltás úgy gyűjthat, mint a Kommunista Kiáltvány: „Világ szellemi munkásai egyesüljete!” Tiétek a hatalom, mihelyt akarjátok. Tömörüljete, hívjátok egybe a világ összes szellemi munkásainak kongresszusát, ne féljete sem a sznobok fölényes mosolyától, sem a hazafiaskodók széles gesztusaitól. Minden jó európai jönni fog: Anatole

France, Octave Mirbeau, Romain Rolland, Bemard Shaw, Chesterton, Wedekind, Hauptmann, Heinrich és Thomas Mann, Rainer Maria Rilke, Andrejev, Gorki, Rodin, Liebermann, Símmel, Brentano, Mereskovszky és sok fiatal, szenvedélyes fej, akik — mint művészek és tudósok — nem ismernek sem országhatárokat, sem faji érdekeket, akiknek a méltányosság többet ér, mint az igazságosság, akik a szellemet, a tudományokat és a művészetet fölébe helyezik annak a lármás valaminek amit ma hazafiság néven árulnak.”

Később a szellemi munkások internacionáléjának elvontabb és távoli eszméjétől konkrétebb politikai problémák felé fordul s különösen az utolsó, május-júniusi, számban az európai államszövetség eszméjéért száll síkra, mely, nézete szerint, egyetlen eszköz újabb világháború megakadályozására.

„Európa születését lehet késleltetni, mint a hogyan a Német-birodalom alapítása is csak Bismarck merész egérútjai és semmit sem tekintő energiája által sikerült végtelen nehéz küzdelmek után — lehet késleltetni, fogják késleltetni, de hogy jönni fog, jönni kell, azt „reálpolitikuskaink” is beláthatnák. „Most még csak néhány ezer ideológus áll az eszme mögött — mint Lassalle 1863-ban a politikai szabadságról mondta — s talán még tízezer egész Németországban szétszórt ember, akik természetüknél fogva izzó szerelemmel ragaszkodnak a szabadsághoz s ezeken kívül senki. A polgárság úgy szereti a szabadságot, mint az ember egy díszítést szeret otthonában: nem megy érte sem vízbe, sem tűzbe. Az eszme azonban terjed. S a megvalósulás diadala nem maradhat el. Ennek a háborúnak kínjai az új Európa vajúdása . . . De a jövő Európában nem lesz helye a különállásnak és hatalmi fensőbbiségnek. Egyik legnagyobb feladata lesz az imperialisztikus vágyakat, melyekben gyökerezik ez a háború is, csirájában elfojtani és egy hatalomnak az egész világ felett való uralmára — ha mi ideológusok reálpolitikusan tudunk gondolkozni — aligha fog alkalmat nyújtani ... Álom, mely soha se fog megvalósulni — mint az örök béke fantazmagóriája s nem is a csúnyák közül való?”

„De ha minden háború között e legborzasztóbb háborúnak nem ez a célja, úgy az emberiség, mely nem erre törekszik, megérdemli, hogy átélje azt, ami előtt áll: a biztosított békét. Biztosított béke. Van-e valami, ami még értelmetlenebb, kérdésesebb és vigasztalanabb? Mint-hogy a háború — mint természettudósaink, pszichológusaink és egyéb világmagyarázóink tudják — kiirthatatlan, minthogy a természetben alap-” szik — hogyan lehetséges béke s hozzá még biztosított béke? A biztosított béke — amint azt ma Európában a legtöbben gondolják — ismét csak fegyveres béke lehet. Azaz: sokkal szorongóbb, irtózatossabb, fenyegetőbb, ellenségesebb, mint a háború előtti. Akkor egy még oly fenhéjázó militarizmusnak sem lehet majd jogosultságát vitatni, mivel minden állam, amelynek legmagasabb célja nem a fegyverkezés tökéletesítése volna, könnyelműen és vétkeken járna el polgáraival szemben. Olyan versengő fegyverkezés következne, amelyet a világ még nem látott. Aki bármelyik országban a katonai kiadások ellen beszélne vagy a parlamentben azok ellen szavazna, örült vagy az idegen állam fizetett ágense lenne.”

„Ezeknek a nagy időknek megyünk elébe, ha Európa meg nem gondolja magát. Ha a kézenfekvő következményt nem vonja le, hogy magát a romlástól, mely Amerika javára volna, megmentse, ha a realpolitika, melynek brutális energiával a legnagyobb akadályokkal kell majd megküzdenie, ezt ismét ideológiának nézi és kineveli.”

„Ha ennek a háborúnak végső értelme nem a legnagyobb európai államok egyesítése s ha ez az egyesülés nem vonja maga után, hogy Európában soha többé ne lehessen háború, ha a kultúrnemzetek ezt az eredményt nem kényszerítik ki egymástól, úgy a világ oly közönséges, oly képmutató, oly örült, hazugságtól és képmutatástól oly átítatott vol na hogy igazán csak a háború uzsorásai mondhatnák, hogy érdemes élni!”

Látjuk a közölt idézetekből, hogy Wilhelm Herzog ritka hévvel és bátorsággal száll síkra meggyőződéséiért. Harc a végletekig a hazugságok és gyűlölködések ellen, küzdelem az ész uralmának épségben maradásáért, a nemzetközi szolidaritásért, az Európai Egyesült Államok eszméjéért — ezeket lehetne vezérgondolatainak nevezni. S nem mulaszt el egy alkalmat sem, hogy ne üssön azokon, akik e gondolatok ellenségei s hogy ne gyűjtse össze a bizonyítékokat arra nézve is, hogy nem áll egyedül velük, hanem hogy a legjobbak mindenütt ugyanezen eszméket vallják magukénak.

A lap állandó rovatai a *Dokumente der Liebe, Stimmen der Vernunft*, melyekben összegyűjti a nemzetközi szolidaritás háború alatti megnyilvánulásait, a háborús örülettől mentes, józan nyilatkozatokat (D. Dryander, Prof. Ruysen, bordeauxi egyetemi tanár, Heinrich Morf berlini egyetemi tanár, Romain Rolland, Fr. Wilhelm Förster és mások nyilatkozatai és cikkei). Szellemesen szedi össze régebbi írók háborús véleményeit. Kitűnő, sokatmondó idézeteket közöl Kleisttől, Flaubert leveleiből, Goethétől, Tolsztojtól, Th. Fontanetől, Gottfried Kellertől, H. v. Treitschkétől, Kant írásaiból stb. Hogy a lap irodalmi irányát jelezzük, elég néhány nevet ideírunk, akiktől cikkeket látunk benne: Wedekind, Heinrich és Thomas Mann, Romain Rolland, Peter Altenberg, Annette Kolb, Hermann Wendel, Szép Ernő stb.

Ajánljuk ezt az eleven, okos kis lapot azoknak, akiknek fáj a nemzetközi szolidaritás minden egyes kötelékének szétszakadása, akik nem tudják és nem akarják elhinni, hogy ennek így kell lenni, — azoknak, akik nem mondtak le az emberi kultúráról vagy legalább is a kultúra lehetőségének hitéről s akik pótolhatatlan veszteségnek éreznék úgy a latin, mint a germán kultúra elpusztulását vagy csak elnyomását is; azoknak, akik úgy ragaszkodnak az emberek magasabb szellemi tulajdonságai kifejtésén alapuló nemesebb és szebbkor reményéhez, mint az emberiség létéhez magához, akik minden ellenkező elmélet, minden ellenmondó borzalmas tény dacára hisznek az emberi kultúrában, mert nem tehetnek másként. Ajánljuk azoknak, akik sohasem érezték szükségét annak, hogy ellenségeiket ócsárolják, akik nem faj és születés szerint választják meg barátaikat és ellenségeiket, akik sohasem tagadták meg önmagukat, hitüket; azoknak, akik nem mondtak le még arról, hogy szívesen látott vendégek legyenek valamikor Parisban, Londonban és Rómában, akik a reimsi

dómért és Velencéért ép úgy remegtek, mint Brugesért, akiknek a louvaini városház ép úgy a szívéükön feküdt, mint a leMBERGI könyvtár, akik a magyar és német anyák és arák fuldokló zokogásán keresztül a francia, orosz és olasz anyák távoli jajkiáltásait is meghallják a kétszeres ércgyűrűn keresztül is s a csatátér halottai közül nem válogatják ki megsiratásra a csukaszürkéket, hanem egy emberi öleléssel lelkükbe zárják az emberi tökéletlenség e szerencsétlen áldozatait, egyformán mindet.

Dienes László.

A kulturtudat válságai (Világháború és világnézet)

A világháború okairól megoszolhatnak a vélemények — olyan tünemény ez, mint az ó-izlandi mondák világfája, gyökere ezerfelé ágazik s nyomon követni alig lehet. Inkább hatásai tűnnek a szembe s kétségtelen, hogy ezeknek formáló ereje a társadalmi és természeti motívumok tájáról áthullámszik a lelki és a szellemi élet egész területére. Az utóbbin is harcok folynak, vérnélküliek talán, de vívódással teljeseK. E szellemi küzdelmek — úgy sejtjük — még a csatátérieknél is szívósabbak lesznek és tartani fognak akkor is, midőn a harcolók már elpihentek — amint a catalaunumi csata után a lelkek még hosszan folytatták a viaskodást. Hogyan heveri ki sebeit a filológia, a történetírás s az erkölcsi és a társadalmi világszemlélet? Milyenné módosul a XIX. század szociális bizakodása? Az európai népek életérzése milyen filozófiai felfogásban fejeződik ki a háború után? Ma, mikor Európaszerte még ropognak a fegyverek, spekulatív értékűeknek tetszenek e kérdések, pedig valamennyi fel van már vetve, ha elméletben nem is — hiszen a megvitatok közül annyian időznek harctéren — de a tények által kijelölődtek s a nemzetek sorsának legközelebbi alakulása nem egyéb, mint e problémák eldöntése.

Hogy világnézeti kérdések felvetése a háború közepette nem légvárkonstrukció, arról egy fiatal tiszt győzött meg, akit súlyos mellsebével lábadozva egy északmagyarországi kórházban találtam s aki ott, betegágyán, Hegelt olvasta. Első pillanatban igen elcsodálkoztam. Illik-e a mai napokhoz a homályosnak és elvontnak tartott német bölcsész történetfilozófiáját lapozni? S hozzá katonának? Nem lett volna-e könnyű és kényelmes dolog a lázas Romeo szavát idéznem: *Hang up philosophy!* A sebesült katona régi barátom volt, tisztult és nyugodt jellemnek ismertem s teljes lelki egyensúllyal tért vissza a Visztula mellől. Fel sem lehetett róla tenni, hogy a kontraszt kedvéért menekül néhány napra az elvontságok világába, a szellem klasszikusaihoz, kiket a mindenre ügyelő németek az otthon maradt olvasóknak ajánlottak csillapítóul. Sejtettem, hogy a beteg kezébe nem véletlen juttatta ezt a meglehetősen komor olvasmányt. Hegelnek az emberi kultúra sorsát monumentálisán átívelő könyvébe csak azok mélyednek el, akikben a megértés ösztöne valamelyest még mindig eleven. Talán többen vannak ilyenek, semmint gondolnók, talán mindenki ilyen, akit 1914 nyarán, vagy utóbb akár néhány futó pillanatra elfogott az erkölcsi és az intellektuális világnak az a bénító ájulása és rázkódtató válsága, melyből már szerencsésen magunkra

eszméltünk. A német írók joggal beszélnek egy augusztus-előtti időszakról, mely olyan hirtelenséggel fordult a világharc napjaiba, mintha akkor a természet letette volna a fokozatosság s az átmenetesség örök törvényét. Abban a kohóban, melybe jutottunk, füst és robbanások közepette, ki nem érez vágyat arra, hogy a jelent megértse, hogy a váratlan fordulatokat és tragédiákat bekapcsolja egy általánosabb felfogásba az emberről, a történelemtől s a kultúrnépek jövőjéről? Hegel nyelvén szólva, mi is megérettük a világszellemet — ő lovon látta Napoleon személyében, mi halljuk szavát az óriáságyuk torkából, bámuljuk erejét, amint táborra szervezi az egész ó-világot, felferi a tengerek mélyét s pusztító gépmadarak szárnyán a földi atmoszféra határai felé lendül.

A XIX. század utolsó negyedét és a XX. század első évtizedét a társadalmi fejlődéshez, az ember-lét minden irányú tökéletesedéséhez való törhetetlen bizakodás jellemzi. A szociális gondolat a dolgozó tömegeket, tehát az emberiség többségét átjárja s minél szélesebb néprétegek jólétéről gondoskodni, az egyéni élet biztonságát fokozni — ezek az eszmék irányítják a politikai életet még ott is, ahol akár önzésből, akár tehetetlenségéből csak igen csekély részben váltják őket valóra. A nagy nemzeti társadalmak az evolúció sodrában érzik magukat s a revolúció a múltak emlékévé válik. Ha valamilyen demonstráció kapcsán ketten-hárman életüket veszítik, általános a gyász és meghökkenés. A nemzetközi érintkezés az általános fegyverkezés árnyékában folyik ugyan, de a háború kiütését rossz és valószínűtlen álomnak tartják. A tudomány és a világgazdaság internacionáléja fokozza a csalódást s általánosan bíznak abban, hogy válság idején győzni fog a józan belátás, az ész, a számotvetés egy világtűzvész borzalmaival. A kulturvilág a modern technikával leigazza a külső természet erőit s le fogja igázni a belső természet romboló hatalmait: a nyers hódító vágyat, a bódulatos hatalomakarást s az ölés lázát. Noha a dinamitot halmozzák s a lóport szárazon tartják, mindez csak önvédelem-számba megy s remélik, hogy robbanásra nem kerül a sor. Egy szikra azonban elegendő volt, hogy minden lángba boruljon. És a megindult mérkőzés mérlegéből az derül ki, hogy a XIX. század társadalmi érzéke a gyengék, ellátatlanok, kitagadottak segítségével évtizedeken át aligha enyhített annyi sebet, mint amennyit a demokráciák háborúja egy év alatt tudott ütni.

Azok, akik ezt később következetesen végiggondolják, az emberi dolgok sötét felfogásához is hajolhatnak. Mikor világnézetek lehető alakulásával vetünk számot, nem az elméleti filozófiára, ismerettani vagy logikai vizsgálódásokra gondolunk. Ezeket nyugodtan folytatták ágyúszónál a jénai csata alatt s aki teheti, ma is zavartalanul folytatja. Nem is egy elszigetelt agyban, sajtósárgos egyéni feltételek mellett kialakuló erkölcsi elkomorodásra gondolunk, hanem — Dilthey szavával — valami univerzális hangulatra, amely majd jelentékeny személyiségek tolmácsolásában megszólalhat. Schopenhauernek is sokak által átélt forradalmi és háborús rémségek adtak ösztönzést s pesszimizmusának erősödését a napóleoni háborúkat követő szélcsönd, a társadalmi törődöttség segítette. A filozófia magaslatán álló pesszi-

mista — kit nem szabad az otthon ülő rémlátókkal egy kalap alá vonni — talán azt hiszi, hogy ez a mi korunk, melyhez — *mutatis mutandis* — legjobban hasonlít a napóleoni harcokban vérző száz év előtti kulturvilág, mondom ez a mi időnk a háború után megszüli a maga Schopenhauerét, aki majd megvetésének korbácsával végigsújtja az arra érdemeseket. Aki az eljövendő megnyugvás napjaiban magas hegyre viszi fel követőit s megmutatja nekik onnan fentről — nem csábítás okából, mint a Gonosz próbálta Krisztussal, hanem elrettentésül — a föld minden táját, hol dühöngött a vész, hol a vér bíboros párázata szörnyűséges pompába vonja erdők roncsait, lakóhelyek üszkét, jelzett és jeltelen sírok százezreit. Vörösmarty szívettéppő retorikájával szólhatna az *Emberek-ről*:

*Az ember fáj a földnek.
Oly sok harc s békeév után
A testvérgyűlölési átok
Virágozik homlokán.
S midőn azt hinnők, hogy tanul,
Nagyobb bünt forral álnokul.
Az emberfaj sárkányfog-vetemény:
Nincsen remény! Nincsen remény!*

Nem a jövő hangulatainak hírnöke-e egy csendes, enyheszavú lírikusunk, midőn a háború forgatagának láttára így kiált fel: *Szégyenlem, hogy ember vagyok!*

A harcok tanulságait kétségtelenül összesűriti majd valaki egy erkölcsi manifesztumba, de aki megteszi, annak energiája vetekedjék a nagy német küzdelmek átélőivel, Fichtevel és Nietzschevel. Ép oly delejes erővel tudjon hatni, amint Fichte gyűjtött a napóleoni háborúk idején s magányából is ép úgy tolmácsolja a közfelfogást, ép úgy fenekére nézzen a nagy problémáknak, ép úgy neveljen és ragadjon ezreket magával, mint Nietzsche tette.

Ha a történeti pessimizmus csakugyan feléledne, akkor talán még Hegel történeti felfogásából is tudna erőt és érveket meríteni önisgazolására. Rendszerét, mely először próbálta meg egy aktusban s mégis tényszerűen felfogni a múltat, amely abban a meggyőződésben fogant, hogy az embervilág alakulása minden látszólagos önkénye mellett is egységes, fokozatos, sőt tökéletesedő, ezt a rendszert ellenfelei mesterkéltségén kívül azzal vádolták, hogy az élő nemzedék kispolgári önelégültséggel tölti el. Tudományos szempontból igaz, amit Hegel alapvetően hirdetett, hogy a jelen létrejöttéhez mindannak meg kellett történnie, ami csakugyan megtörtént, hogy az élő nemzedék a história egyre épülő piramisának legmagasabb pontjára kerül. Ezen elméleti belátás azonban könnyen átcsap egy oly erkölcsi felfogásba, mely a jelent értékben is csúcspontra helyezi s a múltat minden küzdelmével és áldozatával nem csupán megelőzőjének, hanem maga alatt állónak képzei. Így Nietzsche ironikusan jegyzi meg, hogy Hegel az egész világprocesszus betetőzését a saját berlini tevékenységében látja. A bírálók azonban nem kis mértékben túloznak. A

bildungsphilister Hegel híres *Geschichte der Philosophie*-jét, mely elsősorban az emberi szellem szünet nélküli önkifejtő tevékenységét nyomonza, néhány közbeszótt teológiai megjegyzés révén langyos és derűs theodicaeának foghatja fel. A triadikus ritmus kimutatását könnyed, behizelgő *rondo*-nak érzi, mely őt a fejlődés hullámhegyére lendítette s ott most a leteljesebb megalégtetésbe ringatja. Történetbőlcselétének alaposabb átforgatása azonban arról győz meg, hogy ő a história gúláját nem a hivalkodás szószékének konstruálja kora számára. Hegel igenis tudja, hogy e piramis köveihez rengeteg fáradság, könny és szenvedés tapad, bár végeredményben inkább érdekli a mű, mely készül, mint az ár, melyet emelése követelt. Az utóbbit fontolgtatva mélyen elkomorodik és ebben a hangulatban írja a *Geschichte der Philosophie* zord és lemondással teljes szakaszait, melyekből az tűnik ki, hogy tragikus és individualista meggyőződésű ellenfeleinek nem volt igazuk azzal a váddal, hogy a történeti múlt küzdelmességét csak eszköznek tekinti a jelen minden áron való glorifikálására.

Amit a tapasztalat és a múlt elsősorban tanít — fejtegeti hüvös megfontolással s hatalmas történeti tudásából leszűrve — csak az, hogy népek és kormányok soha semmit sem okultak múltjukon s nem értékesítették azokat a tanulságokat, miket a történelemből megszerezhettek volna.* A történelmet szenvedélyek mozgatják s a magasabb, eszményinek mondott célok ösztönző hatalma elenyészően csekély a szükségletek és a részleges érdekek parancsához képest. Az utóbbiak döntő jelentősége abban mutatkozik, hogy elsöpörnek minden jogszabta s erkölcsiség-állította korlátot, hogy valóságos természeti tényezőknek számítanak és sokkal elszakíthatatlanabbak az ember valójától, mint hosszasan és mesterségesen belenevelt hajlamai a jog, a rend, az erkölcs és a mérséklet iránt. Amint elnézzük a szenvedélyeknek e színjátékát, erőszakosságuk és vakságuk következményeit s látjuk a velük kapcsolatos sokféle bajt, szenvedést, virágzó birodalmak pusztulását, az emberi szellem legszebb műveinek romlását, akkor csak feneketlen gyászt érezhetünk e múlandóságon, sőt a gyász érzése mélységes erkölcsi szomorúságba, a bennünk lakozó jobb érzés lázongásába csap át, hiszen a rengeteg szenvedés mégsem a nyers természet műve csupán, hanem az emberi akaraté is. Hegel sötét képpé egyesíti az embervilág múltját, valóságos vágóhídnak véli, hova áldozatul viszik népek boldogságát, államszervezetek bölcsességét s a legjobbak kiválóságát. A tanácstalan és mély gyászt semmiféle vigasztaló tény nem ellensúlyozza s csak a következő elgondolásokkal tudjuk félig-meddig levetkezni: ami megtörténi, annak úgy kellett történnie; ez ép a sors; nincs mit változtatni rajta; vagy a gyász reflexióitól élő jellemünk szükségleteihez és önzéséhez menekülünk s innen, mint biztos révpartról nézzük a világtörténeti kavardás távoli látványát.

Hegel azonban nem Schopenhauer, nem áll meg mégsem a kétségbeesésnél. A világtörténet nem egyhangú körforgás és semmiféle emberi áldozat nem haladja meg értékben azokat az eszméket,

* G. W. F. Hegel: *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*. Leipzig, Reclam 1907. 39, 55-6, 59, 70. l.

amelyek — sokszor bámulatos odisszeák árán — végül mégis testet öltenek benne. Az ő látszólagos pesszimizmusának végiggondolása árán elébe tudunk vágni a felburjánzásra kész emberkárhoztató ál-humanizmusnak, minden siránkozó és igaztalan kesergésnek. Magasra emelt fővel mondja ki, hogy a világtörténelem nem a boldogság anyaföldje — de nem is ez a hivatása. A boldogság korszakai — ha ugyan a történet délibábja tükröztet ilyeneket — üres lapok, ellentét s ösztönző lendület híján s a nyugalom és egyensúlyozottság olyan lankasztóvá teszi klímájukat, mint az egyenlítő övét az egyenletesen letűző napsugár. Örök igazságot hirdet a dialektika nagy elmélkedője azzal, hogy szenvedély nélkül soha semmiféle nagy mű nem születetett. A szenvedély nála nem lélektani fogalom, hanem oly célkitűzést ért rajta, melyért az egyéniség, legyen az személyhez vagy néphez kötött, minden energiáját harcba viszi, minden egyéb érdeket és akarást feláldoz. A fajokban és egyedekben tagozódott emberiséget egy faj, egy ember egészében nem képviselheti, vagy csak úgy, ha speciális feladatok megvalósításának szenteli magát. Vigasztaló érv Hegelnek egy másik megállapítása. Az egyesek elszigeteltsége nem föltétlen és ebből az következik, hogy a világtörténeti cselekedetektől még valami egyéb is rezultálódik, mint amire azok közvetlenül irányulnak, vagy amit a cselekvők lélektanilag tudnak róla és akarnak vele. Az eszme cselének nevezi ő ezt. A cselekvésnek visszafordító ereje van. Ha gonoszságot is művel, magasabb célt szolgál azzal, hogy megtermi ellenmérgét, ellenhatást vált ki. így Hegel szellemében el lehetne gondolnunk, hogy a legvéresebb háborúban — amint a hadviselő felek ezt minden oldalon hangoztatják — elpusztul maga a háború is.

Akár így lesz, akár egyébként, a lesújtó élmények pesszimizmusának csak érzelmi jelentősége lehet, szociális fontossága aligha. Az emberiség, mint egész, nem érzélgős, a veszteségek nagy felületen oszlanak meg s az élet szakadatlanul előre lendül, a jövőbenézést parancsolja. Egy későbbi nemzedék csak emlékül kapja azt, ami elevenen a legfájdalmasabb s egész mánkát szükségletei szerint helyezi majd el történeti szemléletének kereteiben. A folyamatban lévő alakulásokat — ugyancsak Hegel szellemében — ne csak érzelmileg visszhangozzuk, ne csak világnézeti szempontból vegyük fontolóra, hanem mérjük őket a magunk gyakorlati és közvetlen céljaihoz, a magyar nép és az újjáalakítandó magyar társadalom feladataihoz. Meg kell nyugodnunk abban, hogy a világtörténelem csak igazságokat produkál. Ha mi győzünk, ez annyit jelent, hogy energiánk frissebb és hatékonyabb, szervezettségünk életképesebb, mint az ellenfeleké, hogy a világtörténelem mérlegén — hol végeredményben az erő dönt — mi mutatkoztunk a létre érdemesebbeknek. Minden meghozott áldozat pedig akkor nem érzik hasztalannak, ha a phoenix ősi szimbólumává sűrűsödik és finomul elöttünk s ez avval vigasztal, hogy a természet folyvást máglyákat emel, felemészti magát, de a hamvakból megfijult és magasabbrendű élet serken elő. Égünk, pusztulunk, feláldozzuk magunkat — hogy szebben szülessünk újjá. Higyjünk hát Kantnak, aki háborúellenes erkölcsi alapfelfogása dacára is látta, hogy a háború kohójában

melyből annyi salak tör elő, annyi mérges gáz árad szét, nemes anyagok is kifornak, ha nem is nekünk, legalább késő generációk számára, melyek a világharcból csak ezt a beceset kapják meg. „*Der Krieg — olvassuk a Kritik der Urteilskraft-ban — wenn er mit Ordnung und Heiligachtung der bürgerlichen Rechte geführt wird, hat etwas Erhabenes an sich und macht zugleich die Denkungsart des Volks, welches ihn auf diese Art führt, nur um desto erhabener, je mehreren Gefahren es ausgesetzt war und sich mutig darunter hat behaupten können.*” *

Hinni szeretnők, hogy ezt a háborút nem követi olyan időszak, mely a szentszövetség korára bármily kis mértékben is hasonlítani fog, bízunk ahhoz, hogy a győző népekben eleven marad s termékenyítővé fordul diadalmas erő kifejtésük öntudata. Ha az *erőnek optimizmusát* egykor befelé is érvényesítjük, ha a magunk szükségletein és bajain ép oly elszántan és céltudóan segítünk, mint amily szívósan állunk most helyt kifelé — akkor a háború komor szféráiból egy derűsebb és boldogabb világba vezet sorsunk útja.

Sajó Andor.

Háború és kereszténység

Ezeknek a véres időknek egyik legnagyobb társadalmi tanulsága annak az ősrégi erkölcsi átérzésnek megerősítése, hogy igazi morál csak nemzetközi alapon építhető fel. Bármily princípiumból is vezesse le valaki erkölcsi törvényhozása parancsait, akár a rokonszenvet, akár az utilitarizmust tekintse vezetőjének a jó és rossz, a tegg és a ne tegg megállapításában: nem lehet kétséges, hogy egy teljes, harmonikus és ellentmondás nélküli ethika csak az emberiség befejezett szolidaritásán alapulhat.

Aki morált mond, az nemzetköziséget mond. Ezzel nem a nemzetek létjogosultságát tagadja, csak azt állítja, hogy a nemzetek közötti anarchia megszüntetése nélkül az egyének közötti anarchiát sem lehet kiküszöbölni. Mert végeredményben minden erkölcstelen cselekvés azt jelenti, hogy valaki áttörte az ő jogos cselekvési hatáskörének korlátait. És egy befejezett morál oly emberi együttlétet jelentene, melyben minden egyéniség öncélúvá vált, senki a másik kizsákmányolási eszköze nem lehet, mindenki szabadsága csak a többi egyenlő szabadsága által korlátozható. Világos, hogy ennek az alapvető követelménynek nem lehet területi határa, mert, ha a föld bármely pontján az erkölcsi törvény megtörik, ez nemcsak az emberiségnek ezt a részét korrumpálná, hanem minden csoportot vagy egyént, mely vele érintkezésbe jut. Ezért minden igazi moralitás legmélyebb összefüggését fejezik ki Herbert Spencer szavai: Senki nem lehet addig tökéletesen szabad, míg mindenki nem szabad; senki nem lehet addig tökéletesen erkölcsös, míg mindenki nem erkölcsös; senki nem lehet addig tökéletesen boldog, míg mindenki nem boldog.

A józan észnek ezt a követelményét az emberiségnek évezredek

* Kant: *Kritik der Urteilskraft*, Ed. Kehrbach. 118. 1.

vallásos átélése is támogatja, világos jelül annak, hogy a legszélesebb néptömegek öntudatában is él — legalább is, mint homályos, ösztönszerű sejtelem — ez az igazság. Innen van, hogy minden vallás, mely a szűk törzsi vagy nemzeti kereteken túlmenőleg világszerte volt képes híveket szerezni magának, több-kevesebb tisztasággal és biztonsággal, de félremagyarázhatatlanul magában foglalja azt az erkölcsi ideált, melyet minden fejlettebb bölcséleti okoskodás kitűz; legfeljebb a földi élet tornyosodó nehézségei közepett a kitűzött célt a túlvilágban véli elérendőnek. S minél inkább dőlnek romba az egyéniség kifejlődésének jogi, politikai és gazdasági akadályai: annál egyetemesebben és parancsolóbban tör magának utat ez az erkölcsi meggyőződés, mely minden modern demokrácia sarkételvévé vált.

A kereszténységnek is példátlan tömegmozgató ereje ennek a tökéletesen demokratikus és nemzetközi erkölcsi törvénynek a hangoztatásában állott. Voltaképp nem hozott semmi erkölcsi nővumot a világra, nem adott semmit hozzá azokhoz az értékekhez, melyek a legfejlettebb görög-római spekulációban már a kor elitjének közkinccse voltak: de sikerült neki az elvont levezetéseket, az élettől eltávolodott megállapításokat egy nagyszerű érzelmi és szimbolikus szintézisben egyesíteni, mely ugyan teljesen alkalmatlan a történelmi helyzet ezernyi nehézségével megbirkózni, de megbecsülhetetlen motorikus erő azok számára, kik az emberi haladásnak már a földön elérhető útjait képesek voltak kijelölni.

A szeresd felebarátodat, mint tenmagadat alapkövetelményét joggal tekintheti valaki utópisztikus, az emberi természet alaperőit félreismerő, az élet kényszerűségeivel nem számoló misztikus célkitűzésnek: de senki jóhiszeműen nem tagadhatja, hogy ez az erkölcsi törvény a végleges nemzetköziséggel és a teljes demokráciával egyértelmű s az általa hevített tömeghangulat tényleg nemcsak a római impériumot buktatta meg, de egész sereg szabadságjog kiküzdésében a világtörténelem reális és értékes erőforrásának bizonyult. Jóhiszeműen azt sem tagadhatja senki, hogy a krisztusi morál szelleme át van itatva a pacifizmus gondolatától, ha csak nem akarja vitatni, hogy a kereszténység megalapítója az ő erkölcsi törvényeit csak a nemzeti államok határain belül vélte alkalmazandóknak. Vagyis, hogy a felebaráti szeretet csak a Kárpátokig törvény s innen túl a kölcsönös öldöklés etikája kezdődik; hogy a gyöngék, a kitagadottak védelme csak az Ardenne-ekig parancs, innen túl a kémkedésnek és a pokolgépek morálja ipdokolt.

Elég ezeket a képtelen alternatívákat szembe állítani, hogy mérlegelhesük a szellemi és erkölcsi értékeknek azt az rettenetes összerokadását, melyet ez a háború okozott. Most tényleg a hivatalos kereszténység túlnyomó többsége és pedig nemcsak a belső lényegében nemzeti protestanizmus, hanem a szervezeten nemzetközi katicizmus is, mindenütt a háborús világon, vállalkozott arra a vallásos bűvészkedésre, mely a Krisztus etikájával azonosítja a diplomaták múltját. Hiába volt magának a pápának manifesztuma is. Hiaba kiáltotta oda az összes háborúskodó népeknek ezeket a kétségbeesett szavakat: „A szent Isten nevében, égi Atyánk és Urunk nevében,

az emberiség megváltása díjának nevében kérve kérjük a hadviselő népeket az isteni Gondviselés világosságánál, hogy a rettenetes vérfürdőnek, mely már egy év óta megbecsteleníti Európát, vessenek véget. Testvérek vére az, melyet szárazon és vizen ontanak. Európa legszebb vidékeit, a világnak ezt a kertjét hullák és romok bontják. Ott, ahol még rövid idővel előbb a gyárak munkája és termékeny földművelés folyt, most rettenetesen dörögnek az ágyuk és pusztítási dühökben sem falvakat, sem városokat nem kímélnek, mindenütt kétségbeesést és halált szórva. Ti, akik Isten és az emberek előtt a szörnyű felelősséget viselitek a békéért és a háborúért, hallgassatok kérésünkre, hallgassatok a szent és legfőbb Bíró helytartójának szavára, akinek felelősséggel fogtok tartozni úgy nyilvános vállalkozásaitokért, mint magán cselekedeteitekért! ...” XV. Benedek pápa szavára nemcsak világi hívei nem hallgattak, de legfőbb egyházi dignitáriusai, mások oly fanatikus klérusa, kik a múltban annyiszor hirdettek keresztes háborút a modern állam ellen, ha egy-egy pápai bulla állítólagos megsértéséről volt szó, most Szent Atyjuk intő szavainak kevesebb jelentőséget tulajdonítanak, mint a békekorokban a legkisebb militáns püspök körlevelének és a pápa tanácsainak követése helyett izzó pamfleteket gyártanak a saját háborújuk dicsőítésére, ellenséges „felebarátaik” gyalázására, Jézus Krisztus nemzeti monopolizálására, a gyilkolás etikájának megszentelésére.

Igaz, legyünk igazságosak. A többi nemzetköziség is összeroskadt: a tudományos épp úgy, mint a szabadkőműves, a zsidó ép úgy, mint a szocialista. De mégis lehetetlen észre nem venni, hogy a kereszténység, de különösen a katolikus nemzetköziség bűne és felelőssége aránytalanul súlyosabb, azé az internacionalizmusé, mely magát túlviláginak, Isten eszközének, az égi szeretet szervének hirdeti.

Annál tiszteletreméltóbbak és vigasztalóbbak azok a fehér hollók, akik e véres és gyűlölködő khaoszban is megmaradtak az evangéliumi ige hirdetőinek s a kardcsörtető álkereszténységgel szemben az igazi kereszténység tanait nagy erkölcsi bátorsággal képviselik, így a müncheni neves teológus és pedagógus, Fr. W. Foerster a háború kitörése óta nemes kitartással küzd az ár ellen s nem szűnt meg a népek testvériségének szószólója lenni. Egy másik teológus-professzor, L. Rag a zürichi egyetemről harcol az igazi kereszténység jogaiért. Legutóbb nyílt levelet intézett a militarista német papok vezéréhez dr. Traubhoz, melyben valóban krisztusi egyszerűséggel és világossággal mond el a vallásos táboron túl is megszívlelendő dolgokat, Levelének például ez a passzusa, úgy érzem, történeti dokumentum marad az új Lecky számára, ki majd a huszadik század eleje Európájának erkölcsi történetét fogja megírni: „Most először történik meg életemben, hogy egy férfinak, aki keresztény akar lenni, ezt mondom: Te nem vagy többé keresztény az én szememben! ... Midőn bizonyos ájtatosságokat olvastam Öntől a *Hilfe*-ben, azután néhány *eiserne Blätter*-t s az *Egy nap Lüttichben* című cikket, végleg világossá vált előttem: ha ennek a szellemnek csak a legkevesebb köze is van Jézushoz, akkor Te Jézus Krisztus

tökéletesen félreértetted Istent és az Isten országát. Ön, mint az Evangélium hirdetője körutat tesz egy országban, melyet az Ön népe — nem vitatom, hogy jogosan vagy jogtalanul — a vér és a könny tengerévé változtatott. És Ön a könyörület legkisebb szavacskáját sem találja e nép mondhatatlan nyomorúsága számára . . . ; Ön gyümölcsöt és csokoládét osztogat az utcákon, belgák is kérnek belőle, de Ön elutasítja őket, mert a vér szava ébredt fel Önben; Ön meglátogatja az elpusztított *Fort Louceint* s büszke a németek 42-es mozsaraira, de újra a könyörület egyetlen szavát sem találja a romok alatt eltemetettek és ama belga katonák számára, akik még agóniában ott hevernek. Mit mondjak mindehez? Ezt mondom: Lelkész úr, amikor Ön ama kérő belgákat visszautasította, akkor a vad Hagen szelleme intett Önnek, de az Ember fia elfordult Öntől! És ép itt nem szeretném, ha félreértenének. Ön bizonyára lelke mélyén sokkal jobb, mint az elmélete, s lehet, hogy Ön személyileg tízszer jobb keresztény, mint én vagy mások. Tehát nem erről van szó most közöttünk; nem arról van szó, amit Ön tesz, hanem csak az elvekről, melyeket vall. Nem azt rovom fel Önnek bűnül, hogy a szenvedély egy pillanatában azokat a belgákat visszautasította, hanem azt, hogy Ön ezzel mintegy dicsekszik. Ez Jézustól való olyan elfordulás, melynél nyilvánvalóbbat el sem tudok képzelni. Mert ugyan mi legyen még kereszténység, ha e a kereszténység? Mi más ez, mint elfordulás Krisztustól a 42 cm.-es ágyúhoz! . . .”

Nekünk magyaroknak jól eshetik, hogy a keresztény öntudat e bátor harcosai sorában egy magyar pap nevét is feljegyezhetjük. Giesswein Sándor, aki már a békében is többször kimutatta, hogy szociális lelkiismeretét nem engedi párt- és felekezeti szempontoknak alárendelni, most is, az emberiség e szörnyű erkölcsi válságában hű maradt tiszteletreméltó pacifista múltjához. Ahelyett, hogy egy háborúskodó vallásos metafizika szolgálatába szegődnek, a békebarátok nemzetközi szemléjébe bátor cikket írt, melyben erélyesen szót emel a vallásos érzelmeknek a háború érdekében való hasznosítása ellen. Egy francia gondolkodó szavait fordítja vissza a kardcsörtető gall klerikalizmus ellen, mondván: *Il ne faut pas militariser Dieu, ni l'Eglise!* De nemcsak a franciákkal, hanem a németekkel szemben is igazságos kritikusnak bizonyul és szigorúan elítéli az annexió terveket. Végül egy nemes világpolgárság eszméje mellett tör lándzsát, mely nemcsak a katolicizmus logikus következménye volna, hanem amely az igazi nemzeti értékekkel is jól összeegyeztethető.

Ezeknek az egyszerű és tiszta igazságoknak újból való leszögezése egyes izolált vallásos gondolkodók részéről azonban nem enyhíti, hanem még jobban kidomborítja a történelmi egyházak csődjét. Vagy, mint az előbb említett Ragaz professzor mondja: két vallás áll ma szemben a kereszténységen belül. Az egyik vallás a háborúnak alapföltétele. „Meg vagyok róla győződve, hogy a háborúnak csakhamar meg kellene szünni, ha egyszer mint az a borzalom állana a világ előtt, aminő tényleg. De a vallási megdicsőülés csábítóvá teszi. S így van ez Isten országa minden haladásával: azokat kevésbé a világ tartóztatja fel, mint az a kereszténység, mely a világgal

Háború és kereszténység

szövetkezik.” Mély szavak ezek, melyek a két vallás alapvető eltéréseire utalnak. Az egyik az államhatalom, a kapitalizmus és a háború vallása; a másik a nép, a szövetkezés és a pacifizmus hite. A háború utáni idők nagy átalakulásaiban ez a két vallás okvetetlenül harcba jut egymással. És a kulturfejlődés mélyebb ismerői előtt nem lehet kétséges, hogy egy új, alapvető vallási reformáció nélkül a régi egyházi szervezet — a zsidótól a rómaiig — egyetlen *en bloc* haladásellenes, profitbiztosító és militarista gépezetté fog válni, mely szemben fogja magával találni az új korszak minden alkotó energiáját.

(J. O.)

KÖNYVISMERTETÉSEK ÉS BÍRÁLATOK

A világháború és a Balkán (*Süddeutsche Monatshefte; Der Balkan. München und Leipzig, September 1915.*)

Apró kis mozaikokból állítják elénk a szerzők a Balkán mai képét. Egyik-másik szín ugyan fakult, egy-egy kövecske itt-ott még hiányzik belőle, de ez nem történik az egész rovására. Jó tájékoztatóul szolgál a füzet a félsziget bonyolult napi kérdéseinek labirintusában. Mindenütt beleszövök a történelmi vonatkozásokat is, melyek nélkül pedig a mai Balkán viszonyait megérteni csak hiányosan vagy nehezen lehetne. S a *Süddeutsche Monatshefte* a helyszínén huzamosabb időt töltött írói gyakran visszamennék a múltba, hogy fokról-fokra kísérve a fejlődés menetét, lehetőleg minden oldalról megismertessék a félsziget etnográfiai, vallási, faji és gazdasági kérdéseinek jelenlegi helyzetét, melyek épen kuszáltságuk folytán a nagyhatalmak valóságos diplomáciai sakktáblájává alakították át már régtől fogva, de főképen a világháború kitörése óta, a mindeddig „semleges” Balkánt.

Míg egyedül a török volt az úr a félszigeten, csak egy vágya volt valamennyi elnyomott kereszténynek: végleg lerázni az oszmán igit. Ez az 1912/13. évi háborúban sikerült is nekik. Azóta a nemzeti eszményért küzdő ifjú népek már csak „fajrokonaik egyesítésére” és „függetlenségük épségbentartására” törekszenek, a háttérben azonban egyidejűleg mindegyiknél ott lappang a területnagobbításra illetve a lakosság számának növelésére irányuló vágy. Szándékaik megvalósítására a legalkalmasabb tér valamennyiöknek *Macedóniában* kínálkozik, hol az elmosódott nyelvárnyalatok és határozatlan körvonalú felekezeti viszonyok szinte predesztinálva voltak és vannak, hogy a szerb-bolgár-görög konfliktusokat végnélkülivé tegyék. Elősegíti még ezt az a körülmény is, hogy Macedónia egyike az egész kontinens legszínesebb néprajzi térképeinek. Minden államocská megtalálja ott a maga követelni valóját. Hogy ez miért van így, annak történelmi és geográfiai okai vannak. A Balkán négy betörési kapuján: északkeleten Románia felől, délkeleten Konstantinápoly felől, Albánián illetve Durazzón keresztül Itália felől és végül északról a legkülönbözőbb fajú, műveltségű és Vallású népek nyomása következtében, a legtarkább összevisszaságban zsúfolódtak össze Macedóniában az emberek. S tulajdonképeni nehézsége a macedón kérdésnek abban van, hogy az egymástól független foltokban berakott fajrokonokat a

tulajdonképeni államnak alávetni nem lehet, mert ezáltal ismét más állam érdekei szenvednének sérelmet. Nehezebbé teszi még az ügyek tisztázását a vallások különfélesége illetve az egyházak sokfélesége is. A balkáni ortodox egyház ugyanis a következő részekből áll: a konstantinápolyi patriarchátus, a bolgár egyház, mely az előzővel hadilábon áll, a szerb egyház, mely viszont három részre tagolódik aszerint, amint a szerb királyság, Montenegró vagy a Monarchia szerbjeiről beszélünk, a román egyház, ahol ismét különbséget kell tenni a Monarchia, Románia és Besszarábia románjai szerint és megemlítendő végül a hellén egyház is. Mindezek lassanként a nemzetiség kialakulásával bizonyos tekintetekben önállósultak a konstantinápolyi patriarchátustól, melyből Bulgária 1872 óta ki van közösítve. Az istentisztelet nyelve, mely a görög után az ó-szláv lett, lassanként minden állam nemzeti nyelvéhez simulott illetve átformáltatott úgy, hogy a Balkán jelenlegi vallásai egyúttal megállapítják minden hívő lélek nemzetiségét is. Ezzel magyarázható, hogy Macedóniában úgy a szerbek és bolgárok, valamint a görögök iskolák felállítása és a vallásoktatás által igyekeznek a még homályos nemzetiségi árnyalatokat mihamarább a saját képökre és hasonlatosságukra átformálni és ezután érthetővé válik az is, hogy vannak macedónok, akik érzésselileg bolgároknak vallják magukat, de nyelvök szerint közelebb állanak a szerbekhez, ami ismét rengeteg vitára és ellenségeskedésre ad alkalmat. Az egyes nemzetek Achilles-sarkát Anglia ismeri legjobban s így csak természetes, hogy a macedóniai zavarosban való halászásnál is képviselteti magát az *Angol Balkán komité* által. Ez az intézmény az 1904-iki mérszárítások és zavargások után alakult meg Noel Buxton vezetése alatt. Eleinte csak humánus céljai voltak, később azonban politikai célok szolgálatába állította a macedónok ügyét. Mindenkor a keresztények felszabadítása vagy védelme volt a jelszava s midőn 1913-ban a törökség már csak Konstantinápoly környékén húzódott össze: a kisázsiai Török birodalomra vetette ki hálóját. Anatóliába utazott, hogy ott az örmények felszabadításának hangzatos címe alatt ismét a törökség gyengítését készítse elő. A komité manapság sem pihen. A világháború kitörése óta a bolgár és román udvaroknál próbált propagandát csinálni az entente mellett, de mint az események mutatják, dacára az udvarias, de tartózkodó fogadtatásnak, nem nagy eredménnyel. Mindebből kiviláglik tehát az a féltékeny tülekedés, amely a macedón kérdés körül van. Ebben ma már nemcsak a Balkánállamok, hanem politikailag a nagyhatalmak is érdekelve vannak. A modern kérdést Behrendt Pick csak egy nagystílusú telepítés által véli gyökeresen megoldhatónak.

A Balkán e legégetőbb problémája mellett külön cikkek emlékeznek meg az egyes államokról. Az első helyet természetesen *Törökország* foglalja el a fűzetben. Miután megismertük a török nép erkölcsseit, közmondásos becsületességét, az iszlámhoz való ragaszkodását és társadalmi életét, egy manapság lentjárt katona-író tollából kapunk pillanatfelvételeket a háborús Törökországról. Tőle értesülünk, hogy a világháború a kisázsiai partokat sem hagyta érintetlenül, jeges szele ott is hasogatja az anyaszíveket és könnyel tölti

meg a szemeket, még ha sűrű fátyol takarja is el azokat. Tőle tudjuk, hogy a német hadidicsőség beférkőzött már Kisázsia legeldugottabb zugaiba is és minden oszmánli tudja és emlegeti Hindenburgnak, a legnagyobb moszkovverő, hatalmas pasának nevét. Külön cikk emlékezik meg a palesztinai és szíriai német telepesekről, kik sok küzdelem után legyőzve a felmerült politikai, klimatikus és pénzügyi nehézségeket, nagy szorgalmuk és kitartásuk folytán egy darab német földet varázsoltak Haifa, Jaffa és Jeruzsálem vidékére. A *Deutsche Tempelgesellschaft* a 60-as években kezdte meg a telepítést. Ezen alapításokon kívül jelentős német kolóniák vannak még Damaszkuszban, Bejrutban és Aleppóban. Utóbbi a Bagdad-vasút következtében jelentőségében még növekedni fog. A kisázsiai kolonizálásról — mely úgy a német közgazdáknak, mint orientalistáknak már évek óta vitatott témája — During nem nagy optimizmussal vélekedik. Szerinte német telepes minden tekintetben való fölénye a belföldi lakossal szemben föltétlenül a német-török bizalom megrendülésére vezetne. Hathatósabb eszköznek tartaná azonban a Bagdad-vasútnál a francia szolgálati nyelv helyébe a német bevezetését, nagyobb állomásokon iskolák berendezését, német tanítóknak és orvosoknak a Keletre való küldését. E kulturális, munka mellett azonban az ország kereskedelmi vonatkozásainak és gazdasági kincseinek kihasználását sem hanyagolná el, mert ezáltal lehetővé tenné, vagy legalább is egy lépéssel közelebb vinné az újkeletű *Los von Amerika* jelszó megvalósulását is.

Románia, mely a Balkánon a kultúra zászlóvivőjének szereti tekinteni magát, mezőgazdasági állam. Ez különben ép ma világlik ki a legjobban, amidőn a saját zsírijába fulladástól való félelme nem alaptalan. Erdőgazdasága kezdetleges. A szállított fa minősége sok kívánni valót hagy maga után. Jelentősek barnaszén készletei és főképen petróleumforrásai. Utóbbiak nagyrészt idegen tőkevállalatok kezében vannak. A mezőgazdasági termékeket feldolgozó ipar szép fejlődésnek indult, de az ipar általában sokat szenved a szén, érc, nyersanyag és munkaerő hiányában. Az idegeneknek való földeladási tilalom következtében nagy kedveltségnek örvend Romániában a bérlő rendszer, mely legfeljebb öt évre szólhat. Ez a szokás az abszintizmusnak hódoló bojárok birtokain hihetetlen rablógazdálkodásra vezet. Jobb kézműveseik legnagyobb részét Erdélyből, Ausztriából és Németországból kerülnek ki. A kereskedelem idegenek, de főképen zsidók és görögök kezében van. A közoktatásügy, dacára hogy költségei az 1880-ikévi 6 milliőről ma már 30 millióra emelkedtek, mégis igen gyenge lábon áll. A nép babonás és igen nagy az analfabéták száma, bár az oktatás kötelező és ingyenes. Az eredménytelenség képzett tanerők és iskolaépületek hiányára vezetendő vissza. Igen nagy egész Romániában az előszeretet a francia nyelv és műveltség iránt. A franciául tökéletesen írni és beszélni tudó románok száma azonban meglehetősen ritka. Az idegen irodalmon való csüngése a román publikumnak igen nehézzé teszi a román nemzeti írók helyzetét, bár közöttük nem egy kimagasló egyéniség akad. Értékes kincseket rejt magában a román nép költészete és mesevilága.

A román vasutak, közlekedési viszonyok, posta és távirda igen jól rendezett állapotban vannak. Ezzel kapcsolatban említjük meg Bratianu cikkét. Ő a dunai hajózás teljesen szabadabb tételében és a kikötők kiépítésében látja az ország boldogulását. A Duna mentén lakó népek közgazdasági szervezését sürgeti, hogy erőteljes nemzetközi folyamhajózás és kereskedelem alakulhasson ki. A mocsaras vidéken fekvő Sulinát téli kikötővé szeretné átalakítani és Cernavodát a modernül kiépített és felszerelt Konstancával csatornával összekötni. Vasútról-hajóra és viszont való átrakódásokat a szükséges berendezésekkel kell lehetővé tenni. Braila, Galacz és Konstancia szabad kikötökké nyilvánítandók. Az 1912 — 13-as háborús évek tanulságaira hivatkozva önálló román folyamhajózás megalapításának szükségességét hangsúlyozza, ezáltal is közelebb vélvén hozni Romániát a végcélhoz: erős tengeri kereskedelméből megélő államhoz. A világháború után reméli Bratianu a Monarchia és Németország dunai politikájának megváltoztatását. Bízik abban, hogy az eddigi mesterséges eszközökkel Fiúmén, Trieszten, Hamburgon és Stettinen át irányított keleti forgalom, ezután még inkább megerősödve a Dunán fog lebonyolódni, a folyamparti összes lakosság üdvére és előnyére. Éhez azonban a Duna torkolatának és a Fekete-tenger szorosainak szabadságát kívánja biztosítani.

Korunk *Görögországa* 1830-ban alakult meg. Ebben az évben ismerte el a porta a felszabadított állam függetlenségét. Azóta egy bajor, később egy dán herceg alkotmányos uralma alatt minden tekintetben nagyot haladt az ország. A lakosság meglehetősen egységesnek mondható. Csekély számú törökön kívül az ország északkeleti részén bolgárok laknak. Nagy számmal vannak azonban a XIV. században egyes elnéptelenedett országrészekre telepített albánok, kik ma már meglehetősen a hellén kultúra befolyása alatt állanak. A görög népek eredetiségét sokan kétségbe vonják. Egyesek hellenizált szlávoknak, mások elszlávosodott görögöknek tartják őket. A tudósok e meddő vitája ellenére a görög nép görögnek és pedig a régi hellének leszármazottjának tekinti magát. A területnagobbodási vágy Görögországot sem hagyja érintetlenül s manapság az összes fajrokonok egyesítésére törekedvén: a szigetek és a kisázsiai görögség ügyét igyekszik végérvényesen megoldani. T. i. a szigeteket az anyaországhoz kívánna csatolni, az anatóliai görög alattvalók számára pedig kiváltságokat szeretnének kieszközölni. A legsebezhetőbb oldala ma a görögységnek a Dodekanezosz kérdése. A görög lapok éles hangon persziflálják az Egei-tenger 12 tiszta görög szigetén kifejtett olasz zsarnokságot, melynél még a török uralmat is sokkal kívánatosabbnak tartanak. Felháborodottságuk csak fokozódik, midőn megállapítják, hogy Itália Valona okkupálása után egész Albánia behálózására, illetve azzal együtt a tiszta görög északi-Epirusz megszállására törekedett. Sőt legújabbán Görögország már kisázsiai fajrokonait is félteni kénytelen az olaszok mohó étvágyától. Pedig e területeket az entente a Macedóniában Bulgária számára teendő engedmények fejében már felajánlotta Görögországnak. E területek azonban csak a szigetek által köthetők össze az anyaországgal, melyek azonban

olasz kézen lévén, az entente ajánlatai nem nagy népszerűségnek örvendenek; érzik az olasz részről közeledő *Einkreisung* fenyegető veszélyét.

Albániára a Szerbiáról és Bulgáriáról szóló rövidebb ismeretek után kerül sor. A kísérlet, önálló fejedelemség rangjára emelni ezt a meghasonlott országot, sikertelen maradt. A gegekre és toszkokra szakadt autochton lakosság a katolikus, orthodox és mohammedán vallásnak hódol. Nyelvök indogermán eredetű, román, szláv, török és görög behatásokat tükröz vissza. Írásuk sem egységes. Latin, görög vagy török betűkkel történik. A népben magában növeli még az egyenetlenséget a törzsekre való szakadás. Az egész országban a legprimitívebb állapotok uralkodnak, ahol a vérboszú, vének tanácsa és gyermekházasságok még divatos intézmények.

Nem is ezek a tulajdonságai, hanem a földrajzi helyzet, melyet elfoglal, adta meg Albániának azt a nagy fontosságot, amely az Adria felett való uralommal van összefüggésben. A múlt törekvése, mely Epirusz és Apulia birtoklása által igyekezett az Adrián úrrá lenni, éledt fel napjainkban újra. Albániának, az „Adria Gibraltárját” képezvén, semlegesnek kellett volna maradnia. De semlegessége megtartására gyöngének bizonyult. Most már Itália igyekszik meghódítására, mert legkönnyebben Albánián keresztül üzhet expanziós politikát s mert az albán partok megszállásával az Adria kulcsa is kezeibe kerül.

Karl v. Winterstetten, a Berlin-Bagdad koncepció rendíthetetlen híve, Olaszország leszakadását a Kettős szövetség testéről igen kedvező jelenségnek mondja, mert ezáltal ismét egy lépéssel előrehaladottabbnak tekinti a Berlin-Bagdad birodalom ügyét. Ezek után szerinte e nagy államszövetség két végpontja most már biztosan áll, ellenben még a Monarchia és a Balkánállamok ügyei, továbbá a gazdasági vonatkozások tisztázandók. E kérdések alapos tanulmányozását ajánlja a nyilvánosság figyelmébe.

Hallóssy István.

Új regénytípus felé (*Amerika Caesarja. Írta Méray-Horváth Károly. Budapest, 1915. Athenaeum.*)

Talán sohasem éreztük annyira azt az óriási távolságot, amely a mi régi kontinensünket az új világtól elválasztja, mint ma, a világháború sorsdöntő napjaiban. Mialatt Európának régi kultúr-nemzetei a háború iszonyú anyagi és szellemi áldozatainak súlya alatt az elvérzéshez közelednek, azalatt túl az Óceánon a gazdasági élet soha nem sejtett lendületet vett és hatalmas aranyfolyam ömlik át a tengereken, megsokszorozva az új világnak termelését, jólétét, gazdagságát. Belesodródva és belefáradva és legnagyobb katasztrófába, mely az emberi kultúrát évszázadok óta érte, Európa népei sóvárogva tekintenek a földteke túlsó oldala felé, onnan várva a megváltó ígét, mely a végnélkülinek tetsző romlásnak és pusztulásnak egy csapásra véget vetne . . .

*Amerika, du bist glücklicher
 Als unser Kontinent, das alte.
 Hast keine verfallenen Schlösser,
 Hast keine Bastille.
 Dich stört nicht im Innern
 Zu lebendiger Zeit
 Unnützes Erinnern
 Und vergeblicher Streit.*

Így énekelt vagy száz esztendővel ezelőtt, amikor a régi Európa a napóleoni háborúk súlya alatt görnyedt, a leeurópaibb európai, a németek legnagyobb géniusza, maga előtt látva az előítéletekkel és csataterekkel, szellemi és anyagi romokkal borított Európával szemben Amerikának szabad, hatalmas és kápráztató fejlődését.

Amerika, Du bist *glücklicher* als unser Kontinent, das alte . . . Vajjon boldogabb-e igazán az a másik világ, mint ez a mienk? Ha elfojtjuk magunkban a kultúrember pillanatnyi mély keserűségét, ha nem ennek a szédületes világháborúnak perspektívájából és nem az óceán idealizáló távolságán keresztül nézzük azt az életet, mely odaát oly lázasan és oly hatalmas lendülettel lüktet, hanem kissé közelebről tekintünk belé azokba a forrásokba, amelyekből az amerikai élet táplálkozik, nem kell-e Amerika egyik legnagyobb gondolkodójával, Emersonnal együtt azt mondanunk, hogy itt is, mint mindenütt a világon a kiegyenlítődség általános nagy törvénye érvényesül, hogy ami az egyik oldalon nyereség, az a másikon veszteség, ami az egyik oldalon fény, az a másikon árny, ami az egyik oldalon gazdagság, az a másikon szegénység?

A csatamezőkkel, düledező kastélyokkal és dohos előítéletekkel borított Európa évszázadok lassú fejlődése folyamán az életnek oly értékeit, szépségeit, mélységeit fejlesztette ki, amelyek az új világ embere előtt talán örökre ismeretlenek lesznek. A szépnek évszázadokra visszanyúló kultusza rányomta bélyegét az óvilág emberiségének egész gondolkodására és minden alkotására. Mint valami láthatatlan fluidum átjárja az élet nagy és kis megnyilvánulásait, árnyéka átsuhan az istenek templomain, a királyok palotáin, a nagyok kastélyain és a kicsinyek kunyhóin. Az életnek üteme lassúbb, de bensőségesebb és harmonikusabb. A pénz és gazdagság utáni hajsza nem feledtette el még teljesen az emberi életnek igazi értelmét, nem fullasztotta még belé szédületes kavargásába a magasabb lelkű életnek csendes örömeit és az emberiségnek az anyagi gazdagságon túl fekvő álmait, sejtéseit és ideáljait . . .

Az amerikanizmusnak és az európaiságnak ez a kiegyenlíthetetlen ellentéte egyaránt hatalmas és érdekes témája lehet úgy a szociológusnak, mint a művészeknek. Talán ez vonzotta éhez a témához Méray-Horváth Károlyt, aki egész életét szociológiai problémák kutatásával töltötte el és ősz fejjel most először veszi kezébe a regényíró tollat. Vérbeli művész embernek ez a téma túlon túl elegendő volna, hogy belőle építse meg művének egész épületét. Méray-Horváth Károly, bár érzi a témának nemcsak nagy-

ságát, de a benne rejlő tragikumot is, talán szándékosan nem szedi ki belőle mindazt a művészi értéket, ami benne rejlik. Meg-meg-üti egy-egy akkordját, de az akkordok nem adnak összefüggő melódiát.

Két egymással párhuzamos, meglehetősen schematikusan és erős aláhúzotttsággal megrajzolt férfi- és nő-karakterben állítja Méray az olvasó elé a két világot, Philipson Caesarban és Messalinában — Woronieczky Casimir hercegben és Orłowska Ida grófnőben. Hi Amerika! — Hi Európa! Ezeknek az embereknek lelki életében, munkájában, vágyaiban, törekvéseiben, világfelfogásában, gesztusaikban jut kifejezésre a két világnak ősi belső ellentéte. De — bármily különösen hangzik is — ebben a regényben az emberek, mint egyének, mint személyiségek, nem fontosak. A regénynek centrumában egy gigászi küzdelem áll: a pénz hatalmának és az állam hatalmának küzdelme. Mint válik Philipson Caesarból, a milliárdok urából Amerikának mindenható császára: mint tömöríti össze kezében egy fiatal vasút-király a dollárok erejével a gazdasági életnek egész komplikált mechanizmusát, mint nyel el milliárd után milliárdot, tröszt után trösztöt, mint válik a tömeg gyűlölt ellenségéből a tömeg megváltó bálványává, mint nyugözi le fokról fokra az államnak egész gépezetét és mint emelkedik — átgázolva törvényeken, alkotmányon — a politikai hatalom csúcának csúcsára: Amerika császári trónusára — ez ennek a regénynek igazi tárgya. Ezzel szemben mindaz, ami a regény alakjainak belsejében, lelkében játszódik le, másodrangú fontosságú — pusztá háttér, pusztá Staffage.

A pénz hatalma és az állam hatalma közti küzdelem leírása alkalmat ad Méray-Horváthnak Amerika egész gazdasági, társadalmi és politikai életének élénk és színes leírására. Bámulatos biztos kézzel állítja élénk az amerikai demokráciát, annak a plutokráciától való függőségét, a hírhedt amerikai korrupciót, a tömegek gondolatnélküli csordaszellemét, a gyomor és zsebkérdés egyeduralmát, a tőke hihetetlen koncentrációját, a nagyok lelkiismeretlen önzését és főleg — mint a szerző találó szóval mondja — a milliárdoknak önálló életét. E biztos kézen meglátszik a szerző nem mindennapi társadalomtudományi iskolázottsága.

A könyvnek egész levegője meglepően amerikai. Amerikai nemcsak tárgyában és miliójében, hanem egyszersmind a cselekmény szédítő tempójában, a művészi skrupulozitás teljes hiányában, helyzeteinek lehetetlenségében és nem a legkisebb mértékben, izléstelenségeiben. Egészen különös vegyülete ez a könyv a komoly irodalomnak, az olcsó hatások vadászatával dolgozó detektívregénynek és a népszerű mozidrámának. Némelykor oly alacsony művészeti nívón jár, hogy a jobb táplálékhoz szokott olvasó fejcsóválva olvassa és boszankodva félretenné, ha a következő pillanatban egy zseniális meglátás, egy hatalmas, lüktető leírás nem kényszerítené bele a továbbolvasásba.

Nem hiába hasonlított össze a kritika és az — ugyancsak szinte „amerikai” hangossággal dolgozó reklám — ezt a könyvet Kellermann *Tunnel*-jével. Ez utóbbinak hatása félre nem ismerhető rajta. A *Tunnel* nélkül talán ez a regény sohasem íródott volna meg.

ami azonban nem jelenti még azt, mintha Méray-Horváth regénye a Tunnelnek egyszerű utánezata volna. Mindkét regény azonban kétségtelenül ugyanannak a műfajnak és pedig egy egészen új műfajnak egy-egy hajtása. Szemben a régi regénnyel, mely emberek sorsát írta le, melyben az egyéni ember állt a középpontban s minden egyéb csak háttér volt és csak arra szolgált, hogy belőle az egyéni sorsok, egyéni problémák minél plasztikusabban domborodjanak ki és magyarázódnak meg — szemben ezzel a régi regénnyel Kellermann könyvében az előtérben egy szédületes arányú technikai mű, Méray-Horváth regényében pedig egy szédületes méretű gazdasági és politikai munka áll, melynek — mondhatnók — a szereplő egyéniségektől független léte van, melynek fokozatos előrehaladása, akadályainak legyőzése, sikerei és balsikerei, végső megvalósulása vagy meghiúsulása az, ami fontos s ami mindvégig ébren tartja az érdeklődést. Az emberek alig érdekelnek: csak esetleges eszközei és hordozói e cselekménynek, egyéni sorsuk, belső életük szinte közömbös.

Az új műfaj önként adja az új technikát. Az előadás lélekzetfójtó gyors lüktetését, egy előre kitűzött cél felé rohanását, a cselekménynek valami bizonytalan, fantasztikus jövő korba való kihelyezését, a szereplő személyek tipizáló és schematikus jellemzését. Ezekben a külső vonásokban is megegyezik Kellermannnak és Méray-Horváthnak regénye és ha Kellermann javára el kell ismernünk, hogy biztos művészi érzéke jobbra megóvta a tömegízlésre spekuláló mozszerűségbe való kisiklásoktól, viszont Méray-Horváth javára kell írunk bizonyos filozofikus elmélyedést és bizonyos szociológiai perspektívát.

Mind a két könyv kétségtelenül új és eredeti a maga nemében. Mind a kettő ízig-vérig amerikai. Jellemző mindenesetre Amerikára, hogy az amerikai szellem géniusztát a regény művészi formájában Európa szólaltatta meg először, hogy az amerikai regény új műfaját legelőször Európa csinálta meg.

Kutasi Elemér.

A béke szociológiájához (*Norman Angell: The Foundations of international polity. London, Heinemann 1914. XLVIII + 235 p.*)

Nagy eseményekkel, nagy cselekvésekkel nagy lelki változások járnak, régi elvek megrendülnek, új eszmék lépnek a tegnapiak helyébe, a valóságok, a tények ereje átalakítja a gondolkodást. A valóságok döntő érvek, velük szemben az elméleti fejtegetés tehetetlen s csak nagyon kevés embernek van értelmi és érzelmi bátorsága, hogy a tényekkel szemben egy francia bölcselőt idézzen, aki elméletének igazságáról meggyőződve kijelentette: *l'expérience a tort*. A tömegek lelkét ma a háború valósága uralja, a béke apostolai, akik még nemrég szép szónoklatokkal ragadtak el bennünket, egyesületeket alapítottak és Nobel-díjakat kaptak: álmódzóknak, a tényekkel szemben tehetetleneknek tűnnek fel. Sokan iszonyodnak a háború szomorú jelenségeitől, mégis az általános gondolkodás sokkal jobban elfogadja a háború tényét és inkább megnyugszik benne, mint azt a modern kultúra és lélek ismerői várták. Érthető is, hogy a kockán forgó óriási nemzeti és egyéni érdekek miatt a

kérdések elnémulnak, a lélek minden erélyével egyetlen cél, egyetlen vágy felé fordul, a cselekvésnek, az érdekeknek fontossága adja meg a lelki élet színezetét. A háborúról való tömegvélemények teljesen pragmatikusok: némelyek a feladatok nehézségétől, a rengeteg áldozatoktól megijedve a háborút teljesen abszurdumnak, érthetetlenül balga tüneménynek tartják, olyanféle véleményt táplálva e szövevényes emberi életnyilvánulásról, aminőt Voltaire a vallásról tartott. Ebben a felfogásban, ha nem is tudományos érveken alapuló, legalább annyi kritika van, hogy egy tényt nem akar elismerni. Veszedelemesebb a nagyobbik részt uraló tömegvélemény, mely megnyugszik a tény erejében, elfogadja a háborút, hogy úgy mondjuk, természeti adottságát, „mindig volt és mindig lesz” szavakkal intézi el létünk eme nagy kérdését. Ezek álláspontja tehát dogmatikus, a gondolkodás visszavonul, a háborút illetőleg a *credo quia absurdum* elvét vallja. Ez a bírátlanlküli állásfoglalás veszedelmes lelki reakció, mely sok olyan embert is hatalmába kerített, akik a háború előtt más vélemény hívei voltak. Főleg az ilyenekkel szemben nem árt hangoztatnunk, hogy emberi, tehát változó életnyilvánulással állunk szemben, mely nem okvetlenül kikerülhetetlen természeti jelenség, lehetséges csupán történeti tüneménynek tekintenünk, mely az emberi társadalom s emberi értelem fejlődése folyamán esetleg kiküszöbölhető. Nem lesz kárbavesztett fáradság, ha visszanyúlunk a háborút közvetlenül megelőző időkre s előveszünk egy könyvet, melynek szerzője, előre érezve a közelgő vihart, a világbéke gondolata mellett emelt szót. A mostani események világánál e törekvések értéke még jobban elbírálható, jogosultságuk is talán jobban átérezhető.

Norman Angell békebarát írásai a háború előtt nagy népszerűségnek örvendtek. Előttünk fekvő könyve „a nemzetközi politika alapelveiről” hat előadást tartalmaz, melyeket a szerző különböző egyesületekben tartott. Norman Angell mélyen érző lélek és kitűnő író, élénk előadásait olvasva sokszor fájdalmasan kell éreznünk, hogy mennyire igaz van. Szerinte az igazság egyszerű; ha egyszer megláttuk, mindenki előtt világossá válik. A gondolkozónak csupán az a feladata, hogy a hamis eszméket eloszlassa s ekkor az igazság nyilvánvalóvá, kétségbevonhatatlanná válik. Az igazságnak nincs szüksége hosszas elméletekre, ellenkezőleg a hamis tanok szorulnak ilyesmire. A középkorban azok, akik a boszorkányok létezésében hittek, mindenféle érvekkel és elmélettel bizonyították ezt az állításukat, ma egy gyerek se hisz benne, a boszorkányság szövevényes dogmájával szemben az egyszerű igazság, az értelem lett úrrá. Így kell vizsgálat alá vennünk azokat az elméleteket is, melyekkel a háború mellett érvelnek, a háborút Clausewitzzel a politika eszközünek tekintik, gazdasági vagy erkölcsi előnyt várnak belőle. Mindez nagy tévedés. A politikai elmélet elmaradt a társadalmi fejlődéstől s abszolútaknak hirdet olyan tanokat, melyeket a mai, munkamegosztásos társadalom tényei tagadnak. Ilyen például az államok zárt, különálló, szuverén egységekként való felfogása, holott ma a gazdasági, műveltségi, irodalmi élet nemzetközi, minden állam függ a másiktól s vagyonát, műveltségét a többinek is köszönheti. Nem akarjuk itt részletezni az egyes előadásokat, az

első a nemzetközi politika némely alapelveinek megújításáról, a második és legérdekesebb az anyagi és erkölcsi tényezőkről szól, a többiek a hitel szerepéről a nemzetközi viszonylatokban, a katonai erő szerepéről a modern államban, az angol flotta túlerejének elvéről, végül az új nemzetközi politikai mozgalomról szólnak. Ez az utóbbi mozgalom azóta alaposan csődöt mondott, helyesebben, nem tudott még kellőképpen kifejlődni. Míg a régebbi békemozgalom alig alapult tudományos érveken, a háborút egyszerűen tagadta s inkább csak vágyat jelentett, az új tudományos béketörekvés a nemzetközi viszonyokat tanulmány tárgyává teszi s a belátásra ható érvekkel dolgozik a háború ellen: „Mi most tények birtokában vagyunk, melyek képessé tesznek bennünket arra, hogy végleges és áttekinthető, egyszerű s a közvéleménytől felfogható tanban kristályosítsuk ki azt az alapelvet, hogy a katonai erő terméketlen azokra a dolgokra alkalmazva, melyekért a világ ma küzd. Képesek vagyunk kimutatni, miért és miképpen nem végezheti katonai erőszak a vagyont, kereskedelem, erkölcsi értékek vagy ideálok átvitelét . . .” S ez nem véletlenek eredménye, hanem azé a tényé, hogy az emberi társadalom úgy alakul és szükségképpen úgy alakul, hogy a kölcsönös függés mindinkább növekszik.” (212. 1.) „A modern életkörülmények egy nagy dolog kijelentésére tettek bennünket képessé s ez az az állítás, hogy a háború irreleváns annak a célnak az eléréséhez, melyet kitűz.” (197. 1.)

Normann Angell módszere: az emberi belátásra hivatkozni. Ha az emberek egyszer látják, hogy a háború nagy illúzió, nem fognak többé háborúskodni. Ezt kell tehát megmutatni nekik. Normann Angell hisz az értelem erejében, a háború megszűnését ettől várja; a világot eszmék kormányozzák, a téves eszmék helyébe helyes eszméket téve, megváltozik a világ kormányzásának módja. (N. D.)

Három tanulmány a háborúról (Írta Turnovszky Sándor. Budapest, Franklin 1915. 52 o.)

A három tanulmány elsejének címe a háború filozófiája, a másodiké a háborús idők tömeglélektana, az utolsóé a háború és a jövő állama. Látnivaló, három hatalmas probléma, amelyeknek ily rövidre szabott tárgyalásában alig számíthatunk eredetiségre. Szerzőnek ez nem is célja, ismertetni akarja tárgyait, rá akar mutatni néhány tüneteményre, melyeket a mostani háborús idők élesebben megvilágítanak, tisztán meg akar fogalmazni egy-két kérdést, amelyek épen most mindannyiunk lelkébe erősebben belevágnak. Dicséretre méltó elemzésének tisztasága, olvasmányainak átsűrődöttsége, jó, magyaros írásmódora. Az első értekezés a háború bölcséletével foglalkozik: szükséges-e a háború, van-e valami haszna, nem volna-e jobb az örök béke? Kétségtelen, hogy ezek a kérdések a mai gondolkodás főkérdései, de kétséges, hogy a háború bölcséletével foglalkozónak helyes-e ezekből a végre is gyakorlati kérdésekből kiindulnia. A szerző maga is megjegyzi, hogy „tulajdonképpen nem is egészen komolynak nevezhető dolog valaminek jogosultságával vagy szükségességével foglalkozni, ami meg-

van, ami adva van ...” Valóban, a háborúval szemben a bölcselő első értelmi fordulása nem a kérdés, szükséges-e a háború, hanem valamely csodálkozás, elámulás, mely egyébként minden bölcselkedésnek kezdete. Háború! Mi ez a titokzatos tünemény, melyben emberek milliói ölik egymást, pusztítják, amit verejtékükkel megalkottak maguknak, amely végtére is csoda, mint az élet minden nyilvánulása? A háborút illetően azonban épen tömegvélemények uralkodnak s a tömeg foglalja össze a háború mélységes problémáját ebben az egyetlen, egyszerű kérdésben: szükséges-e a háború vagy sem? Ám a bölcselőnek a titokzatosság érzelmével eltelve kell elmerülnie az emberiség forrongó életének jelenségeiben s talán sikerül elkapnia egy vagy más adatot, melyek e tüneményekre némi világot vetnek. Talán lélektani okokra fog bukkanni, az emberi lélek mélyen rejlő indítóira, melyek e véres munkák felidézéséhez hozzájárulnak. Talán élettani alapon szemlélődve fog megsejteni némely összefüggést a lét egyéb tüneményei s az emberek harcai között, talán a társadalmat, az együttélés tüneményeit boncolgatva fog látni okokat és okozatokat s a háborút társadalmi tüneménynek; fogja tekinteni. Vagy még tovább megy s az egész világegyetemmel való kapcsolatot pillant meg; bizonyára van e háborúnak metafizikája, amint van metafizikája az emberi élet minden porcikájának. Teljes tárgyilagosság tehát s a problémának szemlélése a háborús bölcsélet módszerének első elve. Ily alapon lehet átérezni a kérdés mélységeit s érdeklődést, ámulást kelteni e csodálatos jelenségek iránt. A kell vagy nem kell praktikus kérdése megakadályozza a teljes filozófiai álláspontot, mely végre is a szemlélődés. Egyebekben a békés és háborúspárti bölcselők tanait ügyesen, könnyen érthetően tárgyalja, a szerző a békeoldalra hajlik, meggyőződése, hogy a háborús mérközést, ha elkerülhetetlen, az emberiség a jövőben más eszközökkel, más módon fogja végezhetni. A második tanulmány a legsikerültebb, különösen annak elsá része, a kollektív lélektan némely igazságainak egyszerű, átlátszó ismertetése. A második rész a háborús idők egy-két lélektani különösségére ezen az alapon próbál világot vetni. Fölöslegesnek tartjuk e kis könyv megállapításainak bírálgatását, a szerző maga sem volt képes a tömeghatások alól magát teljesen kivonni. (36. o.) A harmadik tanulmányban annak az eléggé elterjedt felfogásnak tárgyalásával találkozunk, amely az állami kényszernek a hadiállapot alkalmából való széleskörű kiterjedésében a jövőben szocialista államához való közeledésünket látja. A gazdasági életbe való erősebb beavatkozás, a magántulajdon nagyobb korlátozása, a háborús jogrend által szerző bebizonyítottak véli, hogy „a termelésnek és a javak eloszlásának központi szabályozása lehetséges”

Nagy Dénes.

VITÁK ÉS ÉSZREVÉTELEK

Az individualizmus csődje

Az emberi dolgokban az abszolút ellentétes fogalmak nem hogy kizárnák, hanem feltételezik egymást. Létezésük intenzitása egyenes arányban van egymás létezésének erejével. Mikor valaki egy szociális (katholikus?) szisztémában akarja felépíteni az emberiség történelmi életét: felépít egy individuális szisztémát is. Azt az individuális szisztémát, melyet ez a szociális rendszer az élet minden viszonylataiban szükség szerint ki fog váltani az emberekből. Ennek a ténynek világos látásával írtam múlt cikkem (*H. Sz.* augusztusi száma) utolsó fejezetét, melyben röviden s céломhoz szabott arányban igyekeztem egy-két mondatnál megvilágítani az individualizmus óriási történelmi feladatát.

Mikor tehát Jászi Oszkár súlyos ellenvetéseire felelek, csak az egészen naivak foghatják fel úgy a dolgot, hogy itt arról van szó: kettőnk közül kinek van igaza. Mindkettőnk álláspontja — annál inkább, minél élesebben ellentétesek — összes gondolati elágazásával és rengeteg gyakorlati következményeivel együtt abszolút emberi igazság. Mind a két igazság emberekben és intézményekben folytonosan megújuló építő ereje a történelemnek. A történelmi élet talán eddig sem tudott teljesen egyetlenegy szisztéma megvalósulása lenni s ezután még kevésbé lesz.

Az, amiért a mondanivalóim elmondandóknak ítéltém, a következő nagy veszély meglátásában volt:

A francia forradalom bizonyos számú individuális és bizonyos számú szociális alap gondolat életretörése volt. Rousseau és a *Declaration* alkotói (az ő gyermekei) az individualistái, Robespierre és Napoleon a nagy katolikusai ennek a forradalomnak. Mint kizárólagos abszolút szisztéma (helyesebben típus) Rousseau is, Robespierre is, Napoleon is tragédia. Az a nagy rombolási feladat, mely a lelkekben és a tényekben az új korra várt, szükségszerűen magával hozta, hogy az individuális elvek mindinkább uralkodók lettek azokban, akik gazdasági, politikai, művészi és társadalmi téren történelmet csináltak. A kereszténység szentháromsága és szentjei helyett egy új elvont, metafizikai mithológia keletkezett (szabadság, egyenlőség, testvériség, emberrel született jog és méltóság, lelkiismereti szabadság stb. stb.), melyek valóságos vallási szuggesztíóval váltottak ki akaratókat az emberekből. Ez a mithológia kitermett minden lehető jót magából az utolsó százötven év alatt és nagyon sok rosszat. Most elértünk ahhoz a történelmi pillanathoz, mikor a rossz,

a rombolás, a negatívum aránytalanul nagyobb, tehát új szociális mithológiára, új építő gondolatokra van szükség. Szóval, s ez volt múlt dolgozatom alapgondolata (sokszorosán megkötött kézzel nem fejthetem ki egészen), a forradalmat egy olyan acél egységgé kell szervezni, mint pl. valaha a Jezsuitizmus volt. Erősen hiszem, hogyha a Jászitól is és annyunktól kívánt világrendet csak némileg is uralkodóvá akarjuk tenni: vas logikával s könyörtelenül igen sok vérünkkel élt szép mondattal szemben kell felépíteni az új szociális szisztémát, mint ahogy az egyház atyái és doktorai felépítették a katholicizmust s meg kell tisztítanunk a forradalom küzdőterét minden ellentmondó individuális ballaszttól.

Jászi Oszkár a következőket írja: „Mindenekelőtt maga az alap, amelyre épít, tökéletesen téves. A mai kapitalista társadalom nagyban és egészben nem a szabad verseny társadalma. Ennek a korszaknak, gazdaságilag véve, két domináns intézménye van: az egyik a hűbéri nagybirtok továbbélése csaknem az összes nagyhatalmakban, a másik a védvamos politika, mely a kartellek és trösztök rabságába veti a termelés legfontosabb ágait.”

Ezekkel a sorokkal szemben én ezt a kérdést szegezem: A mai kapitalista rabló szisztémában és a világháborúban szerepel-e az individualizmus mint ható ok és milyen mértékben? És ekkor, feleletül, aligha el nem kell mondani mindazt, amit én mondtam. Hiszen én nem állítottam, hogy más okok (a múlt maradványai stb.) nincsenek, viszont azt sem, hogy az individualizmus és a szabad verseny csak rosszat szül. Sőt épen cikkemből idézhetem: az egyéni folyamatok megerősödnek, mint azok az individuális folyamatok, melyeket én itt szükségszerűen az elítélés letiprásával írtam be, de amelyek azért nélkülözhetetlen, szükséges, értékes történelmi folyamatok voltak”.

De itt két dolgot kell nagyon megjegyezni. Először: hogy ahol a régi szociális megkötöttségek, hűbér és egyház nem voltak, mint pl. Amerikában, a szabad verseny demokrácia ép oly gyalázatos kapitalista rendszerben végződött, mint Európában. Másodszer, hogy ezek a megkötöttségek most egészen más szerepet játszanak, mint valaha. Akkor szükségszerű szociális képződmények voltak, melyek abban az adott történelmi helyzetben a legalkalmasabb erőforrásai voltak a közösségnek. Most visszaéléssékké értelmetlenül formák, melyek épen az individualizmus eszközeivé teszik a tömegeket. Ez egyszermind feleletem (most lehetetlen bővebben kifejteni) Jászi Oszkár következő ellenvetésére: „Szinte mulatságos az európai vérfürdőért az *Übermensch*-ek individualizmusát tenni felelőssé egy oly társadalomban, melynek óriási többsége nemcsak ellenszegülés, de ellenvélemény nélkül meggyágóhídra ...”

A végcélok közös kívánatában teljesen Jászi Oszkár táborába tartozom. De e célok elérésére a legvégtetesebbnek tartom egy „individuális morál” sürgetését, sőt azt az ígéretet is, hogy „valaha a tett és a gondolat igazi *Übermenschei* váltják fel a latifundiumok és a bankok pseudo-egyéniégeinek mai szerepét”. A kor igazi antikrisztusa, a világháború főforrása, a minden fertelmek fer-

telme mégis: a tőke. A tőke teszi, hogy mikor nyomorult Balek János meghalni megy, mikor lépései után a bakkancsszállítók, a mártír testét fedő rongyok után a ruhaszállítók, egyetlen hitvány élete: gyomra után a hús-, kenyér- s száz másféle szállítók pocakosodnak a jövő történelem-csináló nagyhatalmává, akkor a nyomorultnak itthon száz frászban tördelőző nyomorultjaitól az utolsó fillért és bútordarabot rabolja el a kenyérben, zsírban, húsban és minden felélhetőben üzérkedő lelkiismeretlen tőke. Minden hatósági ímmel-ámoskodás csak hazug vakulj-magyar, mert minden a tőke *engrenage*-ában van. Nincs-e itt szükség egy erős szociális szisztémára s annak pallós-jogára. És minden szabad verseny szükségszerűen kapitalizmusban végződik.

Individuális morál? Az ókor sztoikusainak tragikus népalakjai jutnak eszembe? És az igazi Übermenschek uralma? Óvjon minket a végzet tőle s mindentől, ami *über* van az ember fölött. De az idevágó kérdések oly mélyek és elágazók s természetükénél fogva nyugodtabb kor szabadabb sajtójára várnak. Szabó Dezső.

II.

Múltkori fejtegetéseimhez nincs mit hozzátennem. Szabó Dezső újabb érveire csak egyet. Az amerikai kapitalizmus sem a gazdasági szabadverseny gyermeke. Ha a nagy vállalatok és trösztök politikai hatalommal és korrupcióval nem foglalták volna el a szabad földet s ha a többi világrészekből a feudalizmus rabszolgái, jobbágysai és elűzött kuliai nem menekültek volna Amerikába: vajon mi lett volna az amerikai „kapitalizmusból”? Jászi Oszkár.

Lamprecht és a német világpolitika

Gyömrei Sándor a *H. Sz.* szeptemberi számában Lamprecht Károlyról írt megemlékezésemet (*H. Sz.* 1915 július) bírálja 1. azért, mert Lamprecht helyét a történettudomány fejlődésében „elsietve és részben tévesen” állapítottam meg azzal, hogy őt a modern ipari imperializmus történetírójának nevezem, 2. azért, mert „teljesen ferde megvilágítású képet” nyújtok a szerinte „pacifista” Lamprecht állásfoglalásáról a legújabb eseményekhez. E megjegyzésekre a fővárostól, könyvektől és bibliográfiai segédeszközöktől távol csak röviden felelhetek.

1. Lamprecht tudományos jelentőségét — amint a nekrológból kitűnik — a *Deutsche Geschichte* úttörő módszerében látom. Az industrializmus történetírója volt ő, abban az értelemben, hogy a legjelesebb elemzések egyikét nyújtotta a modern ipari vállalkozás történeti jelentőségéről. Ép azt emeltem ki, hogy ennek törekvéseit nem szolgálta oly ellenszenves formában, azzal a sokszor hamisan eszményítő lendülettel, amellyel Treitschke a XIX. század emelkedő Poroszországát dicsőítette. Szociálpszichológiai módszerének méltóságát nem *alázza*, meg azzal, hogy a közelebbi német múlttól töredékben maradt munkája, amerikai útirajza és számos aktuális cikke bizonyos határozott politikai állásfoglalást körvonalaz. Ha Lamprecht

nem a világháború napjaiban távozik, politikai meggyőződését theoretikus érdemei mellett aligha hozzuk szóba. Annak azonban, aki meghal, különösen utolsó nyilatkozatait őrizzük meg emlékezetben s ő a távozását megelőző időben, mint szónok és cikkíró, sűrűn foglalkozott gyakorlati kérdésekkel. A publicista Lamprecht, akit el kell és mégsem lehet egészen elválasztani a történettudóstól, meggyőződéssel és hévvel hirdette a német birodalomra szervezett társadalom, és faj fokozódó világhivatását. Mint politikus igenis a német törekvések „tudós heroldja”. Nem tekintette magát a német diplomácia hivatalos ágensének, sőt elégedetlen volt a külügyi hivatallal. „Diese Behörde — írja — seit vorbismarckischen Zeiten kaum reorganisiert, versagte. Aber in der Nation selbst, aus wirtschaftlichen, wie gelehrten Kreisen, erhob sich im letzten Jahrzehnt mit steigender Stärke der Ruf nach einer äusseren Kulturpolitik, nach einer geregelten Einwirkung deutscher Hochkultur auf die Völker des Erdballs.”* A német népnek e törekvését Lamprecht a maga történeti belátásával igazolni igyekezett s ezt teszi a háború alatt kiadott röpirataiban kivétel nélkül. Vajjon a tudomány árúbabocsátásának gyanújába hoztam-e őt, amidőn megemlítettem, hogy a német expanzív gondolat erősen élt benne? Mért ne fejthetné ki véleményét ép a történész a realpolitika égető problémáiról?

2. Lamprecht imént idézett mondatában a németiség kulturbefolyásának biztosításáról szól a földkerekség népeire. Hogyan képzelte e hatás biztosítását, miféle eszközök útján? Hallgassuk meg választ, melyet 1914-ben írt *Deutscher Aufstieg*-je nyújt s kiderül, hogy csakugyan pacifista volt-e, amint Gy. vitatja. Lamprecht egyenesen elkerülhetetlennek tartotta a háborút. „Soll es zu einer leitenden Stellung unseres Volkes kommen, politisch, wie kulturell, so war sie wohl schwerlich anders als durch einen Krieg in eben dieser Zeit, und unter eben diesen Umständen erreichbar.”** Meglehetősen kétségesnek tartom, amit Gy. állít, hogy t. i. Lamprecht 1915 telén mint valami esztéta műemlékeket ment nézni a németek által megszállott belga-francia területre s a nagy mérközések színterén a világháború szinte nem is érdekelte. A *H. Sz.*-nak ugyanabban a számában, mely Gy. ellenvetéseit hozza, idézi valaki Lamprechtől azt a nyilatkozatot, hogy ő a modern gazdasági és szellemi mozgalmak betetőzéséül már 1912-re várta a háborút.*** Ezek után felesleges szót vesztegetni arra, hogy pacifista volt-e, s hogy a mai háború korszakos jelentőségű mozzanat gyanánt szerepelt-e történeti szemléletében? Talán csak nem hisszük, hogy Lamprecht azért, mert az elavult hadi és politikai történetírást megdöntötte, mintegy elvileg a most folyó háborúnak sem tulajdonított fontosságot?

3. Végül még egy szót cikkemnek arról a mondatáról, melyben — alapos megkülönböztetéssel — egymás mellé került Treitschke és

* K. Lamprecht: *Deutscher Aufstieg. 1750-1914.* 42. 1.

** U. o. 43. 1.

*** K. Lamprecht: *Krieg u. Kultur.* 1914. Ism. Nagy Dénes. *H. Sz.* 1915. 9. sz. 207. 1.

Lamprecht neve. Egy egész világ választja el őket felfogás és tudományos karakter dolgában. A Lamprecht által elemzett ipari imperializmus nem egyezik teljesen azzal a politikai és katonai imperializmussal, melynek Treitschke hangos és kritikátlan szóvivője volt. Treitschke történetírói gyöngéi nem merülnek ki poroszimádásában, Lamprecht tudományos érdemeit ellenben nem csökkenti az, hogy közösséget tart a német társadalom általa egyetemesnek tartott törekvéseivel. De Lamprechtben is van elfogultság s ha már bírálóm szóba hozta, hogy ő aktiv tagja a hírhedt *Verein für Erhaltung des Deutschtums in Ausland-nak*, megemlítem, hogy egyenesen *alldeutsch* hangot üt meg a *Zur jüngsten deutschen Vergangenheit*-nek abban a részében, mely a külföldön letelepült németység helyzetével foglalkozik. E lapokat olvasva, fájdalom, Treitschke agresszív teutonizmusára lehet gondolni. Bár a világháború egyik főoka a támadó nacionalizmus túlfűtöttsége volt, mind-ebből nem akarunk vádat kovácsolni Lamprecht ellen. Van ő olyan egyéniség, hogy állásfoglalását, ha ellentétes is a magunkéval, tiszteletben tartjuk. Gyömjerei ellenvetéseivel szemben csupán azt hangsúlyozzuk ismételtén, hogy Lamprecht, mint publicista — ha hegeli módon nem is isteníti az államot — a birodalmi eszme alapján állt, hogy a németység aspirációinak megvalósítására a háborút történetileg szükségszerűnek tartotta, hogy a háború kitörése után nem mint akadémikus nézte az eseményeket. Ezek tények. Lehette bírálni őket, de a bírálattól — ennek ma nagyon is elméleti értéke van minden téren — tartózkodjunk nyugodtabb időig, addig, amíg a mérkőzés kockája eldől s a kivívott eredmény alapján a célok igazságáról és az eszközök helyességéről lehetséges és érdemes lesz ítéletet mondani.

Sajó Andor.